

TÉR – GAZDASÁG – EMBER

TÉR – GAZDASÁG – EMBER

Győr, 2016

*A Széchenyi István Egyetem
Kautz Gyula Gazdaságtudományi Karának
tudományos folyóirata*

*Megjelenik minden év márciusában, júniusában, szeptemberében és decemberében.
A decemberi szám angol nyelven.*

2016. szeptember; IV. évfolyam 3. szám

A folyóirat megjelenését a Pallas Athéné Domus Animae Alapítvány támogatta.

Szerkesztőség
9026 Győr, Egyetem tér 1.
Igazgatási épület, VI. emelet, 603/a szoba
Telefon | 96/503483
E-mail | somogyif@sze.hu

Felelős kiadó | Universitas-Győr Nonprofit KFT. ügyvezetője
Terjesztő | Universitas-Győr Nonprofit KFT.
Levélcím | 9026 Győr, Egyetem tér 1.
Nyomdai munkálatok | Palatia Nyomda
ISSN | 2064-1176

A szerkesztőbizottság

Elnök

SIMAI MIHÁLY | akadémikus

Főszerkesztő

SOMOGYI FERENC | egyetemi docens, Széchenyi István Egyetem

Főszerkesztő-helyettes

DUSEK TAMÁS | egyetemi tanár, Széchenyi István Egyetem

Tagok

ABLONCZYNÉ MIHÁLYKA LÍVIA | egyetemi docens, Széchenyi István Egyetem

BÁNFI TAMÁS | egyetemi tanár, Budapesti Corvinus Egyetem

BARTA GYÖRGYI | egyetemi tanár, Széchenyi István Egyetem

BENCSIK ANDREA | egyetemi tanár, Széchenyi István Egyetem

BORGULYA ÁGNES | egyetemi magántanár, Pécsi Tudományegyetem

JÓZSA LÁSZLÓ | egyetemi tanár, Széchenyi István Egyetem

KATITS ETELKA | egyetemi docens, Széchenyi István Egyetem

KOCZISZKY GYÖRGY | egyetemi tanár, Miskolci Egyetem

LENGYEL IMRE | egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem

LEHOTA JÓZSEF | egyetemi tanár, Szent István Egyetem

NOSZKAY ERZSÉBET | egyetemi magántanár, Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskola

PAPP ILONA | egyetemi docens, Széchenyi István Egyetem

PISKÓTI ISTVÁN | egyetemi docens, Miskolci Egyetem

RECHNITZER JÁNOS | egyetemi tanár, Széchenyi István Egyetem

REKETTYE GÁBOR | egyetemi tanár, Széchenyi István Egyetem

RÓBERT PÉTER | egyetemi tanár, Széchenyi István Egyetem

SZALKA ÉVA | egyetemi docens, Széchenyi István Egyetem

SZÖRÉNYI KUKORELLI IRÉN | egyetemi tanár, Széchenyi István Egyetem

SZRETYKÓ GYÖRGY | egyetemi docens, Nyugat-magyarországi Egyetem

VERES ZOLTÁN | egyetemi tanár, Budapesti Gazdasági Főiskola

ZSOLNAI LÁSZLÓ | egyetemi tanár, Budapesti Corvinus Egyetem

Olvasószerkesztő | NEMES GÁBOR

TARTALOMJEGYZÉK

METAÖKONÓMIA

- 9 SOMOGYI FERENC | Kezdet és a vég – a mindennapi élet gazdaságától a korporációk világáig

TÉR

- 31 TŐZSÉR ANETT – BÁNHIDAI CSILLA | Székelyföld turizmusa és turisztikai szervezeti rendszerének vizsgálata
- 49 MORVAY SZABOLCS | A kultúra által generált központi helyek a globalizálódó világban

GAZDASÁG

- 63 KELLER VERONIKA – DERNÓCZY-POLYÁK ADRIENN – ERCSEY IDA | Evési magatartás vizsgálata a DEBQ skála alapján, avagy mi áll az evés mögött? – Nemek és generációk
- 85 SZRETYKÓ GYÖRGY | Mi jellemzi a tanulószervezeteket?

VILÁGGAZDASÁG

- 97 DUSEK TAMÁS | Az ecuadori dollarizáció elméleti hátteréről
- 119 ABDULGHANI AL-SABAI | A munkanélküliség veszélye a jemeni gazdaság stabilizálására

TUDOMÁNYOS KÖZÉLET

- 135 GÉCZY NÓRA – KONDICS MARCELL – SÜLE ORSOLYA – TÓTH SÁNDOR – VÁGI ÉDUA – VIZÚR GÁBOR LÁSZLÓ | Térélmény

METAÖKONÓMIA

Kezdet és a vég - a mindennapi élet gazdaságától a korporációk világáig

A legjelesebb nyugati civilizációkritikusok számára (S. A. Kierkegaard, A. de Tocqueville, R. Th. Malthus, J. S. Mill, F. Nietzsche) már a 19. században is nyilvánvaló volt, hogy a társadalom elemi reprodukciós körei végzetesen eltorzultak. Lehetőségeink szerint törekszünk arra, hogy lehatároljuk, hol és mikor vész-tett utat a nyugati kultúra, illetve civilizáció. Az első lépésben az univerzálíák „egészségességének” kritériumait mutatjuk be. A második lépésben ezen a bázison vázoljuk az emberi létezés nagyívű, de a lényegről nem megfeleldező gazdaságtörténeti tablóját. A harmadik lépésben Jánossy Ferenc akkumulációs lavinát leíró modelljét felhasználva – a „hol”-t és a „mikor”-t megválaszolva – a jövő felé fordulunk; M. Weber scenárióit elemezzük. S végül felhívjuk a figyelmet, hogy a braudeli gazdaságtörténeti alapállás mellett nem pusztán a létrontott, zsákutcás nyugati civilizáció valóságos gazdasági szerkezetét ismerhetjük meg hitelesen, de a pozitív perspektíva reménye is kiolvasható, amikor a mindennapi élet gazdasága, az emberléptékű piacgazdaság, a nem-emberléptékű piacgazdaság és a korporációk világának lehetséges szerkezetét vetítjük a jövőbe.

AZ UNIVERZÁLIÁK EGÉSZSÉGESSÉGE

A mélyökológia az ökoszisztémák egészségét az alábbi képletbe foglalja össze:

$$H(t) = P(t) \times Q(t) \times R(t)$$

Ahol:

t = az adott időegység,

H = az ökoszisztéma egészsége,

P = az ökoszisztéma produktivitása (biomassza-termelő képessége),

Q = az ökoszisztéma szervezetségi szintje (az ökoszisztéma komponenseinek sokféleségét és szerkezetének összetettségét jelenti),

R = az ökoszisztéma ellenálló-képessége (más szemszögből a stabilitása),

[1] Széchenyi István Egyetem, egyetemi docens (somogyif@sze.hu).

vagyis az ökológiai rendszernek az a képessége, amellyel a külső behatásokat ki tudja egyenlíteni, hogy önmagát dinamikus egyensúlyban megőrizze.

Az egészség $H(t)$ mint eredő, elemeinek szinergizmusaként jön létre, így egyik, esetleg a másik elem gyengeségét a harmadik kiemelkedő ereje kompenzálhatja. Alapállásban természetesen a kölcsönhatásban érvényesülő erősödés jön létre. Az ökoszisztémák egészségességi kritériumai, illetve a gének, mémek sikerességének feltételei szinkronba hozhatók. Beszélhetünk így a biológiai entitások (növény, állat, ember), a társadalmi közösségek és a szellemi termékek (gondolatok, eszmék) egészségességéről, ha érvényesül: 1. a termékenység vagy produktivitás, 2. a szerveződétségi szint (elemeinek száma, szerkezete) megbízható átörökíthetősége, tehát a tradicionalitás érvényre jut. (Itt érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy a túlbonyolódottság, a túlzott sokszínűség, illetve a végletes egyszerűség és egysíkúság jellemzően törekennyé tehetik az organizációkat, az összeomlások, a krízisek alapvető okát jelenthetik). 3. A rezisztencia pedig egy géneket hordozó biológiai „gép”, illetve egy társadalmi vagy szellemi szférába tartozó mén hosszú életét, tartósságát biztosítja, természetesen nem egyedében, hanem fajtájában.

Ezzel a közelítéssel könnyedén azonos alapra hoztuk az egészségesség elemeit a természetben, a társadalomban és a pszichikumban is. Egészséges ökoszisztémáról, közösségről, személyiségről akkor beszélhetünk, ha fennáll:

$$U(t) = T_1(t) \times T_2(t) \times T_3(t)$$

Ahol:

t = az adott időegység,

U = az adott univerzália egészsége,

T_1 = a tradicionalitás (a korábbi szerveződétségi szint) ereje,

T_2 = termékenység vagy produktivitás szintje,

T_3 = tartósság (életképesség - rezisztencia) a történelmi időben.

Nevezzük továbbiakban az univerzáliák egészségét leíró vektorokat három T-modellnek. A $H(t)$ vektor eredeti sorrendjében a szerveződétségi szintet (itt tradicionalitás) tettük az első helyre, majd rendre a produktivitás (termékenység) és a tartósság (rezisztencia) következik. E mögött az áll, hogy a jellemzőknek egyben időtartalma is van: múlt, jelen, jövő.

A három T-modell alkalmazhatóságának bemutatását három példán keresztül érzékeltetjük. Legyen szó a természet esetében a Balatonról, mint ökoszisztémáról, a társadalomban egy hagyományos földművelő faluközösségről (paraszti nagycsaládok társadalomszerveződéséről), s végül a faluközösség, illetve paraszti nagycsalád egyik szereplőjét emeljük ki, pl. a családfőt, akinek pszichés vonásait tartjuk szem előtt.

Ha a Balaton szerveződétségi szintje, elemei tradicionálisan újratermelődnek ($T_1(t)$), ha a növények, állatok termékenysége, produktivitása töretlen

(T2(t)), s biztosított a jövőben is, hogy a külső hatásokkal szemben ellenállnak (rezisztensek), tehát tartósnak ígérkeznek (T3(t)), akkor a Balaton egészséges ökoszisztéma. Ha egy faluközösség szerveződöttségi szintjében, elemeiben nem változik, tehát „hozza” a tradíciót, ha - mindenekelőtt - az egymást követő nagycsaládok évjárataiban, nemzedékeiben, gyermekeiben, unokáiban átörökíti önmagát (T2(t)), tehát termékeny és tartósan megélhetést biztosít önmagának, továbbá a kihívásokkal szemben ellenállást hordoz a jövőre nézve (T3(t)), akkor a faluközösség, a nagycsalád egészségesnek mondható. S végül, ha a családfő „hozza” azokat az értékeket, döntési-cselekvési attitűdöket, lelki vonásokat, amelyek tradicionálisan ismertek (T1(t)), továbbá sikerül - mutatis mutandis - a gyermekekben, az unokákban ezek átörökítése (T2(t)) és biztosított ezek tartós továbbélése (T3(t)), akkor a családfő pszichés egészségességéről beszélhetünk.

Nem érdemes hosszasan elidőzni azon ellenvetés mellett, amely azt veti fel, hogy ez egy valamikori ázsiai tespedésbe merevült emberre, társadalomra (mellékesen természetre) vonatkoztatott világ. Szó sincs erről. Az ilyen módon értelmezett univerzális egészségesség értelmezése egy váz, amely a kívülről (exogén) és belülről (endogén) „támadó” impulzusokat harmonizálni tudja, a váz (az egészségesség) marad, s csak a vázra kerülő végső forma változik meg. A statikus állapot éppen úgy halálát jelentené minden élő, organikus rendszernek, mint a permanens átalakulás. (Ez utóbbi is támadja az ökoszisztémákat, a közösségeket és a pszichét.) A tűrési határok legázolása a természet, a társadalom, a psziché védekezését váltja ki, legtöbb esetben - a legázolás intenzitásának fényében - csak az egészségesség kritériumainak feladásáról van szó, másként fogalmazva egy alászállásról, létrontásról/létromlásról.

Értelmezésünkben ezen az alászálló, létrontott pályán mozog a nyugati emberiség, csaknem teljes egészében magával ragadva minden más kultúrát idestova 200 éve, tehát az ipari forradalom, a „nagy” francia forradalmat követő Nemzetgyűlési Határozatok óta. A lépülés jelzett kezdetei természetesen nem előzmények nélküli. Az 1. ábra talán jól szemlélteti a kezdeti időket, s a kritikus korszak eljöttét is. ^[2]

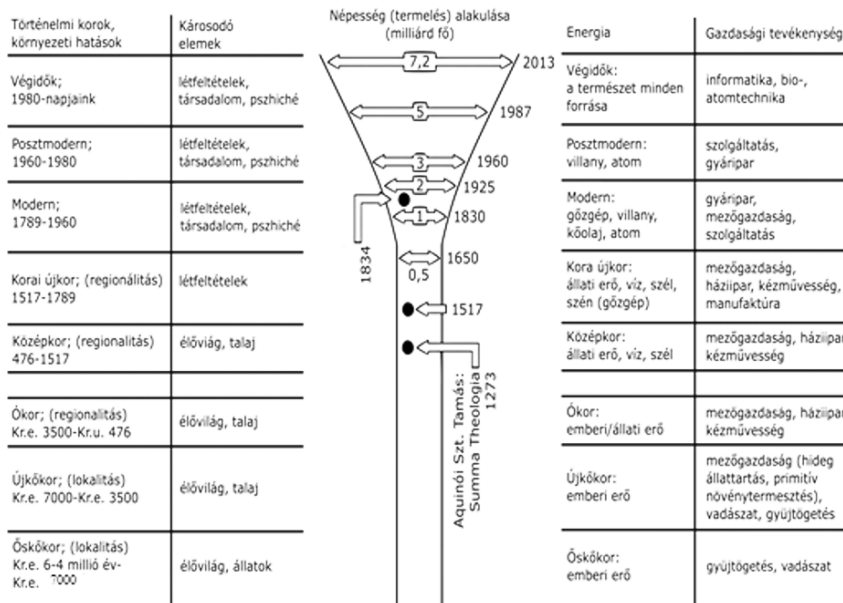
A VILÁGGAZDASÁG TÖRTÉNETÉNEK TABLÓJA

A talpnélküli „pezsgőspohár”-ábrán vegyük észre az idő durva aránytalanságát. Nevezetesen: a 4-6 millió év távlatából eredeztetett valamiféle emberszerűség (homilia) a korai újkorig, sőt az ún. modern korig energiafelhasználásában, gazdasági tevékenységében, károkozásában nem mutat említésre méltó változást. Ebben a korban szabadul el az exponenciális népesedés- és termelésnövekedés. A modern idők, tehát az apokalipszis az emberi létezés számon tartott történelmi

[2] Sántha Attila (1993): *Környezetgazdálkodás*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 46. Sántha Attila ábráját számos ponton kiegészítettük, különösen az újkor és a modern kor sajátosságait pontosítottuk.

idejének szinte alig kifejezhető hányada csupán (0,008–0,01%), ha az ipari forradalomtól számítjuk a pokol földre szállását, akkor 0,003–0,005%-nyi időt ölel fel a végidő. Noha az 1. ábrán a modern (1789–1960) és a posztmodern (1960–1980) utáni néhány évtizedet nevezük csak végidőnek, valójában nyugodtan azonosíthatjuk a későújkorral (itt 1789-től napjainkig). Ha „pezsgőspoharunk” kiöblösödő, kb. 5 cm-es része 500 évet szimbolizál, akkor poharunk szárának kb. 600 méteresnek kellene lenni. Ha azt a kérdést tesszük fel, hogy ez a látványos aránytalanság tartogat-e tanulságokat a modern ember számára, akkor a választ könnyen megadhatjuk: a társadalomszerveződést, az emberi pszichét – következményeként a természetet – egészségében megőrizni képes eszmékben, értékekben, szükségletekben, célokban, intézményekben, szabályozási mechanizmusokban, technikákban már nem képes sem elgondolni, sem átérezni, sem konstruktív – szimbiózison alapuló – cselekvéssel szolgálni a végidők embere. A tradíció kiiktatása, a gyökértelenítés, a varázstalanítás (M. Weber) a létfeltételeket, a társadalomontológiai attribútumokat, az emberi psziché épségét kérdőjelezi meg.

1.ábra: Az emberi tevékenység energiabázisa, gazdálkodása és károsító tevékenysége a történelemben

Az 1. ábra az okok után kutató figyelmét az „öblösödést” (18. század második fele) megelőző századok irányába tereli. Néhány megjegyzést szükségesnek tartunk, hogy a lehatárolások egyértelműek legyenek. Sántha Attila

történelmi kronológiáját módosítottuk, s az egyes korokhoz a többé-kevésbé elfogadott ezredek, századok, esetleg éveket rendeltük. Természetesen minden korelválasztó időszakaszt, kivált időpontot módosítani lehet. Mondanivalónk szempontjából viszont nincs jelentősége az alternatív kezdő- és végpontoknak. Pl. kezdhethetnénk a középkort a Milánói Ediktummal (313 – a kereszténység legitimmé válása), kezdhethetnénk a korai újkort Amerika felfedezésével (1492) stb. Útjelzőink ezúttal: Aquinói Szent Tamás, a skolasztika mestere a 13. században még képes „összefoglalni”, s „egybetartani” a világot, amikor a teológiát, a filozófiát és kora természettudományát szintetizálta.^[3] Számunkra tehát a reneszánsz (Trecento – 14. század, Quattrocento – 15. század, Cinquecento – 16. század, illetve a manierizmus – 1520-1600) jelenti azt a szellemi háttérrel, amely táplálta azokat a társadalom- és gazdaságszerveződési formákat – és vice versa –, amelyek 1776-hoz (Amerikai Függetlenségi Nyilatkozat), illetve 1789-hez (nagy francia forradalom) vezettek. A Trecentotól a felvilágosodás intézményesüléséig vezető közel félezer év – nevezzük alvó kapitalizmusnak – alapozta meg (látványos empirikus népesség- és gazdasági növekedés nélkül) azt a kort, ahol elszabadultak a materiális erők (18. század második fele – lásd az 1. ábrát).

Vegyük észre, a korai újkor végén jelennek meg azok a technikák (gőzgép), termelés-szervezési módok (manufaktúra, ipari forradalom), társadalomszerveződési eszmék (népfelség, egyenlőség, szabadság, természetjog, laissez faire laissez passer elve, az erkölcsbe ágyazott önzés, a transzcendenciába ágyazott ész), amelyek két mindent bekebelező, mindent feldúló, negatív visszacsatolás nélküli expanzív folyamatot (gazdasági és népességnövekedés) indítottak útjára.

Az 1. ábrán különösen a modern, a posztmodern és az általunk végidőknek nevezett kor leírásakor térünk el Sántha Attila ábrájától. A reneszánsz, a reformáció és a felvilágosodás szellemi erjedése szülte – és vice versa – azt a protokapitalizmust (a háziipartól a manufaktúrán át a gyáriparig), amely csak a 19. század elején „kapja meg” legsajátosabb előfeltételét, nevezetesen az emberi erőforrás áruvá válását. Természetesen ezúttal is szimbolikusan vonunk határokat a történelmi időben; az esetleges eltolódásnak a lényegi gondolkodás szempontjából nincs jelentősége. Polányi Károly bemutatta, hogy Angliában a nyomor megfékezésére 1795-ben bérpótlék formájában segélyeket szavaztak meg a szegényeknek. Az ún. speenhamlandi szociálpolitika 1834-ig fennállt, s hatékonyan megakadályozta a kompetitív munkaerőpiac működését, vagy másként fogalmazva a termelő ember intézményesítetten áruvá, munkaerőáruvá válását. A speenhamlandi törvénykezésnek szimbolikus jelentőséget kell tulajdonítanunk, mert az eredeti tőkefelhalmozás, a bekerítések korszaka, s vele a pauperizáció már rég az angol gazdaságtörténet része volt a

[3] Aquinói Szent Tamás (2008): *A teológia foglalatja. I. rész.* Gede Testvérek Bt., Budapest.

16–17. században. Így Polányi Károly speenhamlandi korszaka (1775–1834) inkább arról árulkodik, hogy a kereszténység határozta meg az alvó kapitalizmus arculatát még a 18–19. század fordulójában is.

Vegyük észre, hogy a speenhamlandi szociálpolitikai korszak jelentős részben egybeesik a gazdaságtörténészek által meglehetősen egységesen kezelt ipari forradalom korszakával (1795–1934). A termelő ember hivatalos áruvá tétele a kapitalizmus végleges győzelmét jelenti, háttérben a liberális demokrácia intézményeinek térhódításával. A kompetitív piac előtérbe kerülésével megroppant a társadalom összetartó ereje, a szolidaritás. Speenhamland bármennyire bírt szimbolikus jelentőséggel, mégis arról árulkodott, hogy az állam karöltve az Anglikán Egyházal, szolidáris az árvákkal, özvegyekkel, a munkanélküliekkel, a falusi nincstelenekkel. Az intézményesített áruvá válással „a munkások fizikailag embertelenedtek el, a tulajdonos osztályok erkölcsileg alacsonyodtak le. Megszűnt a keresztény társadalom hagyományos egysége, a tehetősek nem voltak hajlandók felelősséget vállalni embertársaik állapotáért. Kialakult a két nemzet. A gondolkodó elmék rémületére kiderült, hogy a hihetetlen gazdagság elválaszthatatlan a hihetetlen nyomortól. A tudósok egyhangúlag kijelentették, hogy felfedeztek egy új tudományt (ti. a politikai gazdaságtant – közbeékelés S. F.), amely minden kétséget kizáróan megfogalmazza az emberi világot kormányzó törvényeket. Ezeknek a törvényeknek a parancsára tépték ki az együttérzést a szívekből, és tett szert valamiféle világi vallás méltóságára egyfajta sztoikus elszántsággal, amellyel a legtöbb ember legnagyobb boldogsága nevében feladták az emberi szolidaritást.”^[4]

Speenhamland a piac fétisének győzelme. Arról szó sem lehet, hogy A. Smith, Th. R. Malthus, J. S. Mill nézetei abszolutizálták volna a piac mindenhatóságát, ráadásul amennyiben a piac mellett érveltek, olyan emberképpel éltek, amelyben a morálnak meghatározó szerepe volt, A. Smith, Th. R. Malthus, J. S. Mill szövegeiből erre könnyen következtethetünk. A smithiánusok, D. Ricardo követői és a gazdaságpolitikai gyakorlat viszont valóban a piac mindenhatósága mellett fogalmazódott, s nem is beszélve a kontra-iskoláról, a neoklasszikusokról, akiknek céljai, értékválasztásai és módszerei valóban távol kerültek, esetenként szembe fordultak a klasszikusokkal. Az 1. táblázatban összefoglaljuk a két iskola (klasszikus, neoklasszikus) jellemzőit.

[4] Polányi Károly (2004): *A nagy átalakulás*. Napvilág Kiadó, Budapest. 141. A „sztoikus elszántság” helyére talán az „utilitarista vagy hedonista elszántság” jobban illene.

1. táblázat: A klasszikus és a neoklasszikus iskola jellemzői

Megnevezés	Klasszikus	Neoklasszikus
A közgazdaságtan/ politikai gazdaságtan tárgya	Cél: a gazdasági jólét - a termelést helyezik előtérbe - a politikai gazdaságtan számol a társadalmi következményekkel	Cél: a szűkös erőforrások opti- malizálása - a fogyasztást hangsúlyozzák - a mikroökonómia speciális kérdéseire koncentrálnak
Értékválasztás	- a feudális maradványok ellen lépnek fel - a munkaérték-elméleti alapon gondolkodnak (átlagelemzések) - hosszú távon vizsgálódnak	- a társadalom felé értéksemle- gességet vallanak - szubjektív határhaszon- elméleten alapul (marginális elemzések) - rövid távon elemeznek
Módszer	- deduktív absztrakció és induktív leíró-magyarázó elméletek harmóni- ában vannak	- matematikai módszerek, diffe- renciálszámítás

A klasszikus iskola több mint száz évig a főáramlatot képviselte; A. Smith *Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól* (1776) című művének megjelenésétől A. Marshall *Közgazdaságtan* (1890) című összefoglaló munkájának kiadásáig ível ez a korszak. A differenciálatlan „piac-betegség” nem múlt el a 20. században sem. J. M. Keynes ugyan némi hátralépést tartott fontosnak a bürokratikus koordináció javára, de miután konszolidálódik a gazdaság – vallotta – vissza lehet térni a piachoz. S miközben a 20. században egyre nagyobb teret nyert az állam, illetve a multi- és transznacionális cégek, a piachívők (mert inkább profán hitről, mint valós tényekről van szó) a gazdaságpolitikában újból sikerre vitték a neoliberais egyeduralom révén a piac fetiszizált szellemét. Érdemes felhívni a figyelmet, hogy a 20. század kísértetiesen ismételte a 19. századot. A 19. század közepén fogalmazza meg J. S. Mill a klasszikus közgazdaságtan szintézisét (1848),^[5] s ez a mű 1890-ig vezető tankönyvparadigma volt. A neoklasszikus iskolák a 19. század második harmadában indították útjukra nézeteiket. A neoliberaisok (monetaristák) az 1950-es években – Keynes elméletének gyakorlati fénykorában – írják meg főműveiket,^[6] amelyek az 1980-as években kerülnek egyeduralomra, gondoljunk a Reagan-i, Thatcher-i gazdaságpolitikára. Még szembeötlőbb a párhuzam, ha a tankönyvparadigmákban gondolkodunk, J. S. Mill 1848-as szintézisét száz év múlva P. A. Samuelson szintézise követte (1948). Viszonylag könnyű a szellemi életben ilyen látványos ismétlődéseket kimutatni. Az emberitőke-állományok kb. 100 éves ciklusának érvényesüléséről van szó.^[7]

[5] Mill, J. S. (1900): *Principles of Political Economy*. The Colonial Press, London, New York.

[6] Friedman, M. (1986): *Infláció, munkanélküliség, monetarizmus*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. Ld. a gyűjteményes munka írásainak eredeti megjelenési éveit.

[7] Ld. Somogyi Ferenc (2012): *Jövőbefutó ciklusok – a túlélők jövedelemelosztása*. In: Szretykó György (szerk.): *Gazdasági kannibalizmus*. Comenius Kft., Pécs.

A neoliberalisok piaci fetiszusa annál harsogóbb volt, minél inkább a valóság ennek ellentmondott. Így érvelésük, fatalista pénzhitük valójában a monopolista, oligopolista, s mindenekelőtt a centralizált pénzügyi hatalom apologétáivá tette őket. Polányi Károly meggyőzően érvelt a piacosíthatóság természetes korlátai mellett. „A kulturális intézmények védőernyőjétől megfosztva az emberek belepustulnának a társadalmi elhagyatottságba: meghalnának a heveny társadalmi felfordulás áldozataiként erkölcsstelenség, perverszió, bűn, éhhalál következtében. A természet elemeire hullana szét, a környezet, a táj szeméttelpekké válna, a folyók elszennyeződnének, veszélybe kerülne a katonai biztonság, összeomlana az élelem- és a nyersanyagtermeléshez szükséges hatalom. Végül a vásárlóerő piaci irányítása időről időre csődbe juttatná az üzleti vállalkozást, mert a pénzsűke és a pénzbőség éppoly végletesnek bizonyulna az üzletre, mint az árvizek és az aszály a primitív társadalom tagjaira. Vitathatatlan, hogy a munkaerő, a föld és a pénzpiacok valóban lényegesek egy piacgazdasághoz. De egyetlen társadalom sem bírná ki a lehető legrövidebb ideig sem e durva fikciórendszer hatásait, ha emberi és természeti szubsztanciája, valamint üzleti szervezete nem lenne védve ennek az ördögi malomnak a pusztításától.”^[8]

A föld, a munkaerő, a pénz ad abszurdum nem lehet áru, vagy amennyiben áruvonásokat tulajdonítanak neki, úgy szigorúan társadalmi ellenőrzés alatt tartandók. Öt-hat évvel a 2007/2008-as másodlagos jelzálogpiaci válság kitörése után pontosan megítélhető, hogy a magánosított pénz a közpénzzel szemben, ugyanez a földről is elmondható, Polányi értékelését igazolja. A gazdálkodás legfőbb szereplője az ember – s talán ide vezethető vissza a végidők korának minden lényeges gondja – Speenhamland óta áru, tehát rabszolga, ha nem is ókori értelemben – mutatis mutandis.

A korai újkor, illetve a modern kor – szimbolikusan Speenhamlandig – a rejtőzködő kapitalizmus kora. A munkaerő, pontosabban az ember sorsa nem az lesz, hogy egy autentikus közösségben (testvériség) individuum lesz (szabad és egyenlő esélyű), hanem – ha élni akar – el kell adni magát, képességeit. A munkaidőre szóló eladás és a szabadidő között ezúttal nem teszünk különbséget, nem tulajdonítunk jelentőséget a rabszolgaság színhelyének és hétköznapi „tartalommal töltésének”. Illuzórikusságuk leleplezése nem igényelne komoly erőfeszítést. Figyelmünket inkább a rejtőzködő kapitalizmus kezdeti támpontjainak megtalálása felé fordítjuk. A kérdés továbbra is az: milyen kulturális véletlenek találkozása indította útjára a rejtőzködő kapitalizmust, amely a korai újkor végén pokoli exponenciális folyamatokat (népesség és gazdasági növekedés) szabadított a nyugati civilizációra, illetve az emberiségre?

Aquinói Szent Tamás szintézise után kell keresnünk a kapitalizmus fundamentumait. M. Weber így fogalmazott: „A modern kapitalista szellemnek, s nemcsak e szellemnek, hanem az egész modern kultúrának egyik döntő alkotórésze:

[8] Polányi Károly (2004): i. m. 107.

a hivatás gondolatán alapuló racionális életvezetés a keresztény aszkézis szelleméből született.”^[9] A keresztény aszkézist mint „puritán hivatás-aszkézis”-t mutatta be M. Weber, mint a kapitalizmus teremtményeje. „A puritánok a hivatás emberei akartak lenni – nekünk azoknak kell lennünk. Hiszen mióta az aszkézis a szerzetesi cellákból áttevődött a hivatás világába és az evilági erkölcsösséget uralni kezdte, egyúttal abban is közreműködött, hogy felépüljön a mechanikus-gépi termelés technikai és gazdasági előfeltételeihez kötött modern gazdasági rend hatalmas kozmosza. Ez határozza meg ellenállhatatlan erővel mindazoknak az egyéneknek az életstílusát – s nemcsak a gazdaságban tevékenyen résztvevőket –, akik ebbe a hajtóműbe beleszületnek, a talán ez fogja meghatározni mindaddig, amíg az őskori tüzelőanyagok utolsó mázsája is elizzik.”^[10] M. Weber a keresztény szerzetesi aszkézisben gyökereltette a kapitalizmus „szellemét”, de a valóságos nagyüzem működését a protestáns ethosz gyakorlati megjelenési formáira vezette vissza. Ha az utóbbira helyezük a hangsúlyt, akkor a rejtőzködő kapitalizmus, s vele szellemi erjesztő erői háttérben maradnának. A protestáns ethosz gyakorlatát nyilván csak a 16. századtól feltételezhetjük.

Mit kell, mit érdemes kiemelni a 14. és a 15. század, tehát a reneszánsz erjesztő tégelyéből? Az uralkodó művelődéstörténet közhelye, hogy a reneszánsz az emberi történelem egyik legfényesebb korszaka. Nyilván ilyenkor Dante, Petrarca, a Firenzei dóm, Guttenberg, Leonardo da Vinci, Michelangelo, Erasmus, Dürer, s a természettudósok közül Kopernikusz, a művész-mérnökök közül Brunelleschi jut eszünkbe. De az is igaz, „hogy a reneszánsz legnagyobb korszaka, az 1500 körüli fél évszázad... eredménnyel versenghet a tudománytörténet legmeddőbb félévszázada címének elnyeréséért”.^[11] Zavarba jönnénk, ha a technikatörténet kézikönyveiből korszakos találmányokat kellene kiemelni. Az építészet, a fegyverek tökéletesedése, a csillagászat, a könyvnyomtatás eredményei ugyan jelentősek, de nem válnak tömegessé, nem emelik meg a gazdálkodás hatékonysági színvonalát. F. Braudel kutatási eredményei szerint 1200–1249 között (Anglia, Franciaország) a gabonaneműek az elvetett mag 3-3,7-szeresét, 1250–1499 között Angliában 4,7-szeresét, 1300–1499 között Franciaországban 4,3-szorosát, 1500–1699 között Németországban, a skandináv országokban 4,2-szeresét, 1550–1820 között Kelet-Európában 4,1-szeresét hozták csak.^[12]

A tények arról árulkodnak, hogy a reneszánsz, a reformáció, a zsenik százada,^[13] de még a felvilágosodás első fele sem ad teret a kapitalizmus exponenciális

[9] Weber, M. (1905): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest. 285.

[10] Uo. 286–287.

[11] Simonyi Károly (1986): *A fizika kultúrtörténete*. Gondolat Kiadó, Budapest. 152.

[12] Braudel, F. (1979): *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus. XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrája*. Gondolat Kiadó, Budapest. 121.

[13] A 17. századot szokás a zsenik századának nevezni, ebben a században élte W. Shakespeare élete alkonyát, itt tevékenykedett I. Newton és itt „gyermekeskedett” J. S. Bach.

tőkefelhalmozási folyamatainak. Ezúttal is, mint oly sokszor és lényeges kérdésekben Jánossy Ferenc hipotézise látszik igazolhatónak. „A kapitalizmus legjellemzőbb vonásait – legalábbis a 19. században – nem a tőkére és bér munkára való szétválasztottság határozza meg, mint gyakran feltételezik, hanem a szétválasztódás egyre tágabb területeket, újabb és újabb lakosság rétegeket elérő folyamata. Az önkiterjesztő mozgás erőcentruma a tőke bővített újratermelése, a tőkeakkumuláció.”^[14] Bármennyire legyenek is szegényesek a vizsgált kor országainak, fejedelemségeinek, városállamainak termelési, népesedési adatai, annyi megállapítható, hogy a termelés- (így a tőke-) és a népességnövekedés exponencialitásba fordulása a 18. század második felében, még inkább utolsó harmadában következik be. Az exponenciális növekedésnek tehát nem a tőkehiány, nem a munkaerő-hiány (természetesen ez a speenhamlandi korlátozások ellenére is elmondható, ne feledjük, Speenhamlandnak pusztán szimbolikus jelentőséget tulajdoníthatunk) volt a korlátja, hanem a munkamegosztás differenciálódása előtt tornyosultak olyan gátak, amelyek nem tették lehetővé a fékevesztett tőkefelhalmozást, a gazdasági és a népességnövekedést.

A kérdés – Jánossy Ferenc erre kereste a választ – az, hogy hol történt meg a gátszakadás? A feudális gazdasági rendszer alapját jelentő mezőgazdaságban a kedvező időjárás révén keletkező többlet a háziipari, a városi kézművesség kiemelkedő minőségű jóságai, a külföldről beszerezhető exkluzív áruk mind-mind az arisztokrácia (Jánossy Ferenc annexnek nevezi) feneketlen „fogyasztói kosarában” tűnt el; várak, kastélyok, fegyverek, lovak, ékszerek, vadsparkok, díszes ruházat erről árulkodik. A szerző családi legendáriumában szerepel egy 20. századi, annexet jól jellemző történet. (Ne feledjük, Magyarország a két világháború között még feudálkapitalista vonásokat mutatott!) Gróf Bethlen István miniszterelnöknek a szerző szülőfalujában, Inkén (Somogy megye) volt (jelenleg is áll) a vadászkastélya. (Egy ízléses kisebb kúria, amit ízléstelen italbolttá züllesztett a méltatlan utókor.) Egy őszi vadászatra induló kompánia élén a miniszterelnök megpillantott egy szegény paraszti portán egy rozsdás vasfazékban díszlő őszirózsát. A gróf odaküldte legényét, hogy vásárolja meg a különlegesen szép virágot. Ügye végezetlenül, szégyenkezve lovagolt a csapat után, mert a paraszttasszony az ígért – jelentős összegért – nem adta oda. Ekkor a gróf úr újból visszaküldte bizalmasát, mondván, adjon annyit, amennyiért már odaadja a virágot. Egy tehén ára bánta. Az exkluzív jószág tehát anektálódott.

Jánossy Ferenc öt szereplőre tagolt feudális gazdasági rendszerében [1. az arisztokrácia (király, vazallusai, egyház), 2. az ún. szekunder kör (a. városi kézművesség, céh, kereskedelem, b. külkereskedelem), 3. és az ún. prímér kör (a. mezőgazdaság, b. falusi háziipar)] a 16. századtól a rabló nemzetek (italiai városállamok, spanyol, portugál, francia, holland, belga, angol s még néhány kisebb csatlakozó) ugyancsak biztosította önmaga számára a tőkefelhalmozódást,

[14] Jánossy Ferenc (1979): *Az akkumulációs lavina megindulása*. Magvető Kiadó, Budapest. 7.

s erről nem csupán az arisztokrácia tárgyi hagyatéka árulkodik, hanem a gazdag reneszánsz és a korai újkor városai is. Nem hozta el a gátszakadást (az akkumulációs lavinát) a termelés-szerveződés változása sem, a céh különösen korlátozta önmagát, s a manufaktúra is – kivételt képez a gyapjú- és pamutmanufaktúra – legtöbb esetben beilleszkedett az annexet szolgáló újtermelési körfolyamatba, gondoljunk pl. a selyemmanufaktúrákra stb.. A gátszakadást – érvel Jánossy Ferenc – nem lehet a feudális gazdaság elvont modelljéből levezetni, elvégre itt tényleges folyamatokról van szó; éppen úgy, amint egy innováció megszületik és teret követel magának. Ez az innováció az ún. verleger rendszer volt. A verleger (munkakiadó vállalkozó) a vállalkozó archetípusa. Nyilván itt is inkább szimbolikus jelentésről van szó, hasonló tevékenységet a gazdaságtörténetben könnyű lenne találni. A verlegereket akár útjukra indíthatnánk az alvókapitalizmus születésétől. A város kereskedői a kezdeti időkben nyilván nem rendszeres és nem is szerződésen alapuló kapcsolatot tartottak fenn a primerkörrel; a mezőgazdasági termékekre igényt tartottak, mint ahogy a háziipari termékeknek is felvásárlói lehettek.

A 13. század nagykereskedőinek gyermekei – lehetett volna akár Assisi Szent Ferenc is, ha az apja útját járja – elvileg minden feltétellel rendelkeztek, hogy a gátakat áttörjék, s útjára indítsák a tőke expanzióját és akkumulációját. A keresztes háborút megjárt korabeli nagykereskedő gyermekek kapcsolatai a katonai előjárókkal szoros és széleskörű volt, ha nyitott szemmel járták Itáliát, a Németalföldet, a Földközi-tengert (Jeruzsálemig és vissza), akkor találkozhattak a takácsok ilyen-olyan, kissé vagy jobban eltérő szerény szövőszék-technikájával. A grófi uradalmakban, a majorsági birtokokon, de a jobbágyi háziiparban is láthatták a szövő, fonó emberek tevékenységeit. Apjuk nagykereskedői vagyona a szükséges tőkét is rendelkezésre bocsáthatta. Egyszóval: minden feltétel együtt volt, hogy a tőkeexpanzió és akkumuláció meginduljon; volt potenciális vállalkozó (verleger), volt input háttér (juhok), volt ahol feldolgozták (kézművesség, háziipar), volt – elvileg szabad – munkaerő (nők, öregek, téli időszakban a férfiak), akik rendelkezésre álltak – a grófságok, báróságok megnyerhetőek lettek volna jobbágyaik foglalkoztatására –, volt viszonylag könnyen előállítható technika (rokkát, szövőszéket egy ügyes asztalos, ács, fafaragó jobbágy is elő tudott állítani a kezdeti időszakban), volt piac (a katonaság igényei), s volt tőke, amelyet a nagykereskedő apák felhalmoztak. Csak éppen a feudalizmus gazdasági szereplőinek érdekvizonyai, eszmerendszere és motiválhatósága nem tette lehetővé, hogy a termelés feltételrendszere úgy strukturálódjon, olyan – ma így mondanánk – technológiai változás induljon útjára, amelynek érdek- és értékrendszere megindítaná a gátszakadást.

A gátszakadás a 18. század végén következik be. Közel ötszáz év szellemi erjedésére volt szükség ahhoz, hogy a világtörténelem radikális – és tegyük hozzá: végzetes – folyamatai elszabaduljanak. A reneszánsz az individualizmust, az önzést, a konkurencia feltételét indította útjára, a konkurencia a munkatermelékenység növekedését táplálta, az individualizmust, az el-, illetve

szétválasztást segítette a reformáció alapdogmájából (predesztináció tana) származtatható hétköznapi, gyakorlati prakticismus, amely a hivatás gondolatának jegyében állt. Ilyen szellemi előkészítés után történik meg a materiális gátszakadás. A verleger és a takácsok viszonyában bekövetkező változás szabadította az emberiségre azt a céltalan expanzióval bíró folyamatot, amit kapitalizmusnak hívunk. A verleger rendszer primér szférába történő benyomulása szakítja át a gátakat. „A kereskedőknek a takácsoktól való eredeti függése ugyanis a visszájára fordult, a takácsok kerültek nyomasztó függőségbe a verlegerektől.”^[15] A takácsok bérmunkásokká – Speenhamland adja az intézményi áldást –, új rabszolgákká degradálódnak.

Az anyagiasság az arisztokráciát már a kezdeti időkben (értsd: a Római Birodalom bukása után) elnyelte, a legitimáló dicső múlt mítosza egyre erőtlenebbé vált, különösen, amikor a városi nagypolgárság növekvő pénzvagyonával konkurensként lépett fel. A feudalizmus utolsó évszázadaiban – ahogy a pénzadó előtérbe került – az arisztokrácia megnyitotta a szekunder szféra (nagykereskedők) előtt a mezőgazdaság és a háziipar javainak pénzrendszeren keresztüli integrálását. Valahogy így: „gróf úr, én hozok néhány szövöszéket az ön pajtáiba, ahol ön a jobbágyait munkára bírhatja, s én megfizetem önnek a közreműködését. Egyébként is számos juha van, amelyek gyapjúját itt feldolgozhatja.” Így indultak másodszer is a juhok világhódító útjukra. (Az első a pénz megszületése volt; gyakran és a világ számos pontján a juhok az általános egyenértékes szerepét töltötték be. A harmadik világhódító út napjainkban zajlik; ti. a klímaváltozáshoz nem kis részben járultak hozzá a birkák sajátos legelési technikájukkal,^[16] és a számukból következő túllegeltetéssel. Gondoljunk Észak-Afrikára, a Kara-kum és a Kizil-kum sivatatokra, Ausztráliára stb. A juhok okozta katasztrófa katarzisért kiállt!)

A gátszakadás tehát a textilipar megteremtéséhez vezetett, de ez csak az első – gazdaságtörténetileg nyomon követhető – lépés volt, az expanziót nem lehetett, – s amint korábban M. Webert idéztük (9. lábjegyzet) – nem lehet megállítani. A továbbiakban is érdemes M. Weber gondolataira építeni: „Miután az aszkézis átépítette a világot, s miután munkálkodott e világban, e világi javak olyan növekvő, s végül is annyira menthetetlen hatalomra jutottak az emberek felett, mint még a történelemben soha korábban. Az aszkézis szelleme ma már – végérvényesen-e, ki tudja? – elillant ebből az épületből. ... Még senki sem tudja, ki fog lakni ebben az épületben a jövőben, hogy e roppant fejlődés végül is egészen új proféciákhoz vezet-e majd, vagy régi gondolatok és eszmények nagy újraéledéséhez, vagy pedig – ha egyikhez sem ezek közül – gépiesített kövületté válik,

[15] Uo. 110.

[16] Ti. a juhok nem elharapják a füvet, hanem fogaik közé szorítják és elszakítják. Laza talaj esetén gyökerestől húzzák ki a füvet. A meglazult talaj pedig a vízfolyások, a szelek révén áldozatul esik az erózióknak. Ez a legelési technika vezetett – a túllegeltetés, az erdőirtások és egyéb rablógazdálkodás mellett – sok millió hektár sivatagosodásához.

amit egyfajta magát-fontosnak-tartani-akarás díszít majd. Akkor mindenesetre a kulturfejlődés »utolsó emberei« számára igazak lehetnek e szavak: »Lélektelen szakemberek, s az élvezetek szívtelenjei: ez a semmi képzelni úgy, hogy felér az emberiség eddig soha el nem ért csúcspontjára!«^[17]

M. Weber három forгатókönyv lehetőségével számol: 1. E „roppant fejlődés végül is egészen új próféciákhoz vezet”. A próféta szó jelentése a görög nyelvben a prophétészből eredeztethető, jelentése jós, a jóslat értelmezője. Egyiptom előkelő papjait is prófétának nevezték, az ő feladatuk volt az istenek üzeneteinek magyarázata. A héberben a prophétész a nabi főnévnek felel meg, mint ige elragadtatott állapotot (eksztázis) jelent. A próféta Isten embere, beszél vagy ír.^[18] Az iszlám Mohamedet tekinti az utolsó prófétának (a próféták pecsétje). Vajon M. Weber Mózeshez, Ézsaiáshoz, Jeremiáshoz, Jézushoz, Mohamedhez hasonlatos prófétát vár? Vagy megelégszik a nagy prófétákra emlékeztető karizmatikus politikai „megváltókkal”? A 20. század elején (1905-ben) írta M. Weber a jövő forгатókönyveit latolgató sorait; s rövid időn belül a nagy politikai „megváltók” színre is léptek, igaz, amolyan antikrisztusok képében, gondoljunk Leninre, Hitlerre, Sztálinra, a libertariánus oligarchiákra, a sor hosszan folytatható. A 20. század megvalósult utópiái (bolsevizmus, fasizmus, libertarianizmus) mindmind egy zsákutcából (liberalizmus) nyíló zsákutcáknak bizonyultak.

Nyilván nem ezekre gondolhattott M. Weber, elvégre számára maga a liberális demokrácián alapuló kapitalizmus látszott kilátástalannak, s ennek meghaladása aligha képzelhető el ezen a bázisán, márpedig a bolsevizmusban, a fasizmusban, a libertinizmusban – specifikumaik ellenére – folytattak mindent, amit a liberalizmus elkezdett, a természet pusztítását, a közösségiség perverz szerveződési formákba kényszerítését és az egyén pszichéjének manipulálását. Utópiából, márpedig a liberalizmus is utópia volt – bármilyen, s bármennyi zseniális elme bábáskodott is születésénél –, a nyugati civilizáció ingoványából nem lehet utópiákkal, s különösen nem az ideától mindig „eltérő” tömegek lemészárlásától sem visszariadó utópiákkal kikecmeregni, mint ahogy a technika fetiszálásától sem lehet várni, ahogy azt a libertariánus utópia sulykolja, mondván: közel van a hön óhajtott világállami rend, ahol a glóbuszt behálózó nagytechnika révén minden és mindenki helyére kerül... A téma legavatottabb mestere így ír erről: „a technika bálványozása ugyanabból az utópista kísértésből fakad, az Isten elleni lázadásból, függetlenül attól, hogy Lucifer vagy a Nagy Inkvizítor, Prométeusz vagy Doktor Faustus nevéhez kapcsoljuk [...] A veszély nőtt, mert legújabb változata: a technika utópizmus a állítólag ideológiailag semleges, csupán anyagi jólétünket akarja biztosítani, ám tiszteletben tartja a belső embert. Csakhogy van ennek az utópizmusnak két kimondatlan célja, melyet azzal kíván elérni, hogy a körülöttünk lévő tárgyi világot manipulálja, azaz gombnyomásra működő

[17] Weber, M. (1905): i. m. 287-288.

[18] A próféta szó értelmezését a Haag-féle lexikonból vettük át. Haag, H. (1989): *Bibliai lexikon*. Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest. 1494.

zárt rendszerré alakítja át. Belső lényünket a technika utópizmusa a szüntelen halmozódó, gyűlöletesen toladó tárgyi világ (árak, képek: képek és tárgyak képei) közvetítésével éri el, egészen a természet és az ember alkotta környezet egyensúlyának megbomlásáig. E szörnyű halmozódás eltávolít a dolgok szentségétől, az isteni beavatkozás régióitól. Végül maga az ember (a nyugati ember) is mindinkább művi, egyforma, gépies, sorozatban gyártott tárggyá és képpé válik. Saját magát is így látja, a technika teokratái is így bánnak vele. Megvalósult hát az utópiák célja: a belső élet kiüresedett, a lélek elsorvadt.”^[19]

M. Weber „egészen új próféciai” az elmúlt több mint száz évben nem érkeztek meg, noha igyekezniük kell, ha még emberekhez akarnak szólni...

2. A második szcenárió szerint „régii gondolatok és eszmények nagy újraéledéséhez” vezethet a természet-társadalom-ember egyensúlyának felborulása. A krízis katarzist szül; régi nagy próféták (ne adjuk lejjebb), régi nagy mítoszok élednek újjá, hogy az emberiség önönmagát megválthassa. A keresztények ezt így mondanák: Krisztus második eljövételével ismét „színről színre”, s nem csak „tükörben, homályosan” fogunk látni. (1Kor 13,12) Vajon M. Weber milyen régi-új próféciaiktól várja a „világi javak”, s a mögötte álló irracionális munkamegosztás élhető világ felé fordulását? Jézus jövendölése és M. Weber víziója a figyelmeztető próféciaik körébe tartozik. „Ez lesz, ha továbbra is ezen az úton jártok..., változzatok meg, elvégre megváltozhattok, s akkor üdvözülhettek.” A figyelmeztető próféciaik teret nyitnak az egyénnek és a társadalomnak is, hogy visszatérjen a természetgyalázó, közösségeket másasztó, egyéni pszichét bomlasztó civilizációs zsákutca elejére, s tanulságokkal felvértezve kísérelje meg az őshagyomány szabta tradicionális „főutcat” járni.

3. M. Weber harmadik forgatókönyve „gépiesített kövületté” vált világ-épületet hiposztazál, amit „egyfajta magát-fontosnak-tartani-akarás díszít majd”. Lakói pedig „lélektelen szakemberek”, az „élvezetek szívtelenjei”, másként „semmik”, s ezek a „semmik” fogják magukról azt képzelni, hogy az emberiség eddig soha el nem ért csúcscsaira jutottak. Érdemes felhívni a figyelmet, hogy M. Weber milyen tisztán – minden relativizálás nélkül – foglal állást a tárgyi kultúra és az ember belső világa közötti diszkrepanciáról; minél grandiózusabb és cizelláltabb a nyugati, most már azt is mondhatjuk világkultúra tárgyi gazdagsága, annál sivárabb, kiüresedettebb – K. Lorenz az „ézelmek fagyhalálá”-ról beszélt^[20] – e tárgyi kultúra teremtője vagy inkább most már szolgája. M. Weber predikciói óta eltelt több mint száz év, s pontosan megítélhető, hogy a harmadik forgatókönyv elnémit minden új vagy/és régi próféciait, de talán pontosabb, ha úgy fogalmazunk, hogy az új és/vagy régi próféciaik erőtlenné bizonyultak – a halálszázad (20.) ezt meglehetősen pontosan igazolja – a lopakodó önmegsemmisítéssel szemben. Az eget, a földet, a vizeket, tehát az elemi ontológiai létfeltételeket jobb esetben

[19] Molnár Tamás (1990): *Utópia örök eretnkség*. Szent István Társulat, Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest, 1995. 209-210.

[20] Lorenz, K. (1988): *A civilizált emberiség nyolc halálos bűne*. IKVA Könyvkiadó, Sopron. 35.

szennyező, rosszabb esetben megsemmisítő gépek, akár az egészséges szervezeten élősködő rákos sejtek a látszat szerint öntudatlanul burjánzanak. A „buta” rákos sejt ezt addig teszi, amíg meg nem semmisíti fenntartóját. Vajon ezt az utat járják a gépek is?

Az új próféták hangja nem hallatszik, noha akár itt élhetnek közöttünk, régi-új gondolatokkal is találkozhatunk, de ezek is érintetlenül hagyják a létrontott és egyre létrontottabb gyakorlatot. A globalokrata libertinus technotársadalom feltartóztathatatlanul, esetenként exponenciális folyamatokat generálva közeledik – számos gondolkodó így látja – a végkifejlet felé. A kérdés nem is az, hogy mi vár a nyugati ember által megfertőzött világra, hogy a roncsolt természeti reprodukciós körök milyen életlehetőségekké válnak, hogy a közösségi-ség milyen fokú károsodása mellett lehet még emberi társadalomról beszélni, hogy a psziché milyen zavarodottsági foka tűri még el, hogy az ember megtartsa „emberi arcát”,^[21] a kérdés az: hol vesztett a nyugati ember utat, hol fordult a zsákutcába, van-e – mutatis mutandis – visszaút?

Távol áll tőlünk, hogy konkrét időpontot és konkrét földrajzi teret jelöljünk meg – ad absurdum – a zsákutca kezdetének. A történelmi emlékeztető – bármennyire is legyen pontatlan, szubjektivitással, ideológiai önkényeskedéssel terhelt – fel tud mutatni olyan időtávlatot, s olyan társadalmi-gazdasági világot, ahol a planetáris halál réme nem kísérte az adott kor/régió emberét, sem az entellektüeleket, sem „az anyagba leszálltak”^[22] taborát. Világvége hangulat időlegesen feléledéséről tud ugyan a kulturális emlékezet a középkor, az ókor idejében is, de ezek időlegesen és részlegesen bizonyultak, s az idő ezeket látványosan nem igazolta, így ezekkel nem kívánunk foglalkozni. Bennünket az érdekel, hogy a jelenlegi globális romlásnak a gyökerei a történelem humuszának mely rétegében ismerhető fel.

Vegyük észre, korunk krízisében az az új, hogy globális, s ez nem pusztán azt jelenti, hogy a föld minden lakóját érinti, hanem azt is jelenti, hogy a társadalmi szférán túl a bioszférát, s annak létfeltételeit is (litoszféra, hidroszféra, atmoszféra) körébe vonja. Az ilyen módon kiterjesztett globális válság ismeretlen a világtörténelemben. Némi finomítással élnünk kell. A veszélyeztetettség ugyan egyetemes, de nem egyenletes, az európai kultúrkörben a psziché felbomlása a legelőrehaladottabb, a legszegényebb régiókban (pl. Száhel-övezet) az éhhalál az elemi biológiai reprodukciót semmisíti meg, máshol az erózió, az erdőirtások mérete lehetetleníti az adott régió érintettjeinek életét. Vannak alig differenciáló létrontó folyamatok is, ilyen pl. a klímaváltozás vagy a túlspecializált világgazdasági rend társadalmi következményei.

Az általunk globalokrata libertinus technofasisztának nevezett későúj-kori társadalomszerveződés a kapitalizmus egy színéváltozása. Hipotézisünk

[21] Nagy László egy interjú alkalmával arra a kérdésre, hogy: mit üzensz a 21. század emberének(?), azt válaszolta: ha még lesz emberi arcuk, akkor csókoltatom őket.

[22] József Attila (1990): A Dunánál. In: *József Attila költeményei*. Helikon Kiadó, Budapest. 428.

szerint a kapitalizmust megelőző társadalomszerveződési rendben párhuzamosan találhatunk olyan társadalomszerveződések, amelyeket legtöbb történelmi felfogás egymás utániként tárgyal. Gondoljuk meg, már az alapállás is tévedés. Nem előzmény nélkül szokás a nagy francia forradalom után, az angol ipari forradalom korszakában, de mindenképpen a 19. század elejétől beszélni kapitalizmusról. Húzzunk most határt – némi önkénnyel, amit a későbbiekben feloldunk – a történelemben, s beszéljünk az ancien régime^[23] előtti és utáni korszakról, s ez egyben jelentse, hogy a kapitalizmus előtt vagy után vagyunk. Az ancien régime előtt az euroamerikai kultúrkörben nagyon is együtt élt a feudalizmus, a kapitalizmus (gondoljunk Velencére, Genovára, Antwerpenre, Amszterdamra) és a rabszolgaság (az árnyalatok még hosszan sorolhatók). A gyökereket, a hajszálgyökereket akár a 14. századig vissza lehetne vezetni. Feladatunknak nem azt tekintjük, hogy rámutassunk a történelmi változások evolutív természetére, elvégre – a növények világából vett analógiát továbbgondolva – a gyökerek ad abszurdum végesek. Bármennyire is szeretné a pozitív analitika felmutatni a legmélyebb hajszálgyökér utolsó sejtjét, még siker esetén is értelmetlenné válna az eredeti kérdés. Egy növény életéről (értsd a kapitalizmus éltető okairól) a gyökérzet szárhoz közelebbi szintjén vizsgálódva érdemes csak tájékozódni, csak itt kaphatunk értelmes, tudományosan és társadalmilag lényeges ismereteket. Ezt a „gyökérvonalat” céloztuk meg; a vertikálitásnak (analitikának) és a horizontalitásnak azt a mélységét, illetve szélességét, ahol – sejtésünk szerint – értékes információkhoz jutunk, amikor – eredeti célunkról nem feledkezve – arra a kérdésre keressük a választ, hogy: hol, hogyan, milyen feltételek mellett, tehát milyen gyökerekből táplálkozva szökött szárba korunk természetet, társadalmat, emberi pszichét pusztító globalokrata kapitalizmusa.

Jánossy Ferenc történészek körében is elismerést kiváltó könyvecskéjében arra a hipotézisre épített, hogy a 20. század első felének közepétől visszamenően számítva – 5%-os munkásállomány-növekedést feltételezve, s kiindulva körülbelül százmillió bérmunkásból – a 19. század első felének közepére egymilliónyi, száz évvel korábban (1725) tízezer, 1625-ben száz bérmunkást kapunk. Európáról van szó, ahol az 5%-os bérmunkás létszám-növekedés és a kiindulást jelentő százmillió fő a valóságot jól megközelíti. A száz, de még a tízezer bérmunkás kora is olyan hajszálgyökér-világot feltételez, amely hiteltelen, komolyságát veszti. Arról viszont valóban áruklodik ez a kissé erőltetettnek tűnő mértani sor, hogy mely századokban érdemes keresni a kapitalizmus születését. A válasz: a 17-18. században. A történelmi eseményektől elvonatkoztató Jánossy-modell arról nem mond semmit – néhány elszórt technikai megjegyzéstől eltekintve (pl. Hanza-városok kereskedelme, a Jenny^[24] szerepe stb.) –, hogy Európa mely régiójában indult világhódító útjára a kapitalizmus. Az általános modell, amely

[23] Ancien régime (régi rendszer) = Franciaország 1789 előtti hűbéri önkényuralmi rendszere.

[24] A „Jenny” Angliában korszakos újítást jelentő rokka volt az ipari forradalom korszakában.

a feudális gazdaság ötszereplős keringési körét írja le (primer szféra: mezőgazdaság + háziipar, szekunder szféra: kézművesség (céh, manufaktúra) + külkereskedelem, továbbá az úgynevezett annex, amely a földesúri arisztokráciát, a klérust szimbolizálja), azt viszont pontosan megjelöli, hogy mely szervezetben született meg a kapitalizmus. Jánossy szerint a kor kereskedői verlegerré (munkakiadó vállalkozóvá)^[25] váltak, s a tömegtermelést a primer szférán belül a háziiparban bontakoztatták ki. Itt történt meg – mondja Jánossy – a gátszakadás, a kapitalista termelés megállíthatatlan expanziójának útjára indulása. „A tőke a primer szféra tágas, újonnan meghódított területén nekiszabadult lendülettel kezdett akkumulálódni, sőt a szabad verseny zsilipjeinek felnyitásával akkumulálási kényszert teremtett magának. Ezzel kezdődik a kapitalizmus.”^[26]

F. Braudel munkásságában megkülönböztetett szerepet kapott az általunk előtérbe állított kor. A 15–18. század úgynevezett anyagi kultúráját vizsgálta, s ráadásul kutatásait kiterjesztette az egész világra. Ez az alapállás merőben szembe került az uralkodó történelemírással. Több okból is. Elsőként arra kell felhívni a figyelmet, hogy szakít az európa-centrikussággal. Második sajátosságként azt kell kiemelni, hogy a hétköznapi anyagi életet igyekszik feltárni, az esetleges, parciális közelítések százéves távlatokban olyan strukturális változásokat hoztak felszínre, amelyek a hosszú távú ciklusok alapját jelenthetik. Harmadik lényeges vonása Braudel alapállásának, hogy szakít – amint már jeleztük – a történelmi „fejlődés” egymásra következő korszakaival (a feudalizmus, a kapitalizmus, a rabszolgaság stb. esetenként jól megfér egymás mellett). S végül, termékenyítőnek látjuk az anyagi kultúra 15–18. századi elemzésének azt a tanulságát (ami a későbbiekben a kiindulást jelentette), hogy a történelem három – egymásba fonódó – nem túlhangsúlyozandó síkon értelmezhető: 1. a mindennapi élet anyagi kultúrájának szintjén, 2. a piacgazdaság szintjén (a helyi piacok, a hálózatok, a boltosok, a kézművesek, a háziipar adásvételei stb.) és 3. a kapitalizmus szintjén (nagyvárosok, a börze, a nemzetközi pénzügyi tranzakciók, világkereskedelmi centrumok stb.). Első olvasatban különösen az utóbbi két szint értelmezése szokatlan, a neoliberális egyeduralommal feltétlenül azonosuló közgazdászok értetlenül állnak a „piacgazdaság” és „kapitalizmus” megkülönböztetése előtt. Nem ismerünk New Yorktól Tokióig (mindegy, hogy kelet vagy nyugat felé indulunk el) olyan közgazdasági kézikönyvet, ahol ne a piacgazdaság alá sorolnák a szatócsbolttól a Wall Street tőzsdéjéig mindent.

Az elhatárolást talán segíti – ezzel az érveléssel nem él F. Braudel –, ha a három szinthez koordinációkat, illetve domináns koordinációt rendelünk. 1. A hétköznapi anyagi élet világa, – tágítsuk ki – az életvilág^[27] az etikai, családi, autonóm, a

[25] A verleger a németben munkakiadó vállalkozót jelent, verlag = vállalat.

[26] Jánossy Ferenc (1979): *Az akkumulációs lavina megindulása*. Megvető Kiadó, Budapest. 119.

[27] Az életvilágon érte a család, a lakóhely világát, ahol az egyes ember képességpotenciálja, a társadalmi identitást jelentő entitások (nyelvi, etnikai, vallási stb. hovatartozás) és a társadalmi elismerési formák egyaránt helyet kapnak.

barter-piaci stb. koordinációk szövevényén alapul, nyilván az etikai bír dominanciával. 2. A piacgazdaság szintjén a helyi piacok etikai normái közötti kompetitív piac játssza a főszerepet. Érdemes megkülönböztetést tenni: a. beszélhetünk emberléptékű és b. nem-emberléptékű piacról. Ha az emberléptékű csereközösségek határát átlépi az áru, akkor beszélünk nem-emberléptékű piacról. Pl. ha a faluközösségen belül adom el az almát, akkor az emberléptékű piac, ha a kereskedő felvásárolja tőlem az almát és más országba szállítja, akkor nem-emberléptékű piacról van szó. Mindkét piac esetén a kereteket adó bürokratikus koordináció is jelen van. 3. A kapitalizmus a monopóliumok, az oligopoliumok világa, tehát az agresszivitás, a destrukció árnyalatait hordja magán az oligopolpiaci koordináció. Ne feledkezzünk meg a három szint gazdasági súlyáról sem. A 18. század utolsó harmadáig (mások, a 19. század első harmadának végéig tolják ki ezt a határt) a hétköznapi anyagi életvilág adta a termelés döntő részét, itt foglalkoztatták a munkaerő 80-90 %-át. Az ipari munka előtérbe kerülésével, tehát a tömegtermelés megjelenésével kezdődik meg a szerkezeti átrendeződés a piacgazdaság javára, s csak a 19. század utolsó évtizedeiben vették észre az amerikai honatyák, hogy a részvénytársaságok, később transz- és multinacionális cégek egyre nagyobb teret követelnek önmaguknak.

A történészek abban közmegegyezésre jutottak, hogy kapitalizmusról – tág, nem braudeli értelemben – a 19. század közepe óta szokás beszélni. E. J. Hobsbawn szerint a kapitalizmus szó csak 1860 után vált közhasználatúvá. „Az 1848 utáni évtizedekben ugyanis a történelem legfontosabb eseménye a kapitalizmus világméretű győzelme volt, egy olyan társadalom győzelme, amely úgy vélte, hogy a gazdasági növekedés alapja a magánvállalkozások versenye, valamint minden áruféleség (köztük a munkaerő) lehető legolcsóbb beszerzése és a lehető legrágább piacon való értékesítése.”^[28]

Ez a közelítés elfogadhatóan szinkronban van Polányi Károly magyarázatával, aki szerint a kapitalizmus akkor indult útjára, amikor a legfontosabb termelési tényező, az ember munkaerő-áruvá, tehát újból – ha sajátosságokkal is – rabszolgává vált. Angliában a speenhamlandi törvények (1795–1834) korában olyan szociálpolitikát folytatott az állam, hogy a vidéki munkaerő oltalom alatt állt; munkanélkülivé válásával nem kellett szükségszerűen a városok nincstelen munkásseregét gyarapítani. (Ebben az időszakban és korábban is folyt a nincstelenek városokba, illetve gyarmatokra özönlése, tehát statisztikai tények nagyon ellentmondottak a Polányi Károly-féle elhatárolás kísérletének. Ez az ellentmondás nem csökkent a speenhamlandi törvénykezés elvi fontosságát.^[29] Jegyezzük meg, Polányi a termelő ember mellett a földet és a pénzt sem tekinti árunak!)

F. Braudel kapitalizmus-értelmezése merőben eltér az uralkodó szemlélettől.

[28] Hobsbawn, E. J. (1978): *A tőke kora*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 7.

[29] Polányi Károly (2004): i. m.

Számára már a 14. századtól megjelennek azok a kereskedelmi, pénzügyi társaságok, koncessziók, amelyek szimbiózisban élnek a mindenkori hatalommal, a királlyal, vezető arisztokráciával, a városok előljáróival. A kereskedelmi és a pénzügyi tőke összefonódása a földesúri arisztokráciával vezet valójában egy „élősködő” mechanizmus kiépüléséhez. Egyrészt az arisztokrácia exkluzív és/vagy egzotikus jószágokra irányuló kereslete (selyem ruházat, arany és ezüst, prémekek, ékszerek, fűszerek) táplálta a levantai, a hanza, az afrikai, amerikai, ázsiai kereskedelmet (az ókorban ez a selyem, illetve a tömjén utakon bonyolódott^[30]). Másrészt a kereskedelem finanszírozása mellé csatlakozott a háborúk (vallási, örökösödési, gazdasági okok álltak a háttérben) finanszírozásának igénye, amely megeremtette, pontosabban megerősítette (mert itt is vannak ókori előzmények) a bankárok pozícióját. Jánossy Ferenc a verleger rendszer háziiparba való betörésében látja a gátszakadást. A tőke akkumulációs lavinájának, tehát a tömegtermelésre berendezkedett kapitalizmusnak a kialakulását. Ez a közelítés azt feltételezi, hogy a városok, s főként a katonaság teremti meg azt az igényt, amit a verleger – ismervé a kor legfejlettebb szövőszékeit – úgy használ ki, hogy a báró, a gróf úr uradalmaiban, esetleg a módosabb – már némileg vagy teljesen szabad – parasztgazdák portáin (csűrjeiben) végezteti el a bér munkát. Az ösztönözhetőség szellemét (a jobbágy, a paraszt, a földesúr és természetesen a verleger a szereplő) a reneszánsz, s különösen a reformáció (protestáns ethosz) már előkészítette. Ez a közelítés a verlegert (például a kalandor kapitalista nagykereskedők gyermekeit) és a pénzéhes arisztokráciát állítja előtérbe, a főszerepet, az újat, a verleger képviseli.

A mindennapi élet gazdasági súlyát azzal is érzékeltetni lehet, hogy hányan dolgoznak a mezőgazdaságban. Európa összlakossága a 16. század közepén kb. 45-50 millió fő, a 17. század közepén kb. 100 millió fő, 1800-ban 187 millió fő, s ezt követően – a világ népességével összhangban – exponenciális növekedés indult meg. A világ össznépessége 1800-ban kb. 906 millió, 1850-ben 1171 millió, 1900-ban 1608 millió, 1950-ben 2400 millió, napjainkban pedig 7200 millió (2014). Nagy-Britannia népessége 1801-ben 10,7 millió, 1850-ben 20,9 millió, 1801-ben a népesség 60%-a vett részt elsődlegesen az élelmiszer-termelésben.^[31] „S bár a mezőgazdaságban foglalkoztatottak tényleges száma a 19. század közepéig továbbra is növekedett, de az arány egyenletesen csökkent a 19. század eleji kb. 36%-ról a század közepi kb. 22%-ra (az abszolút szám akkor volt a legnagyobb),

[30] A selyemút Belső-Ázsiából indult, északról és délről is megkerülte a Kaszpi-tengert, hogy Konstantinápolyon keresztül eljutassa Ázsia exkluzív jószágait az európai csúcsarisztokrácia udvaraiba. A tömjénút a mai Szomáliából indult, Etiópián, Egyiptomon, a levantei városokon át jutott el Konstantinápolyba s innen Európába.

[31] Az adatok forrása Cameron, R. (1994): *A világgazdaság rövid története. A kőkorszaktól napjainkig*. Mecenás Könyvkiadó, Budapest. 127., 237., 209. A becslések nagyon jelentősen eltérnek, abban minden demográfus egyetért, hogy a világ népesedése a 18. század közepétől exponenciális növekedést mutat.

majd a 20. század elején 10%-ra.”^[32] Az élelmiszer-termelésben dolgozók az ipari forradalom korszakában, tehát a 18. és a 19. század fordulóján kb. 60%-ról 22%-ra esett vissza, a kritikus fordulat tehát bekövetkezett. A relatív csökkenés mellett egyrészt vegyük figyelembe, hogy legtöbb esetben az élelmiszertermelés mellett bedolgozói tevékenységet is végeztek, másrészt a főtevékenységben nem élelmiszer-termeléssel foglalkozóknak is volt mezőgazdasági kötődése, s a „mindennapi élet” gazdaságán természetesen nemcsak mezőgazdasági tevékenységet kell érteni.

ÖSSZEFOGLALÁS^[33]

A mélyökológia ökoszisztémákat megragadó egészségesség „képletét” továbbfejlesztettük, s így jutottunk az univerzális (természet, társadalom, emberi psziché) egészségességét megragadó kvalitatív matematikai modell-képlethez. Ebből kiindulva rajzoltuk meg Az emberi tevékenység energiabázisa, gazdálkodása és károsító tevékenysége a történelemben című korszakoló ábránkat. A kronológiai ábra szem előtt tartásával kerestük a választ, hogy mikor és hol „született meg” a nyugati civilizáció létrontó társadalmiszerveződése, a kapitalizmus. A legitim gazdaságtörténeti paradigmák állításait ugyan számos ponton finomítottuk (a keletkezés helye és ideje vonatkozásában), de ebben a dolgozatban nem ezen a ponton születtek olyan eredmények, amelyek széles szakmai közvélemény számára lényegesek lehetnek, itt F. Braudel termékenyítő osztályozásából kiindulva adtunk egy olyan tipológiát (mindennapi élet gazdasága, emberléptékű piacgazdaság, nem-emberléptékű piacgazdaság, korporációk), amely nem pusztán az uralkodó ortodox közgazdaságtan sommás modelljeinek felülrítékelésére alkalmas, de a jövő forgatókönyveinek, normatív scenárióinak felállítása szempontjából is ígéretes lehet.

IRODALOM

- Aquinói, Szt. T. (2008): *A teológia foglalatja. I. rész.* Gede Testvérek Bt., Budapest.
- Braudel, F. (1979): *Anyagi kultúra, gazdasági és kapitalizmus. XV-XVIII. század. A mindennapi élet struktúrája.* Gondolat Kiadó, Budapest.
- Braudel, F. (2008): *A kapitalizmus dinamikája.* Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Cameron, R. (1994): *A világgazdaság rövid története. A kőkorszaktól napjainkig.* Mecenas Könyvkiadó, Budapest.

[32] Uo. 209.

[33] A dolgozat empirikus bázisát két nagyobb lélegzetű írás adja, egyrészt: Somogyi Ferenc (2013): Gaia könnyei és az emberitőke-állományok strukturális zavarai. In: *Emberi tőke, környezeti problémák és a HRM konferencia, Veszprém, 2013. október 23.* MTA VEAB, megjelenés alatt.; másrészt: Somogyi Ferenc (2013): Veritas, veritas duplex és a posztmodern igazság a közgazdaságtanban. In: *Széchenyi István Egyetem, Kautz-konferencia 2013. május 16.* (Elérhető: kgk.sze.hu/images/dokumentumok/VEABtanulmányok/somogyi_ferenc.pdf. Letöltés ideje: 2014.09.12.)

- Friedman, M. (1986): *Infláció, munkanélküliség, monetarizmus*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Haag, H. (1989): *Bibliai lexikon*. Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest.
- Hobsbawm, E. J. (1978): *A tőke kora*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Jánossy F. (1979): *Az akkumulációs lavina megindulása*. Magvető Kiadó, Budapest.
- József A. (1990): A Dunánál. In: *József Attila költeményei*. Helikon Kiadó, Budapest.
- Lorenz, K. (1988): *A civilizált emberiség nyolc halálos bűne*. IKVA Könyvkiadó, Sopron.
- Mill, J. S. (1900): *Principles of Political Economy*. II. kötet, The Colonial Press, London, New York.
- Molnár Tamás (1995): *Utópia örök eretnokség*. Szent István Társulat, Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest.
- Polányi Károly (2004): *A nagy átalakulás*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Sántha A. (1993): *Környezetgazdálkodás*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Simonyi Károly (1986): *A fizika kultúrtörténete*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Somogyi F. (2012): Jövőbe futó ciklusok – a túlélők jövedelemelosztása. In: Szretykó György (szerk.): *Gazdasági kannibalizmus*. Comenius Kft., Pécs.
- Somogyi F. (2013): Veritas, veritas duplex és a posztmodern igazság a közgazdaságtanban. In: *Széchenyi István Egyetem, Kautz-konferencia 2013. május 16*. Elérhető: kgk.sze.hu/images/dokumentumok/VEABtanulmányok/somogyi_ferenc.pdf Letöltés ideje: 2014.09.12.
- Somogyi F. (2013): Gaia könnyei és az emberitőke-állományok strukturális zavarai. In: *Emberi tőke, környezeti problémák és a HRM konferencia, Veszprém, 2013. október 23*. MTA VEAB, megjelenés alatt.
- Weber, M. (1905): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.

ENGLISH ABSTRACT

For the finest western civilization critics (S. A. Kierkegaard, A. de Tocqueville, R. Th. Malthus, J. S. Mill, F. Nietzsche) it have become obvious in the XIX. century, that the primary reproductional roles of society had been distorted. Under the given circumstances we endeavor to delineate: where and when did the western culture and civilization lost its way. The universals' 'wholesomeness' is shown in the first step. In the second step we sketch roughly, on this basis, the backbone of the economic historical tableau of the human existence. In the third step, based on Ferenc Jánossy's model of accumulative avalanche – the 'where' and 'when' to be answered – we turn towards the future; we analyze the scenarios of M. Weber. And finally, we emphasize that besides the Braudelian economic historical stance we get familiar with not only the spoiled, deteriorated economical structure of the western civilization, but also other alternatives. Such positive perspective of hope can be read when we adumbrate the economy of the everyday life, human-scale market economy, non-human-scale market economy and the world of corporations.

TÉR

Székelyföld turizmusa és turisztikai szervezeti rendszerének vizsgálata

A Nemzetstratégiai Kutatóintézet Magyar Megújulás és Gyarapodás Osztálya 2015 második félévében egy kutatást végzett Székelyföldön, amelynek során megvizsgáltuk a térségi turizmus helyzetét és a turisztikai szervezetek működését, a tevékenységüket segítő és gátló tényezőket. Ennek alapján javaslatot tettünk a Székelyföldi Turisztikai Desztináció Menedzsment Szövetség szakmai tevékenységére és finanszírozási lehetőségeire. Az elemzés a Kárpát-medencei turisztikai desztináció menedzsment rendszer fejlesztésére irányuló javaslat mintaprojektje volt. A kutatás eredménye, illetve az ennek alapján megfogalmazott ajánlások a következő években hozzájárulhatnak ahhoz, hogy Székelyföldön a turizmus a szervezeti háttér fejlesztésének köszönhetően versenyképesebbé váljon, ezáltal újabb gazdasági lehetőségeket kínáljon a helyi magyar közösségek számára, elősegítve a szülőföldön történő társadalmi-gazdasági megerősödésüket.

A KUTATÁS HÁTTERE

A turisztikai fogadóterületek versenyképességét a turizmus szereplőinek együttműködése határozza meg. Ennek jogilag intézményesült formája a turisztikai desztináció menedzsment (TDM) szervezet. Ezek a szervezetek már a Kárpát-medencében is jelen vannak, azonban az egyes országok turisztikai szereplőinek nyitottságától, turisztikai intézményrendszerétől függően eltérő mértékben.

Az elmúlt években létrejött és azóta alapjait tekintve TDM irányelvek alapján működő szervezetek formálói a desztináció turizmusának és már lehetőséget teremtenek tevékenységük értékelésére is: mennyire hatékonyan képesek ellátni tevékenységüket (turisztikai szereplők összefogása, termékfejlesztés, marketingkommunikációs tevékenység stb.) és ezáltal mennyire tudnak hozzájárulni az illetékességükbe tartozó földrajzi terület versenyképességéhez és gazdasági fenntarthatóságához, hogyan tudják transzformálni a rájuk bízott lehetőségeket a desztináció fejlődése érdekében.

[1] Nemzetstratégiai Kutatóintézet, osztályvezető (anett.tozser@nski.gov.hu).

[2] Nemzetstratégiai Kutatóintézet, stratégiai tervező (banhidai@gmail.com).

A kutatás alapjaként kidolgozott módszertan egy új monitoring eszköz, amely a turisztikai szervezetek versenyképességét növelő eszköz lehet és amely a pilot kutatás egyediségét is jelenti.

A kutatással kapcsolatban maga a módszertan jelenti tehát a transzformáció alapját: a vizsgálat alapján tett javaslatok elősegíthetik, hogy a szervezetek sikeresebb pályára állhassanak, amely a turisztikai kínálat transzformációját eredményezheti. A turizmus a szervezeti háttér fejlesztésének köszönhetően versenyképesebbé válik, az egyre erősebb piaci versenyben való hatékonyabb helytállást ösztönzi és ez újabb gazdasági lehetőségeket kínálhat a helyi magyar közösségek számára.

A kutatómódszertan és az erre épülő vizsgálat objektív képet ad egy választott desztináció teljesítményéről, amely egyben lehetőséget is nyújt a változtatásra, a jövőbeni kedvezőbb eredmények elérésére. Egy objektív kép kialakítása képes megváltoztatni a helyi viszonyokat, változásokat előidézni. Ennek megvalósításában azonban mindenképpen számolni kell a helyi viszonyokkal, a térség fejlesztésében érdekelt körével, akiknek aktív szerepvállalása nélkül a tervekben megfogalmazott célok nem valósíthatók meg sikerrel. A fejlesztéspolitikában érdekelt társadalmi szereplők tényleges szerepvállalási szándéka, a szerepvállalás mértéke és módja tehát meghatározó a tényleges változások elérésében.^[3] Az együttes akarat, szándék és cselekvés a turisztikai adottságok kihasználását és a turisztikai szervezeti rendszerek fejlesztését is befolyásolja, a transzformáció és a fejlődés folyamatát elősegítheti.

A fenti alapelveknek megfelelően a Nemzetstratégiai Kutatóintézet Magyar Megújulás és Gyarapodás Osztálya 2015 második félévében egy kutatást végzett Székelyföldön, amelynek során megvizsgáltuk a térségi turizmus helyzetét és a turisztikai szervezetek működését, a tevékenységüket segítő és gátló tényezőket. Ennek alapján javaslatot tettünk a székelyföldi TDM szövetség szakmai tevékenységére és finanszírozási lehetőségeire. Az elemzés a Kárpát-medencei turisztikai desztináció menedzsment rendszer fejlesztésére irányuló javaslat mintaprojektje volt. A kutatás eredménye, illetve az ennek alapján megfogalmazott ajánlások a következő években hozzájárulhatnak ahhoz, hogy Székelyföldön a turizmus a szervezeti háttér fejlesztésének köszönhetően versenyképesebbé váljon, ezáltal újabb gazdasági lehetőségeket kínáljon a helyi magyar közösségek számára, elősegítve a szülőföldön történő társadalmi-gazdasági megerősödésüket.

A KUTATÁS CÉLJA

- objektív szempontok alapján megvizsgálni, hogy Székelyföldön (Hargita, Kovászna és Maros megye) jelenleg milyen TDM jellegű szervezetek vannak;

[3] Bíró A. Zoltán (2008): *Székelyföldi helyzetkép - önálló regionális fejlődés*. Erdélyi Magyar Adatbank. 7-26. (Elérhető: http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf1996.pdf. Letöltés ideje: 2015.09.01.)

- feltárni a szervezetek működését segítő és gátló tényezőket, illetve a sikeres működés feltételeit;
- és mindezek alapján javaslatot tenni a székelyföldi TDM szervezet működésére és finanszírozására.

A turisztikai szervezetek működésének sikerességét hat kérdéskör alapján vizsgáltuk:

1. A szervezetek működési modellje (szervezeti felépítés – a szervezetek strukturális felépítése, a tagságnak a szakmai tevékenységekben tapasztalt aktivitása).
2. A szervezetek finanszírozása (forrásbevonás – az egyes szervezetek finanszírozásának összetétele, a működés fenntarthatósága, az idegenforgalmi adó működése, a mértékével kapcsolatos gyakorlat).
3. A szervezetek együttműködései (tagság felé és külső szervezetek felé irányuló – a más szervezetekben való tagság, a más szervezetekkel történő együttműködési gyakorlat és területek).
4. A szervezetek desztinációban folytatott turisztikai termékfejlesztése (a desztináció elsődleges turisztikai vonzerői, az elmúlt öt év vonzerő- és termékfejlesztései, a programcsomagok kialakításának gyakorlata és a vonzerőfejlesztésekre vonatkozó javaslatok).
5. A szervezetek marketingkommunikációja (a szervezetek által alkalmazott marketing-kommunikációs eszközök és ezek hatékonysága).
6. A szervezetek és a desztináció turisztikai versenyképessége (sikeresség/versenyképesség kritériumai; más székelyföldi szervezetekhez képest a saját szervezet tevékenységének, versenyképességének megítélése; a desztináció turisztikai versenyképessége az adott ország más turisztikai térségeihez képest; és a szervezetek működését segítő és gátló tényezők).

KUTATÁSMÓDSZERTAN

A primer kutatás kvalitatív módszerrel, interjúk elkészítésével és értékelésével történt. Az interjúk lehetőséget biztosítottak a téma mélységi vizsgálatára, a látens jelenségek feltárására. Ezzel a módszerrel közelebbi kapcsolatot tudunk kialakítani az interjúalanyokkal, lehetőségünk nyílt a székelyföldi szervezetek és szakemberek gondolkodásmódjának, cselekedeteinek és attitűdjének mélyebb megértésére. Ezen kívül az egyes vizsgálati csoportokba tartozó hasonló karakterű szervezetek esetében jól azonosíthatók a hasonló sajátosságok, a sikertényezők, illetve a tevékenységüket segítő és gátló tényezők.

A kutatás során 30 szervezet működését és szakmai tevékenységét vizsgáltuk. Három csoport került azonosításra: önkormányzati szövetségek (ún. ADI típusú önkormányzati szervezetek, térségi társulások, közösségek közti társulások); turisztikai egyesületek, valamint támogató jellegű szervezetek (pl. az Erdélyi Kárpát Egyesület tagszervezetei).

A kutatás eredménye, illetve a megfogalmazott ajánlások a következő években hozzájárulhatnak ahhoz, hogy Székelyföldön a turizmus a szervezeti háttér fejlesztésének köszönhetően versenyképesebbé váljon, ezáltal újabb gazdasági lehetőségeket kínáljon a helyi magyar közösségek számára, elősegítve a szülőföldön történő társadalmi-gazdasági megerősödésüket. A kutatás eredményeivel a székelyföldi turisztikai desztináció menedzsment szervezet szakmai tevékenységét és az együttműködések mértékét erősítjük, amely várhatóan kedvező változást, transzformációt eredményez a desztináció kínálatában és a kereslet célirányosabb elérése terén, valamint a térség gazdaságában erőteljes ágazatként jelenik meg a turizmus.

RÖVID TURISZTIKAI HELYZETÉRTÉKELÉS

A Székelyföld gazdaságának egyik tradicionálissá vált ágazata, jelenlegi és további kiaknázatlan potenciálokkal bíró kitörési pontja a turizmus. Székelyföldön a legjelentősebb vonzerőt a táj, a természeti erőforrások (gyógyhatású ásvány- és gyógyvizek, tavak, hegyek, erdők), a tiszta levegő, a csend, a nyugalom jelentik. Kiemelt vonzerővel bír továbbá a székely emberek vendégszeretete, a helyi gasztronómiai kínálat, a kulturális örökség és a népi hagyományok. A régió turizmusát meghatározó vonzerők így legalább ötféle csoportba összegezhetők: gyógytényezők; eredeti faluképek-falusi tájak – folklór-népművészeti értékek; vallási helyszínek; természeti tájak-tavak-geológiai formációk; települések-kulturális és sportrendezvények-múzeumok.^[4]

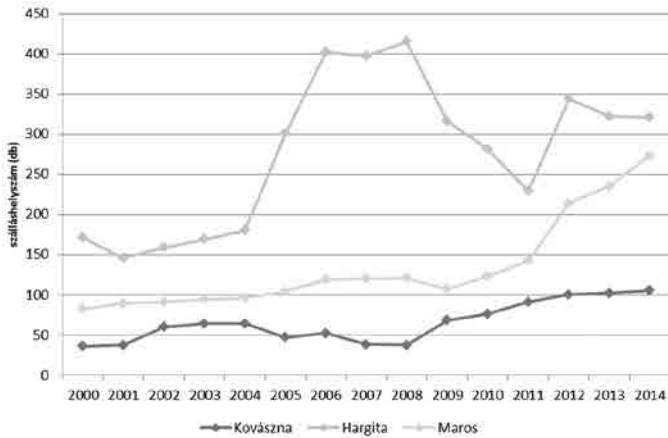
TURISZTIKAI VENDÉGFOGADÁS FELTÉTELEI

A vendégfogadás feltételeit vizsgálva megállapítható, hogy a szálláshelyek száma Romániában 2000–2014 között folyamatos növekedést mutatott (+96%) és ugyancsak folyamatos növekedést ért el a Közép-régió szálláshelyeinek száma (+135%). A szálláshelyek száma a vizsgált periódusban Kovászna megyében 192%-kal, Hargita megyében 88%-kal, Maros megyében 233%-kal növekedett. Kovászna megye szálláshelyeinek száma csak harmada a Hargita megyében található szálláshelyek számának (1. ábra).^[5]

[4] Nagy Benedek (2015): *Székelyföld gazdasági fejlesztésének és regionális fenntarthatósági tényezőinek vizsgálata*. Munkaváltozat. Sapientia – Erdélyi Magyar Tudományegyetem. Gazdaság- és Humántudományok Kar.

[5] Nemzetstratégiai Kutatóintézet, saját kutatás 2015.

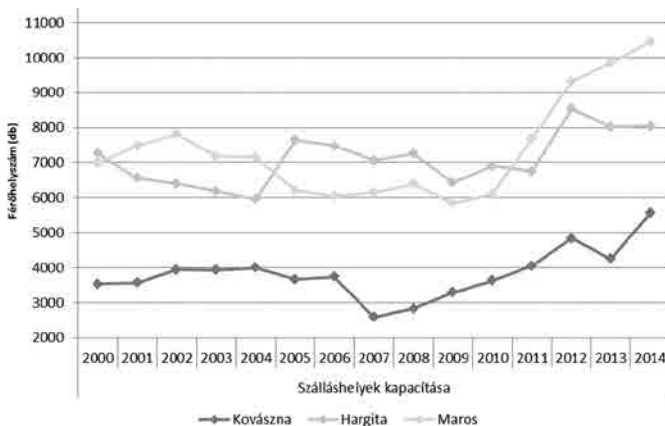
1. ábra: Szálláshelyek száma 2000–2014 között (db/év)

Forrás: NSKI saját kutatás, 2015.

Székelyföld az országos férőhely-kapacitás közel 8%-át koncentrálja; szálláshely-struktúrájában a szállodai egységek a legjelentősebbek. Kovászna megyében a szállodák a szálláshelyek 14%-át teszik ki, Maros megyében 18%-ot. Hargita megyében ez az arány alacsonyabb (7%), itt jellemzően a kisebb kapacitású szálláshelytípusok jellemzőek. A szálláshelyek férőhelyeinek száma országosan 2000 és 2014 között kisebb mértékben nőtt, mint a szálláshelyek száma, amelynek oka, hogy a vizsgált időszakban a kisebb kapacitású szálláshelyek száma növekedett.

2. ábra: Szállásférőhelyek változása 2000–2014 között (db/év)

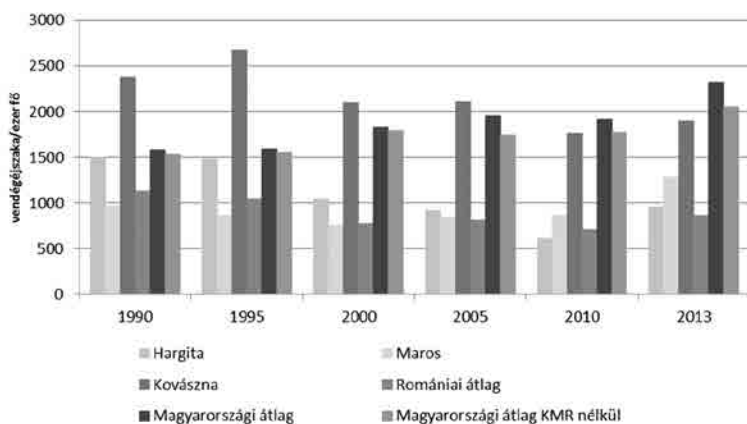
Forrás: NSKI saját kutatás, 2015.

TURISZTIKAI KERESLET

Az utóbbi években a regisztrált vendégszámok ismét növekvő tendenciát mutatnak Romániában. A turistaérkezések tekintetében 2002. évben volt a mélypont, majd fellendülés következett, amely megtört a gazdasági válság következtében, de a növekedés 2011 után újra folytatódott. A három székely megyében 2002-től kezdődő növekedés változatos képet mutat, inkább Hargita megyére jellemző, de 2011 után a másik két megye is felzárkózott a növekedés üteméhez. Székelyföldre a román turisták érkeznek a legnagyobb arányban (68%), a magyarországi turisták kb. 25%-ot képviselnek.

A vendégéjszakák száma Maros megye esetében 2000-ig az országos trendeknek megfelelően alakult (jellemzően csökkenő tendenciát jelez), ezt követően azonban erőteljes növekedés (70%) tapasztalható. Kovászna megyében az országos átlag feletti teljesítmény tapasztalható, ami a hosszabb kezelésein alapuló gyógyturizmusnak köszönhető. Itt az országos átlaghoz, illetve a két másik székely megyéhez viszonyítva jóval magasabb az átlagos vendégéjszaka-szám.

3. ábra: Vendégéjszakák számának változása 1990–2013 között

Forrás: NSKI saját kutatás, 2015.

A településszintű vizsgálatok alapján elmondható, hogy a kereslet megoszlása a székelyföldi, illetve a kelet-erdélyi települések között nem egyenletes, erős koncentráció tapasztalható mind a turistaérkezések, mind a vendégéjszakák tekintetében (Horváth, 2010). A vendégforgalmi adatok szerint a 25 országos jelentőségű üdülőközpont között két székelyföldi települést találunk: Szováta és Kovásznát. Szováta koncentrálja a székelyföldi turistaforgalom több mint harmadát, Kovásznával együtt pedig közel felét. Ugyan a legfontosabb

országos üdülöhelyek között viszonylag kevés székelyföldi desztinációt találunk, ennek ellenére összességében a székelyföldi régió a romániai turizmus jelentős szeletét képviseli.^[6]

A TURIZMUS TELJESÍTMÉNYE A RÉGIÓBAN

A turisztikai teljesítménymutatók értékelése alapján megállapítható, hogy a székelyföldi megyék több mutató (pl. vendégéjszakák száma, férőhelyek száma, átlagos tartózkodási idő) tekintetében országosan az élmezőnyben találhatók. Ennek ellenére a három megye turizmusa meglehetősen eltérő képet mutat. Ezen pozitív eredményekkel szemben a statisztikai adatok azt is jelzik, hogy országos szinten is és a székelyföldi régió szintjén is alacsony szinten teljesít a turizmus, illetve a székelyföldi turizmus gazdasági jelentősége a lakosság és helyenként az ágazatban dolgozók körében is túlértékelt.

A TURIZMUS SZERVEZETI RENDSZERE, MARKETING-TEVÉKENYSÉG ÉS HUMÁN ERŐFORRÁS

A Székelyföld turisztikai desztináció kialakításához és a potenciális vendégkör megszólításához szükséges összehangolt, koherens és tervszerű marketing tevékenység jelenleg (országos, regionális vagy megyei szinten) nem létezik, bár egy-egy jó kezdeményezés már megszületett erre. A legtöbb esetben a közös marketing tevékenység az egyszeri kiállítás részvételre, pályázat megvalósítására vagy kiadvány elkészítésére korlátozódik. Hiányzik a vezérmotívumokat tematizáló és erősítő márkaépítés, tudatos piactervezés, illetve a termék- és szolgáltatásfejlesztés.^[7] Megyei szinten is elindultak már tudatos tervezési folyamatok: jó példaként lehet említeni Hargita és Kovászna megye közös megjelenéseit.

A székelyföldi turizmus teljesítményének, versenyképességének javulását elősegítheti a megfelelő kompetenciákkal, finanszírozási forrásokkal rendelkező szervezeti rendszer. Ennek kiépülése jelenleg folyamatban van, a helyi szereplők felismerték ennek szükségességét. Egészen a közelmúltig azonban nem lehetett a régióban tudatos térségi turizmuspolitikáról beszélni: nem álltak és még most sem állnak rendelkezésre a turisztikai desztináció menedzsment (TDM) gyakorlásának szervezeti keretei, és azok a pénzügyi erőforrások sem, amelyek alapján integrált TDM szervezeteket lehetne működtetni. A jogszabályi

[6] Kiss Tamás – Barna Gergő – Deák Attila (2013): *Székelyföldi turisztikai régió? Kérdőíves, fókusz-csoportos és statisztikai vizsgálat a székelyföldi turizmusról*. Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár.

[7] Nagy Benedek (2011): *A turisztikai helymarketing Székelyföldön. Az imázs és a márkahasználat tudományos megalapozása*. Doktori értekezés. Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola, Pécs.

háttér sem segíti jelenleg az ehhez szükséges kompetenciák kialakítását. A kedvezőtlen feltételek ellenére pozitív eredményként értékelhetők a helyi szinten, jelentős vállalkozói részvétellel alulról kiépült egyesületek.

Egy fontos mérföldkő volt 2015 tavaszán a székelyföldi TDM szövetség megalakítását támogató szándéknyilatkozat aláírása 25 turisztikai szereplő részéről, melynek bejegyzési kérelme még folyamatban van. A szervezet fő feladatainak tekinti Székelyföld egységes turisztikai desztinációként való megjelenítését, a székelyföldi turizmus fejlesztését, a társult szakmai és gazdasági szereplők versenyképességének növelését, érdekvédelmét.

A desztináció fenntartható turizmusfejlesztéshez bőségesen rendelkezésre áll a mai igényeknek, tendenciáknak megfelelő turisztikai vonzerőkínálat és a vendégfogadás többi eleme is. A versenyképesség akadályai így elsősorban nem a desztináció fogadóképességének gyengeségeiből fakad, hanem az együttműködés hiányából, az egyéni és a csoportos akarat széttagoltságából. Hiányoznak az összehangolt célok, ezért az erőforrások kihasználatlanok maradnak. A térség szereplői hiányolják a hatékony térségmarketinget, a szereplők közötti együttműködést, a turistáknak kiejánlható programokat, a gyakorlatorientált szakképzést és a megfelelő lakossági viszonyulást. További hátrányt jelent a humán erőforrás nem megfelelő szakmai- és nyelvtudása, mindeközben a térségben továbbra is jelentős szerepet szánának a turizmusnak.

SZÉKELYFÖLDI TDM SZERVEZETEK ÉRTÉKELÉSE – A PRIMER KUTATÁS EREDMÉNYEI

Szervezeti modell

Ebben a fejezetben a három szervezettípus csoport felosztásában vizsgáltuk a strukturális felépítést, a tagság munkáját a szervezetben, és a szakmai tevékenységekben tapasztalt aktivitást.

Az önkormányzati szövetségek rendelkeznek fizetett munkatársakkal, míg a turisztikai egyesületek és a támogató típusú szervezetek többnyire nem rendelkeznek fizetett munkatársakkal, több esetben önkéntesen végzik a szakmai munkát.

A szervezeti modell tekintetében az önkormányzati szövetségekben a döntéseket a közgyűlés és az általa választott elnökség hozza, az operatív feladatokat a munkaszervezet végzi. A másik két szervezettípus esetében a döntéshozó szerv a közgyűlés és az általa választott elnökség, a végrehajtó pedig a vezetőség (más néven igazgatótanács) és a tagság, vagy a vezetőség és önkéntesek.

Az önkormányzati szövetségeknél az önkormányzati háttér egy viszonylag stabil és kiszámítható finanszírozási háttérrel biztosít a szervezetek munkájához. A turisztikai egyesületek a finanszírozási háttérrel többnyire a tagdíjából és pályázati forrásokból biztosítják, amely kevéssé tud olyan stabil és kiegyensúlyozott finanszírozási háttérrel nyújtani a szakmai tevékenységek ellátásához.

A szervezetek hatóköre egy-egy településre, vagy térségre, vagy több megye területére terjed ki. A turisztikai szervezetek tehát formálisan törekszenek a térségi összefogásra.

A vizsgált szervezetek többsége nem csak turisztikai tevékenységet végez, hanem ezen kívül a természetvédelemre, a környezetvédelemre és az örökségvédelemre is kiterjed tevékenységük. A turizmus és a természetvédelem, valamint a turizmus és az örökségvédelem kérdéskörének összekapcsolása Székelyföld turizmusában meghatározó.

A szervezeti tagok és a szervezetek között lényegesen megmutatkozik az összefogás, együttgondolkodás és dolgozás hiánya. Néhány szervezet kivételével még nem sikerült a tagoknál és az együttműködő partnereknél elérni a megfelelő aktivitást. Hiányzik továbbá az a fajta szakmai háttérismeret, ami motiválná őket az együttműködésre. Sokszor pedig egyszerűen az egymással szembeni bizalmatlanság és a pénzügyi veszteségtől való félelem mutatkozik meg a háttérben.

A legtöbb szervezetnél még nem készült el a fejlesztési tervüket tartalmazó dokumentum, amiben rögzítenék a közösen elfogadott célokat és fejlesztési irányokat. A szervezetek többségét így valós menedzsment szemlélet nem jellemzi, sokszor ad hoc alapon történő döntések alapján sodródnak.

Szervezetek finanszírozása

A vizsgált szervezetek szakmai tevékenysége és pénzügyi működése a tagdíjakból és pályázati forrásokból csak részben tartható fent. Az önkormányzati tagsággal rendelkező szervezetek esetében ugyanakkor kiszámítható finanszírozási háttér jellemző. A szervezetek pályázati forrásból való fenntartása erősen bizonytalan: sokszor nem mernek pályázni, mert nehézkesnek és bürokratikusnak tartják a pályáztatási rendszert, valamint az utófinanszírozás jelent nehézséget a pályázók számára.

A vizsgált szervezetek között kevésnek van saját tevékenységből származó bevétele és amelynek van, ott sem számottevő ez az összeg. Ennek az lehet az oka, hogy a szervezetek nem rendelkeznek elegendő információval arról, hogy nonprofit jellegű szervezetként végezhetnek-e és milyen formában végezhetnek saját bevételszerző tevékenységet (üzleti-, kereskedelmi- és értékesítési tevékenység, rendezvény- és programszervezés).

A vizsgálatok szerint a fent említett források biztosítják ugyan a fenntarthatóságot, azonban jelenleg nem elegendőek a hatékony szakmai munkához, illetve a megfelelően képzett humánerőforrás foglalkoztatásához.

Az idegenforgalmi adó (IFA) kérdéskörben a rendszer hiányosságai mutatkoznak meg, a tájékoztatás nagyon hiányos. A szakemberek nem tudják, hogy van-e idegenforgalmi adó a településükön, illetve nem rendelkeznek információval a mértékéről. Az pedig egyértelműen kitűnik, hogy az egyébként is szórva-nyosan létező IFA egyik szervezetnél sem jelenik meg bevételként, ugyanakkor

a pénzügyi fenntarthatóságot leginkább az idegenforgalmi adó bevétel alapozhatná meg. Ezért szükséges a településeken az IFA bevezetése, a befizetési fegyelem erősítése és turisztikai célokra történő visszafordítása.

Szervezetek együttműködése

A megkérdezett szervezeteknél kevésbé volt jellemző a tagsági viszony más szervezetben, viszont több szervezettel együttműködésben közös feladatokat hajtanak végre és nyitottak további együttműködésekre is. Az együttműködés kisebb mértékben a termékfejlesztésre (tematikus utak és ökoturisztikai szolgáltatások kialakítása), nagyobb mértékben a marketingkommunikációra és a rendezvényszervezésre terjed ki. Az együttműködés gyakorlatát segíteni szükséges, a szereplőknek látniuk kell, hogy a kitűzött célokat csak egymással való szoros együttműködésben lehet megvalósítani. Az együttműködések körét főként a turisztikai termékfejlesztés, a közös marketingakciók, a közös márka kialakítása és az innovatív ötletek megvalósítása terén erősíteni szükséges.

A tagságok és az együttműködések 2-3 éves múltra tekintenek vissza, ezért ezek eredményességét majd a következő években lesz érdemes vizsgálni.

A vizsgálat időpontjában (2015. augusztus-szeptember) a szervezetek többségében szándék fogalmazódott meg, hogy a székelyföldi TDM szervezetnek tagjai legyenek, hogy közös céljaikat összefogásban tudják megvalósítani. Az erről szóló szándéknyilatkozatot 14 tag írta alá, ebből a vizsgálat során 13 szervezetet kérdeztünk meg, közöttük 4 önkormányzati szövetséget, 8 turisztikai egyesületet és 1 turisztikai szakmai, érdekérvényesítő szövetséget. A vizsgált szervezetek között további hat szervezet jelezte még belépési szándékát a székelyföldi TDM szövetségbe.

A vizsgált szervezetek az együttműködést gátló tényezőnek látják, hogy vannak olyan szervezetek, akikkel személyes okok miatt nem tudnak munkakapcsolatot, vagy egymást támogató kapcsolatot kialakítani. Ezt az állapotot úgy lehet csak oldani, ha a felek felismerik az együttműködésben rejlő lehetőségeket és erőt. Ehhez szemléletformálás, tudásbővítés, szakmai ismeretek szükségessé. Többen említették eszközként a workshopok, szemléletformáló előadások megtartását, ahol az összefogás fontosságának megértése lenne a fő cél.

Összefoglalásul elmondható, hogy a szervezetek közötti együttműködések mértéke még mindig részleges, a turisztikai szereplők több esetben nem látják az erőforrásaik egymást erősítő hatásából fakadó előnyöket

Turisztikai termékfejlesztés

A termékfejlesztési tevékenységet vizsgálva elmondható, hogy az elmúlt évek fejlesztései között a természeti és az épített környezet rendezése és fejlesztése jelent meg, azonban még sok feladat van a természeti környezet helyreállításában, az épített értékek felújításában, a bejárhatóság javításában. Bár a

szervezetek törekszenek a turisztikai termékkínálat bővítésére, fejlesztésére a maguk hatókörében, és sok a turisztikailag hasznosítható érték Székelyföldön, de egyelőre az állapotuk sok esetben nem engedi meg a turisták fogadását, vagy egyszerűen csak nem éri el azt a szolgáltatásszintet, ami szükséges lenne a turisták számának növeléséhez.

A vonzerők turisztikai termékekké alakítása még várat magára, de néhány jó példát is látni már a fejlődésre. Olyan szolgáltatások, illetve szolgáltatáscsomagok létrehozása javasolt, melyek bevételt generálnak a térségben. Több helyen tervezik a turisztikai kártya bevezetését, ami pozitív előrelépés.

A termékefejlesztéssel kapcsolatos egyedi kezdeményezés, hogy a székely mondavilágra alapozva születtek meg azok a rajzfilmek, társasjátékok, könyvek, kifestők, kiadványok stb., amelyek a helyszínekre hívják a turistákat, kedvet teremtenek a mondavilág helyszíneinek felkeresésére. Ez a kezdeményezés a székelység természeti- és kulturális értékeit gyűjti össze és jelenik meg a tervek szerint a jövőben komplex termékként a piacon.

Az eredményes turisztikai termékefejlesztéshez fontos ezen kívül a tudatos tervezés és fejlesztés szemléletének elsajátítása: az ad hoc fejlesztésekkel szemben az üzleti tervekkel alátámasztott tervezésre lenne szükség. Ezzel a felelős vezetők látnák, hogy az adott fejlesztés milyen hiányosságra reagál. Pontosan látnák a fenntarthatóság (környezeti, pénzügyi, szervezeti) részleteit és a megvalósításhoz (még) hiányzó finanszírozási forrás nagyságrendjét.

Szervezetek marketingkommunikációja

A tapasztalatok szerint mindegyik szervezet – ha nem is alkalmazza a rendelkezésre álló kommunikációs módszerek minden elemét – valamilyen formában keresi módját annak, hogy felkeltse az érdeklődést szolgáltatásai, rendezvényei iránt. Mindenki használ valamilyen fórumot arra, hogy kapcsolatot teremtsen és érdekeltté váljon mások számára, ezáltal fenntarthatóvá tegye a szervezetét.

A marketingkommunikáció területén ugyanakkor a legnagyobb hiányossággként jelentkezik az internet adta lehetőségek használata. Ugyan mindenhol van, de még ragaszkodnak a régi, hagyományos (postai levél és/vagy fax) információs csatornákhöz. Sok esetben említették, hogy az e-mailben küldött üzenetet a címzettek többsége nem olvassa el, vagy nem tekinti hivatalos kommunikációs csatornának, így amit ott kapnak, nem tartják fontosnak.

A szervezetek „kifelé” történő kommunikációja még viszonylag kezdetleges, többen most tervezik ennek bővítését. A kutatás során érzékelhető volt, hogy még csak most tudatosul a marketingkommunikáció fontossága, illetve az új csatornák alkalmazásának hatékonyságát most kezdik felismerni. Az újonnan megalakult szervezetek még nem fordítottak nagy hangsúlyt a reklámozásra, a belső kommunikációs munkáik voltak előtérben. Ezen a területen is szükséges változtatni a régi gondolkodásmódon, elfogadni az új eszközöket,

hiszen hatékonyságuk sokszorososan felülmúlja az eddig használtak hatékonyságát, illetve olyan lehetőségeket rejtenek magukban, amit érdemes kihasználni a szervezeteknek. Látható ebben is változás, többen már használják a honlap és a közösségi oldalak adta lehetőségeket, és esetükben érzékelhető az elmozdulás az online kommunikációs eszközök használata felé, de még intenzívebb használatuk szükséges. A szervezetek fontosnak és többnyire eredményesnek tartják a kiadványok, szórólapok alkalmazását, viszont úgy vélik, hogy kevésbé hatékony a kiállításokon való részvétel. Azon szervezetek, akik használják az eladásösztönző eszközöket (tagsági kártya, díjak, árkedvezmények stb.), hatékonyan ítélik ezt a módszert.

A pozitív kezdeményezések ellenére azonban megállapítható, hogy Székelyföldön egyenlőre nem jellemző az összehangolt, tudatos marketingkommunikációs tevékenység, meghatározott célcsoportokat célzó kommunikáció. Inkább ad hoc kezdeményezések jellemzőek: egy-egy kiadvány létrehozása, kiállításokon való megjelenés, rendezvények szervezése valósul meg. A tapasztalatok szerint a kommunikáció nagy része Székelyföldre, illetve Magyarország irányába mutat, ugyanakkor más küldő-piacok (pl. román piac) irányába is érdemes lenne erőteljesebben nyitni, a kommunikációs tevékenységet „több lábra” állítani. A jelentősen fejlesztendő területek közé tartozik az online média eszközrendszer (honlapon történő megjelenés, partner honlapokon való megjelenés) és az eladás-ösztönző eszközök kialakítása is.

Lehetséges fejlesztési irányok

A segítő feltételek javítására és a gátló feltételek kiküszöbölésére az alábbi javaslatok tehetők.

- Turizmusirányítás, jogszabályi háttér.

A turizmusirányítással kapcsolatban folyamatos tájékoztatásra és ezzel összefüggésben a jogszabályok egyértelművé tételére, a törvénykezés összehangoltságára (jog- és hatáskörök meghatározása) van szükség. Az idegenforgalmi adó esetében is látható az információ hiánya a törvénykezést, a helyi szabályozásokat illetően. Az ezzel összefüggő jogszabály helyi szintű bevezetése és erről a szakemberek tájékoztatása a finanszírozási háttér megteremtésében nagyon jelentős támogató tényezőt jelentene. Különbségek vannak a szervezetek tevékenységének támogatásában a megyei tanácsok között is. A civil szféra szerepvállalását állami és megyei szinteken egyaránt erősíteni szükséges. Elhangzott továbbá az is, hogy támogatni kell a start-up cégek elindítását, az új vállalkozásokat és működésüket könnyíteni kell jogszabályokkal és támogatásokkal, a külföldre települt fiatalokat vissza kell hívni és Székelyföldön szükséges biztosítani a megélhetési feltételeket.

- A sikeres működés feltételei.

Szervezetek vezetése

A sikeres működéshez tervezési dokumentumot szükséges elkészíteni a szervezet tudatos tevékenysége és a térség fenntartható fejlesztése érdekében. A szervezeten belül meg kell határozni az egyértelmű feladat- és felelősség megosztást és a szervezetek élére teljes munkaidőben dolgozó, hozzáértő és jó érdekérvényesítő képességgel rendelkező menedzsert kell állítani. A megfelelő tudással rendelkező szakemberek munkáját megfelelő bérezéssel szükséges finanszírozni. Az önkormányzatok esetében a javadalmazás bértáblához kötött, nincsen mozgástér. Ezért szükséges a turisztikai szervezeteknek önfenntartóknak lenniük, és professzionális szakembert foglalkoztatniuk.

Szervezetek finanszírozása

A pénzforrások megfelelő célokra történő „csatornázására” is szükség lenne, illetve kardinális kérdés az idegenforgalmi adó egyértelmű szabályozása, bevezetése és a bevezetés ellenőrzése. 1 lej idegenforgalmi adó 50%-ának az adott szervezetbe, 50%-ának pedig a székelyföldi TDM szövetségbe történő visszafordítása javasolható.

A turisztikai bevételek növelésére, a kiegészítő jövedelmek biztosítására, a szervezet önfenntartóvá válására adna lehetőséget az üzleti- és kereskedelmi célú tevékenység.

Szervezetek szakmai tevékenysége

- A szakmai tevékenységet megalapozó kutatási tevékenység és a piackutató-sok lehetőséget adnának a főbb turisztikai trendek vizsgálatára, piaci felmérésekre, kereslet-kínálati analízis megvalósítására. A keresleti szegmensek azonosítása orientálhatja a turisztikai termékek fejlesztését. A piackutató-sokhoz statisztikai adatgyűjtés és rendszerezés szükséges.
- A termékfejlesztés terén a természeti és a kulturális erőforrások feltárása és hasznosítása, a gasztronómiai turizmus, a helyi termékekkel kapcsolatos fejlesztések, a vonzerők látogatóbarát és a turisztikai programcsomagok kialakításának szükségessége azonosítható. Az eredmények eléréséhez, a turizmus fejlesztéséhez a kereslet igényeire építő innovatív ötletekre, új megoldásokra is szükség van.
- A szervezetek munkáját segítő tényezők között említésre került a turisztikai információs irodák működése, a marketing tevékenységben betöltött szerepük. Az információt nyújtó irodák a TDM típusú szervezetek munkaszervi feladatait ellátó szervekké is válhatnak, ezáltal jelentősen erősítve a TDM típusú szervezetek szakmai tevékenységét.
- Az eredményes belső és külső kommunikációs tevékenység érdekében meghatározó és kiemelt jelentőségű az online kommunikációs eszközök

alkalmazása is. Egy gyors és naprakész rendszert is ki kell alakítani, amelynek segítségével megfelelően tudják áramoltatni az információkat a tagok felé, más szervezetek és a turisták irányába.

Együttműködés és szemléletformálás

- A tagság közérzetét folyamatosan javítani szükséges és folyton erősíteni kell a kapcsolatokat. Akkor is jó kell, hogy legyen a partnerségi viszony a szervezeten belül, ha nehezebb a pénzügyi fenntarthatóság, ha nem állnak rendelkezésre pénzügyi erőforrások. A szembenállást fel kell számolni és a közösségi érdekeket előtérbe helyezni. Térségi együttműködésre, összefogásra van szükség.
- Az eredményes munka feltételezi továbbá az eddigieknél hatékonyabb információcserét, a jobb kommunikációt. A személyes kommunikációra ahhoz is szükség van, hogy a szervezet tagjai magukénak érezzék a szervezetet, annak céljait. A tagságot meg kell győzni arról, hogy közös úton haladjanak, érdekeltté kell őket tenni a közös, együttműködésen alapuló fejlesztésekben. A hatékonyabb információcserére a szervezetek közötti kommunikációban is szükség van, illetve a szakembereket az állami szintű turizmusirányítás és forrásszerzés lehetőségeiről is tájékoztatni szükséges. Ezzel összefüggésben, a tagság naprakész tájékoztatása érdekében képzéseket, workshopokat, szemléletformáló előadásokat is érdemes bevezetni.
- A pályázatási folyamattal kapcsolatban ugyancsak hatékonyabb tájékoztatásra, több információra és szemléletváltásra van szükség: többen azért nem mernek élni a pályázati lehetőséggel, mert nincsen róla elegendő ismeretük, és néhány rossz példa miatt megriadnak a pályázatási rendszertől. Fel kell kelteni az érdeklődést a projektek megvalósítása iránt és hatékonyabban szükséges ösztönözni a kis- és középvállalkozásokat a kormányzati és európai uniós források megpályázására, illetve olyan helyi kezdeményezőkre van szükség, akik jó példát mutatnak a pályázati gyakorlattal kapcsolatban.
- Az eredményes belső és külső kommunikációs tevékenység érdekében meghatározó és kiemelt jelentőségű az online kommunikációs eszközök alkalmazása is. Egy gyors és naprakész rendszert is ki kell alakítani, amelynek segítségével megfelelően tudják áramoltatni az információkat a tagok felé, más szervezetek és a turisták irányába.
- A szervezetek munkáját az is segítené, ha a turisztikai szereplőket nem csak a megélhetés, hanem a munkavégzés sikere is motiválná; ha közös érdek lenne Székelyföld fejlesztése. Nagyobb felelősségtudat kialakítására lenne szükség továbbá a helyi értékek felismerése, megőrzése és hasznosítása terén. A szemléletváltóztatás ugyanakkor nem csak a turisztikai szereplők részéről szükséges. A szervezet működését támogatná az is, ha a lakosság szemlélete is változna, és ők is jobban értékelnék a szervezetnek a térség

fejlesztése érdekében végzett munkáját. Egy másik véleményben ugyancsak elhangzott, hogy szükséges a székely karakter erősítése, a lakossági szemlélet változtatása a szülőföldön való boldogulás és az élet hatékonyabb formálása érdekében. A szemléletváltoztatást leginkább a képzések és a folyamatos tájékoztatások tudnák elősegíteni.

SZÉKELYFÖLDI TDM SZÖVETSÉG TEVÉKENYSÉGE ÉS FINANSZÍROZÁSA

A székelyföldi TDM szövetség működése ösztönözni fogja a székelyföldi turizmus fejlődését, kedvező változást generál a desztináció gazdaságában. A turisztikai szereplők a turizmus fejlesztésének lehetőségét leginkább ebben a szervezetben látják. A szervezet hatékony működésének feltétele a teljes munkaidőben tevékenykedő, szakmailag hozzáértő és jó érdekérvényesítő képességgel rendelkező menedzser.

A tagoktól és a pályázatokból érkező bevételek mellett a szervezetnek kiegészítő bevételeket is szükséges generálni a feladatok komplexebb ellátása, illetve a szakmai és pénzügyi fenntarthatóság biztosítása érdekében. Ezt elérhetik turisztikai termékfejlesztéssel, termékcsomagok kialakításával, és ezek által az átlagos tartózkodási idő növelésével. A turisztikai egyesületek közötti eddigieknél szorosabb együttműködés alapozhatja meg a regionális szintű székelyföldi TDM szervezet működését, illetve a közös projektek lebonyolítását.

A székelyföldi TDM szövetség pénzügyi fenntarthatóságához a tagdíjak, a pályázati források és az IFA bevétel egyértelműen és egyaránt szükséges. Az önkormányzati támogatás mindenképpen javasolható, mint biztos bevételi forrás a TDM-ek számára. A válaszok között megjelent továbbá a közös értékesítési (turisztikai kártyarendszer) kialakításának lehetősége, a kedvezményekre lehetőséget nyújtó vonzerők és turisztikai szolgáltatások együttműködése. A vállalkozóktól beszedett hozzájárulást azonban nem minden válaszadó javasolta, illetve nagyon nehézkesnek látják a megvalósítását. A vállalkozók bevétel növekedést várnak elsősorban a TDM működésétől, és eredmény nélkül nem biztos, hogy látni fogják a szervezetbe való befektetésük megtérülését. Sokak szerint a vállalkozókkal nehéz lesz megértetni, hogy ezek az éves szinten befizetett összegek a vállalkozásuk és a térségük érdekeit is szolgálják, befektetésként tekinthetnek erre. Ezért ezen a területen is különösen indokolt a szemléletformálás a vállalkozók részére. A válaszadók ugyancsak töredéke jelölte meg a látogatói hozzájárulást, mint lehetséges bevételi forráselemet, amelynek megfizetése a vonzerők belépőjegy árához kapcsolódik, ahhoz adódik hozzá. Akik viszont igent mondtak erre, ők ennek mértékét a belépődíjak 1-5%-ában, vagy 2 lej/főben jelölték meg. Székelyföldön több, évi többszázazres látogatószámmal rendelkező belépődíjas vonzerőelem található, amelyek a látogatói hozzájárulások bevezetésével jelentős forrást biztosíthatnak a helyi és térségi TDM szervezeteknek.

ÖSSZEFOGLALÁS

A szakemberek véleménye megoszlik Székelyföld versenyképességét illetően: van, aki versenyképesnek tartja Székelyföldet és annak turisztikai vonzerejét; mások úgy vélik, hogy a romániai hét turisztikai térségből a hetedik helyen áll a belföldi piacon, mert a kommunikációja nem megfelelő a potenciális turisták felé.

Székelyföldet elsősorban román turisták látogatják (68%), akik fizetőképessége átlag feletti. A turisták 25%-a Magyarországról érkezik, azonban részarányuk folyamatosan csökken. A román és a nyugat-európai turisták esetében Románia más turisztikai régiói kedveltebbek. Természetjáró és kerékpáros túrázók érkeznek Németországból, Olaszországból és a skandináv országokból is.

A desztinációra az erős szezonális nem jellemző, Székelyföld egész évben képes turistákat vonzani: vonzóak a régió természeti és a kulturális értékei, a tiszta környezet, a vendégszeretet. A térségben a turizmus terén ugyanakkor jelentős koncentráció tapasztalható: egyes helyszínek látogatottak, míg más helyszínek még nem jelennek meg a turisztikai térképen. A korábban elkészült kutatások is megállapították, hogy a szakemberek szükségesnek tartják a Székelyföld márka megjelenítését. A belföldi (román) turisták jelenleg egy-egy településre utaznak (Kovászna, Szováta, Parajd, Tusnádfürdő) és nem „Székelyföldre”. A nagy számú vendégforgalom így is kimutatható, de a marketing üzenetekben fontos, hogy megjelenjen Székelyföld neve; a tudatos márkaépítés, amely az etnikai turizmust is erősítheti. Ez azért is indokolt, mert Székelyföld eddig a turizmusát főként a magyarországi turistákra építette, akik száma ugyanakkor folyamatosan csökkenő tendenciát mutat.

Jelenleg leginkább az információhiány, a kommunikáció hiánya a legerősebb gátló tényező a szervezeti fejlődésen belül. Sokszor ez nagyobb gátló tényező is, mint az állami, jogi vagy gazdasági oldalról érkező akadályoztatás, ami szintén sok esetben nem elhanyagolható, azonban nehezebben megváltoztatható tényezők.

Ennek ellenére egyértelműen látható, hogy megszületett az igény a továbbfejlődésre, a székelyföldiek felismerték a lehetséges fejlesztési lehetőségeket, csak még nehéz ezt a gondolkodásmódot átültetni és a többi érintett személyt erről meggyőzni. Egyrészt a turisták tartózkodásának növekedése és az általuk generált térségi bevételek ösztönözhetik a piacon való sikeresebb helytállást. Ez a fejlődési folyamat egyben szükségszerűen transzformálja a turisztikai szereplők gondolkozását, cselekvését, tenniakarását. Első lépésként a tájékoztatás, a tudásbővítés, a tudásmegosztás és a szakmai képzések képesek ezt a változási folyamatot ösztönözni. Másrészt a turisztikai kereslet igényeihez idomuló, folyamatos minőségi növekedés tudja azt előidézni.

IRODALOM

- Bíró A. Zoltán (2008): *Székelyföldi helyzetkép - önálló regionális fejlődés*. Erdélyi Magyar Adatbank. Elérhető: http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf1996.pdf Letöltés ideje: 2015.09.01.
- Horváth Alpár (2010): *A területi turizmusfejlesztés lehetőségei Székelyföldön*. Doktori értekezés. Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola, Pécs.
- Horváth Alpár (2013): A turisztikai desztináció-menedzsment szükségessége Hargita megyében. In: Jandala Cs. (szerk.): *Velünk élő tudomány - a Magyar Tudomány Ünnepe 2013*. Edutus Főiskola, Budapest (elektronikus kiadvány).
- *Hargita Megye Tanácsa Középtávú Gazdaságfejlesztési Programja 2012-2020*.
- Kiss Tamás - Barna Gergő - Deák Attila (2013): *Székelyföldi turisztikai régió? Kérdőívés, fókuszcsoportos és statisztikai vizsgálat a székelyföldi turizmusról*. Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár.
- Mikó Imre Terv (szerk.: Jakabos Janka - Mátis Jenő, 2013): *Az erdélyi gazdasági együttműködés programja*. Kolozsvár.
- Magyar Turizmus Zrt. (2014): *Turizmus Magyarországon 2014. Tények és adatok*. Elérhető: www.itthon.hu
- Nagy Benedek (2011): *A turisztikai helymarketing Székelyföldön. Az imázs és a márka-használat tudományos megalapozása*. Doktori értekezés. Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola, Pécs
- Nagy Benedek (2015): *Székelyföld gazdasági fejlesztésének és regionális fenntarthatósági tényezőinek vizsgálata*. Munkaváltozat. Sapia - Erdélyi Magyar Tudományegyetem, Gazdaság- és Humántudományok Kar.
- Somai József (2011): *A gazdasági kooperáció esélyei Székelyföldön*. Erdélyi Magyar Adatbank. Elérhető: http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf1996.pdf Letöltés ideje: 2015.09.01.

ENGLISH ABSTRACT

The Department of Hungarian Rejuvenation and Development of the National Strategic Research Institute accomplished a research in Szeklerland in the second half of 2015. In the course of the research we have studied the status of regional tourism and the function of tourism organisations, the factors supporting and obstructing their activities. On the basis of the results we have made proposals for the professional and the financial needs of the Szeklerland Tourism Destination Management Association. The analysis was the pilot project of the suggestions for the development of the Carpathian Tourism Destination Management functional system. The results and the recommendations of the research may in the coming years contribute to a more competitive position of Szeklerland tourism by developing the tourism organization system and also contribute to opening new economic possibilities for the local Hungarian communities, supporting their social-economic position in their homeland.

A kultúra által generált központi helyek a globalizálódó világban

A kultúra egy város kiemelkedő jelentőségű értéke. Kulturális élete egyfajta lüktetés, impulzus, mely állandó mozgást, erőforrást ad lakosai számára. Azonban a globalizáció új folyamatokat indított el, melyek közül némely előnyös, más pedig hátrányos befolyással bír a nemzetek, régiók vagy városok saját kultúrájára. Az uniformizálódás magában hordozza az egyedi kultúra elvesztésének eshetőségét, ugyanakkor a globalizáció nyitottságot is jelent, illetve olyan új csatornák előkerülését, melyeken keresztül akár jobban megismertethető egy város más országok, más városok lakói számára. A város viszont nemcsak épületek, intézmények jól megkomponált együttesét jelenti, illetve nem pusztán dolgozó emberek tömegét, hanem értékeket is, melyek az ember szellemi alkotóképességéből születnek, illetve abból a talán sokszor nem is tudatos megfontolásból, hogy emberi pályafutásunk során a szépség, zeneiség, értékteremtés egy magasabb rendű értelmet és tartalmat ad életünknek, melyekre büszkék lehetünk, és amit érdemes a nagyvilág szeme elé tárni. Ekképpen a globalizáció új csatornáin át egy város törekedhet arra, hogy Európa vagy glóbuszunk polgárainak mentális térképén központi helyet foglaljon el kulturális értékei okán.

BEVEZETÉS

A tanulmányban négy kifejezésből indultam ki. Kultúra, vállalkozás, gazdálkodás és globalizáció. A következő gondolatom már az volt, hogy a négy kifejezés hogyan alkothat egy kerek mondatot, azaz milyen tartalomban olvadhatnak össze, mit képesek közösen kifejezni. A mondat így szól: a kultúra képes vállalkozást szülni, mellyel gazdaságot teremthet, mely gazdaság kötődik egy helyhez, és ez a hely fontossá válik a globalizálódó világban, globalizáció nyertesévé formálódva, kihasználva a globalizáció előnyeit, és nem pedig áldozatául válni a globalizáció sematizálásának, illetve más hátrányainak. A középpontban a kultúra áll, mely köré, illetve által szerveződik a másik három fogalom. Arról van szó, hogy a globalizáció előnyként ebben az esetben úgy jelenik meg, hogy egy kitágult piacként értelmezhetjük

[1] Széchenyi István Egyetem, nappali tagozatos doktori hallgató (morvay.szabolcs@sze.hu).

a világot, a Föld bármely pontjáról megszólíthatunk fogyasztókat, kínálhatunk egy bizonyos terméket (jelen esetünkben kulturális „terméket”) a fogyasztóknak. Mivel azonban a kultúra nem egy boltban megvásárolható, sok esetben nem egy becsomagolható, szállítható termék, hanem inkább egy élmény jellegű jószág, mindenképp kötődik egy helyhez, ahol megjelenik. Tehát a hely értékét növeli, és a hely válik megnevezetté, ismertté a globalizálódó világban a kulturális kiemelkedése okán. A folyamat során a hely számára gazdasági eredményt is produkál, turizmust gerjeszt, illetve vonzás képességet generál a világ más részeiről az adott helyre. Úgy is mondhatjuk, hogy központi helyé válik a kultúra által a fogyasztók számára, természetesen különböző területi dimenziókat takarva, bizonyos esetekben csak a közvetlen szomszédságból, de sok esetben akár országhatárokat, kontinenseket átívelve is. Összefoglalva egy város vállalkozik arra, hogy kulturális gazdaságot teremtsen, kiemelkedik, ismertté válik a világ számára, vonzóvá válik, kihasználja a globalizáció távolság csökkentő, utazási lehetőségeket biztosító, információ gyors terjedését (internet) lehetővé tevő előnyeit, és ezáltal központi helyé válik egy bizonyos piaci szegmens (kultúrafogyasztók) számára.

A dolgozatban ezt a gondolatot kívánom kifejezni segítségül hívva elméleteket, a világban fellelhető példákat, illetve regionális tudományi gondolkodásmódot próbálok követni, mivel erős térhez kötődő jelleget érzek a kultúra hellyel való szoros kapcsolatából és a globalizáció terekre erősen ható kisugárzásából adódóan.

KULTÚRA ÉS REGIONALITÁS

A kultúra regionális szempontú vizsgálata történik abban az esetben, amikor a központi helyek elméletének kontextusából, keretéből, szemléletével tekintünk rá. Regionális szempontú, azaz regionális közgazdász szemüvegén át nézzük a kérdést. Milyen ez a szemüveg, mit vizsgál a regionalista? Alapvetően abból indul ki, hogy minden egyes társadalmi vagy gazdasági jelenség, folyamat – mint például a kultúra – elválaszthatatlan attól a tértől, melyben zajlik. Az adott tér minden esetben specifikus, egyedi, tehát meghatározó minden jelenségre, mely benne folyik, elmondható, hogy hatása van a térnek a jelenségre, illetve a jelenség is hatással van a térre. Felteszi a kérdést a regionális közgazdász, hogy milyen területi tényezők befolyásolják – jelen esetünkben – a kultúra kibontakozásának lehetőségeit? Milyen törvényszerűségek figyelhetőek meg, melyek a térbeliségből erednek, milyen tudatos lépéseket tehet egy társadalom vagy kormányzat, intézményrendszer, hogy elgördíthesse a lehető legtöbb akadályt a kultúrához bárki számára való hozzáférhetőségért, a kultúra által igényelt terek és kreatív miliő megteremtéséért, kreatív és kulturális csoportok bevonzásáért és helyben tartásáért és nem utolsósorban gazdaságos működéséért és fenntarthatóságáért?^[2]

[2] Lengyel Imre – Rechnitzer János (2004): *Regionális gazdaságtan*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs.

Miért fontos a tér számára a kultúra? Enyedi György kifejtette munkájában, hogy a modern közgazdaságtannak jelentős elemévé válik korunkban a kultúrára épülő gazdaság.^[3]

Megállapítható, hogy egy magas színvonalú kulturális környezet előmozdítója a tudás alapú gazdaságnak, illetve attraktivitást hordoz a magasan képzett munkaerő számára.^[4]

A kulturális környezet befolyásolja a gazdaság tőkevonzó képességét, a munkaerőpiacot, idegenforgalmat. A gazdaság érzékeny a kultúrára, illetve a kulturális javakat igénybevevőkre. A helyi kultúra része a város imázsának, kreatív környezetet teremt, nem beszélve arról, hogy színhelyt ad a társadalmi életnek, kapcsolatoknak.^[5]

Ugyanakkor mindez a városon kívülre is kihat, alakítja a térbeli struktúrákat, települési hierarchiákat. Térbeli törvényszerűség, melyet a regionális tudományból ismerünk, a térstruktúra. Fogalmát úgy közelíthetjük meg, hogy a társadalmi-gazdasági jelenségek térbeli megjelenési formáját vizsgáljuk, tehát elrendeződésüket (szerkezet, felépítés, architektúra), helységek, illetve kialakult viszonyrendszerük együttesét. A térstruktúra társadalmi konstrukció, melyet az emberi kapcsolatokat lefedő térelemek hoznak létre. A térstruktúrák különböző formákat, elrendezettségeket vehetnek föl. Ezeket a formákat a regionalista geometrizálja, modellezi, mely modellek a tervezések, koncepciók alkotása során válnak felhasználhatóvá, illetve a térszerkezetek leírása a térbeli folyamatok megértését, térképzetek alakítását, jövőbeli cselekedetek térbeli elrendezését segíti elő.^[6]

A térstruktúra fogalmában fellelhető lokációk viszonyrendszerének egyik típusa a hierarchikus kapcsolatok. Az, hogy viszonyrendszer, arra utal, hogy a településeket nem önálló, önmagukban élő, egymástól elhatárolt téregységként értelmezzük, hanem egymással többé-kevésbé valamilyen kapcsolatban álló együttesként, térszerkezetet alkotó településrendszerként. Ezek a kapcsolatok lehetnek horizontálisak és vertikálisak. A vertikális kapcsolatok alá- és fölérendeltségi viszonyokat takarnak, melyek formális vagy funkcionális jellegből fakadnak. Formális jellegről akkor beszélünk, amikor egy település normatív módon rendelődik egy másik alá. Ilyen normatív mód a közigazgatás. Ha funkcionális elemek hozzák létre az alá-fölé rendeltségi viszonyt, akkor olyan példákat sorolhatunk fel, mint a vásárlás, oktatás vagy a munkaerő ingázási szokásai, különböző szolgáltatások térbeli elhelyezkedése, illetve – a dolgot tárgyaként megjelenő –

[3] Enyedi György (2005): A városok kulturális gazdasága. In: Enyedi György – Keresztély Krisztina (szerk.): *A magyar városok kulturális gazdasága*. MTA TKK, Budapest. 13–31.

[4] Dziembowska-Kowalska, J. – Funck, R. H. (1999): *Cultural activities: source of competitiveness and prosperity in urban regions*. Urban Studies, 8. 1381–1398.

[5] Fábíán Attila – Tóth Balázs István (2013): *A kultúra területi mérhetősége és a kistérségek közművelődési jellemzői*. Tér és Társadalom, 27(1). 98–100.

[6] Faragó László (2007): *Térstruktúra: térídeák és megvalósításuk a településhálózat-fejlesztésben*. Tér és Társadalom, 4. 21–38.

kultúra által generált település-hierarchikus kapcsolatok, mely a kultúra nagyobb városokban való „életkilátásai”, mozgástere, illetve ebből fakadóan a környező településekre ható vonzásbeli képessége említhető meg.^[7]

Ebből következően a kulturális kibontakozás globális léptékben magasabb hierarchia szinten lévő település számára válik lehetségessé, azonban alacsonyabb hierarchia szinten lévő település is ismertté válhat a globális világ számára, ha kimagasló kulturális értéket képes megteremteni vagy éltetni.

KÖZPONTI HELYEK ELMÉLETE

Walter Christaller német társadalom-földrajzi kutató 1933-ban megírta a *Die zentralen Orte in Süddeutschland* című művét, melyben kifejette a központi helyek elméletét, mely koncepció leírja és általánosítja a vertikális, alá-fölé rendeltségi településviszonyokat. Christaller megállapítja, hogy egyes települések túlmutatnak önmagukon, nemcsak saját maga számára állít elő szolgáltatásokat, javakat, hanem a környező települések számára is, melyből fakadóan vonzóerővel rendelkezik. Ezeket a magasabb rendű településeket hívjuk központi helyeknek. Az előbbi megállapítás két fogalmat is magában rejt, a jelentőségtöbblet illetve a vonzáskörzet definícióját. A központ által nyújtott szolgáltatások köre a jelentőségtöbblet nagyságát határozza meg, a vonzáskörzet nagysága lakosságzámban is kifejezhető. Christaller leghíresebb megállapítása, mely a korábban már említett térstruktúra geometrizálásához kapcsolódik, a hatszöges-rendszer. Ez alatt azt érti, hogy a központi hely maga körül hatszöges térstruktúrát hoz létre, azaz egy központot mindig hat alpont vesz körül, mely által a tér tökéletes lefedése eredményeződik. A központi helyek elmélete része a közgazdaságtan, vállalati gazdaságtan, településföldrajz tudományterületeinek, alkalmazták területrendezési törekvésekben, településhálózat tervezésekkor. Nemcsak Walter Christaller neve említhető meg a téma kutatójaként August Lösch mellett, aki amerikai ellátó körzeteket vizsgált, hanem James E. Vance és John Friedmann is komoly kutatási tevékenységet folytatott e területen. Friedmann centrum-periféria modellt dolgozott ki a 1960-as évek végén, melyben a gazdasági fejlődés különböző szintjeihez kapcsolja hozzá a településhálózat javulásának állomásait, jellegzetes kreációit.^[8]

Az 1960-as években a területi tervezési gyakorlatban is alkalmazásra került a központi helyek elmélete mint egy irányítási modell, mely településfejlesztéshez, illetve gazdasági- és infrastrukturális fejlesztéshez nyújtott segítséget.^[9]

[7] Pirisi Gábor - Trócsányi András n. a.: *Általános társadalom- és gazdaságföldrajz*. (Elérhető: <http://tamop412a.ttk.pte.hu/files/foldrajz2/index.html>. Letöltés ideje: 2016.03.10.)

[8] Uo. n. a.

[9] Blotevogel, H-H. (2005): *Neuformulierung des Zentrale -Orte-Konzepts. Kurzfassung eines Vortrags im Rahmen einer Fachtagung des Ministeriums des Innern und für Sport*. Oberste Landesplanungsbehörde, Budenheim bei Mainz. n. a.

A területi tervezők az azonos funkciójú városok esetében is egyenlőtlenségeket tapasztaltak. A központi helyek elméletét segítségül hívva az azonos hierarchia szintekhez hozzárendelték az ellátandó feladatokat, funkciókat, mely által csökkentek az egyenlőtlenségek. A városhierarchia ma is népszerű vizsgálati téma mind a hazai, mind az európai elméleti kutatók számára, illetve a területfejlesztésben is fontosnak tartják. A központi helyek elvét alapul vevő területi tervezés kritikát is kapott, úgy vélték a városok specializálódásának lehetőségét szűkíti ez a szemlélet.^[10]

A vizsgálók később rá is világítottak, hogy a városok közötti verseny fokozódása miatt a városok egyre inkább specializáltabbá válnak, melynek következtében felborul a hierarchia-modell, illetve ágazonként is megfigyelték a vonzáskörzetek átalakulását, például a kiskereskedelemben olyan vonzáskörzetek alakultak ki, melyek inkább kiegészítették egymást, mintsem hogy alá-fölé rendeltségi viszonyról volna szó. Ily módon a központi helyek elmélete nem állja meg helyét, ha tervezésről és irányításról van szó ebben az esetben.^[11]

Christaller modelljében van egy gazdasági-gazdaságossági gondolat, miszerint egy tevékenység térbeli eloszlása során a termelő és fogyasztó kapcsolatában két szempont alapvetően kiéleződik. Az eladó számára fontos szempont a gazdaságossághoz szükséges megfelelő számú fogyasztó, amit áruküszöbnek hívunk, a fogyasztó számára fontos a beszerzési távolság még reális mértéke, amit hatástávolságnak hívunk. A kulturális javak és szolgáltatások esetében is belátható e két szempont érvényesülése. A modell továbbá feltételezéseken is alapul, minthogy a különböző szolgáltatások csoportokra oszthatók. Christaller hét csoportot vél egy skála mentén felfedezni, az első csoportba tartoznak a legegyszerűbb funkciók, melyek az első szintű központokban találhatóak, a legmagasabb szintű települési központban a legegyszerűbbtől a legmagasabb minőségű funkcióig mind megtalálható. A másik feltétele a német kutatónak az egyenletesen eloszló népességszám, mely feltételből ered a hatszögletű geometriai sík, mivel csak a hatszögletű modell biztosít egyenletes térbeli eloszlást. Ez nagyon szigorú feltétel, mely nagyon sok bírálatot ki is váltott. A településhálózatokban megjelenő hatszögletű elrendeződés esetlegességét világszerte empirikusan is vizsgálták, melyek nem annyira Christallert igazolták, mind inkább Lösch továbbfejlesztett modelljét.^[12]

Christaller gazdaságossági szempontjait tulajdonképpen telepítési kritériumoknak is tekinthetjük. Már megállapítottuk, hogy a helyhez kötött szolgáltatások a központban vannak, ez a telepítési helyük. A központ vonzáskörzettel

[10] Czirfusz Márton (2009): *Ellentmondásban? Központi helyek elmélete és a városok specializációja*. Tér és Társadalom, 23. 13-25.

[11] Koschny, R.-P. – Mensing, K. –Rohr, G. H. G. von (1998): *Weiterentwicklung der Zentrenstruktur in Verdichtungsffiumen. Das Beispiel Nordraum Harmover*. – Standort - Zeitschrift für Angewandte Geographie, 2. 12-20.

[12] Nemes Nagy József (1998): *A tér a társadalomtudományban*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület Ember-Település-Régió, Budapest. n. a.

rendelkezik. Oda kell telepíteni a szolgáltatást, ahol nagy a fogyasztói bázis, illetve az agglomeratív hatás a tevékenység hatékonyságát javítja, ez nagyobb települést jelent. A gazdaságos ellátás feltételez egy bizonyos lakosságszámot, és minél nagyobb ez a szám, annál nagyobb lesz a vonzáskörzet. Tehát a kulturális szférára mintegy adaptálva a modell elemeit, telepítési kritériumokat fogalmazhatunk meg, ha egy galéria vagy múzeum építése tervbe kerül. Gazdaságossági számításokat végezhetünk, mely az agglomeráció nagyságát, illetve a bázistelepülés lakosságszámát figyelembe kell hogy vegye. Egy nagyobb település vonzereje nem statikus tényező, hanem dinamikus, növekedésre képes. A több lehetőség magához vonzza az újabb munkaerőt, családokat, vagy akár intézményeket, mely tovább növeli a központi hely nagyságát, tovább generálva a vonzerőt.^[13]

KÖZPONTI HELYEKKÉ VÁLVA - A KULTÚRA ÁLTAL - A GLOBALIZÁLÓDÓ VILÁGBAN

A helyi kormányzat tulajdonképpen a központi helyek elméletének filozófiáját alapul véve tudatosan alakíthatja városa vonzerejét, központi pozíció megszerzését, felismerve saját előnyeit, regionális tulajdonságait (városnagyság, földrajzi elhelyezkedés, agglomeráció nagysága), eszközként pedig a kultúrához is nyúlhat. A kultúra beépülhet a gazdaságba, befolyásolhatja az épülő környezetet megteremtve egy kreatív, impozáns városarculatot, illetve a város kulturális eseményei által válhat kulturális központtá. Természetesen a helyi kulturális iparágak támogatása alapvető ebben a stratégiában, előnyei lehetnek munkahely teremtődése, adóbevétel, illetve turizmus-generálás. Forgatókönyvszerűen levezethető az a folyamat, miként válhat egy város kulturális központi helyé. A kulturális sokszínűség, az egész évben kínált kulturális programok presztízst teremtenek, egy ipari, szürke-hangulatú városképet átformálhatnak. A város felteheti magának a kérdést, hogy képes lenne-e művészeket elcsábítani, letelepíteni? Eszköz lehet az üres, leépült ingatlanok műhellyé, műteremmé alakítása, olcsó bérbeadásának lehetősége. A művészek kreatív környezetet képesek teremteni, hangulatot, akár igényesebb városi életet lendíthetnek fel, gazdaságot generálnak, illetve az épített környezet szempontjából is előnyös a működésük.^[14]

Kulturális központi helyé egy átfogó kulturális élet megteremtésével válhat egy város. Kulturális, múzeumi negyedek kialakításával, a város történetét bemutató, kulturális hagyományait közönség elé táró programok vagy terek létrehozásával, köztéri műalkotások állításával, színház, irodalmi estek támogatásával, kávéházak jelentőségének újraértékelésével, kézműves boltok,

[13] Faragó László (2007): i. m. 21-38.

[14] Wessely Anna (2005): *A kultúra mint csali*. Jelenkor Online irodalmi és művészeti folyóirat, 48(9). 873.

műhelyek előnybe részesítése, illetve az ifjúság igényeihez igazított kulturális terepek létrehozása által.^[15]

A szabadidő, a kultúra és a kreativitás házasításából kulturális miliő származik, mely fizikai és gazdasági város-megújodást eredményezhet. Az innovációs képesség a kreativitáson alapul, melynek előfeltétele a kreatív környezet. Tulajdonképpen szinergiahatások kiváltása is következik, mely már inkább regionális gazdaságfejlesztési kérdés. Nemcsak egy egész kerület vagy kulturális negyed képes központi helyé alakítani egy várost vagy városrészt, hanem akár egyetlen intézmény, egyetlen múzeum is. Franciaországban a kultúra decentralizációjának első nemzeti közintézménye a Centre Pompidou-Metz, mely modern és kortárs művészetet felhozó múzeum Lotharingiában, Metz városa precedens értékű a fenti megállapításra. Az alkotók nemcsak múzeumi funkció betöltésére szánták, hanem a kreativitás, az alkotótevékenység ösztönző pillérének is, melyben önálló tudományos és kultúrpolitikai tevékenység is folyik. A metzi intézmény a párizsi Centre Pompidou testvérintézménye, 2003-ban alakult, hivatalos megnyitására 2010-ben került sor. Kulturális kooperációs közintézményt alkottak, mely olyan működési struktúrával rendelkezik, ami a művészeti és tudományos terület irányításában magas szintű önállóságot ad az intézet igazgatójának. Jelenti ez egyfelől a kiállítás-politikát, a hazai és nemzetközi együttműködések szervezését, kreatív programok és társművészeti események megrendezését és működtetését. A helyszín pályázat útján lett kiválasztva, Lyon, Caen, Montpellier, Nancy és Metz indult a versenyben. Metz város központi hely jellegét adja, hogy vonzáskörzetébe mintegy negyven település tartozik. Lotharingiában a megnyitást egy felkészítő program előzte meg, kortárs művészeti bemutatókat tartottak szerte a tartományban, hogy a régió lakosságába beleivódjon a kulturális igény és a metzi intézmény jövőbeli megnyitásának tudata. A megnyitás után alig pár hónap alatt nem kevesebb, mint háromezer látogató kereste fel a múzeumot. A látogatók nyolcvan százaléka a régióból érkezett. Világos, hogy Metz kulturális központi helyé vált, mely vonzáskörzetet teremtett maga körül. Az alapítók véleménye az volt, hogy érdemes a francia vidék számára megteremteni a kortárs kultúrához való hozzáférést. Bizonyította a feltevést, hogy 2011-ben már elérték az egymillió látogatószámot. Végül évi 500 ezres látogatottságot ért el a múzeum. Természetesen az eredményhez hozzájárult az épület impozáns, különleges élményt nyújtó volta. Shigeru Ban tervei alapján készült múzeum épülete maga is kortárs, szokatlan megoldásokkal él, az 1. kép láttatja is a megállapítást.^[16]

[15] Montgomery, J. (1990): „*Cities and the Art of Cultural Planning*”. *Planning Practice and Research*, 5. 8-25.

[16] Radványi Orsolya (2014): *A kínai kalap inspirálta hatszögletű múzeum*. MúzeumCafé. n. a.

1. kép: Centre Pompidou-Metz / Shigeru Ban, építész

Forrás: <http://www.archdaily.com>

Kiemelendő tény az, hogy egy kormányzat sokkal nehezebben tudja befolyásolni a transznacionális vállalatok telephelyválasztását, mint egy kulturális gazdaság megteremtését. Enyedi György is kiemeli, hogy a kulturális gazdaság két pillére a kulturális szolgáltatások, illetve a kulturális termékipar, mely utóbbi szimbolikus, esztétikai értéket tartalmazó termékeket takar. A kulturális gazdaság kialakítására elsősorban a városoknak van nagyobb lehetősége. Jellemző a szférára, hogy rendkívül helyhez kötött, a lokalitás érvényesül, egyediségéből, nehezen másolható jellegéből fakadóan. Hosszútávon képes kialakulni formája, piaca. A város hagyományai, múltja mintegy törzsként támasztja alá e gazdasági szektort. Nagy értéke, hogy vonzza a kvalifikált munkaerőt, melynek következtében tudásgazdaság generáló hatással bír. A kulturális gazdaság bizonyos ágai, mint a kézműipar, néprajzi látványosságok kisebb régiókban, kisvárosokban, falvakban is fellelhető, melyek turizmust, jövedelmet teremtenek ott, ahol egy vállalat betelepülése nem valószínű.^[17]

[17] Enyedi György (2005): i. m. 13-31.

A kulturális turizmus jelentősége egyre inkább előtérbe kerül napjainkban a kulturális élmények iránti kereslet növekedése végett. A kulturális turizmus alatt a kultúra iránti igényből eredő, műemlékeket, örökséghelyszíneket, galériákat, múzeumokat, fesztiválokat felkereső utazó közönség keresletét lehet érteni, melynek középpontjában a turisztikai termék áll. A turisztikai termék iránti kereslet az élmény iránti igényből fakad. A kulturális turizmus esetében ez az élmény magasabb értéket tükröz. A hagyományos turisztikai élmények egyre inkább elveszítik újdonság erejüket, egy tengerparti nyaralás egyre kevésbé jelent kuriózumot, szemben egy híres kiállításal.^[18]

A központi helyek elmélete magában hordozza a szolgáltatások koncentrációját egy adott térben, mely tér a magasabb rendű, a többi tér vagy település fölé rendelődő központ. A kultúra koncentrációjára jó példa a múzeumi negyedek kialakulása, mint Washingtonban a Mall, vagy a frankfurti Museumufer, a New York-i Museum Mile, vagy akár Budapesten a Városliget múzeumai. Ezekben a negyedekben koncentrálnak a kulturális intézmények, illetve a kulturális élet is összpontosul ezekben a terekben. A múzeumi negyedek azt hivatottak kinyilvánítani, hogy egy város országának kulturális centruma, mely az adott város különlegességéhez is hozzájárul. Figyelembe vehető az a tendencia, hogy Európa előregedése magával hozza a sok szabadidővel rendelkező, utazni vágyó idős emberek múzeumok iránti igényét, mely gazdasági érdeket is hordoz magában.^[19]

A kulturális összpontosulás Magyarországon negatív tendenciák eredménye is, miszerint a vidéki múzeumok hanyatló korszakukat élik hazánkban. Pécs városában sok évig nem volt igazgatója múzeumoknak, Debrecenben a Déri Múzeum felújítása csak várat magára, Székesfehérvár hetvenes, nyolcvanas éveire jellemző dinamizmusa már a múlté, Szombathelyen a Képtár komolytalan a szakma számára, Szentendrén a kismúzeum-hálózat anyagi gondok alatt roskadozik, tárlatok bezárására kényszerül, illetve elmondható általánosságban, hogy az önkormányzatok nem tartják opciónak a múzeumok fontosságának, problémái megoldásának kérdését. Az új kismúzeumok és kiállítóterek tudnak csak némi szakmai elismerést kiváltani vidéken.^[20]

Téves lenne azt gondolni, hogy a központi hely csak nagyobb város lehet, a vidéki települések is kialakíthatják a maguk központi pozícióját, ha szerényebb módon is. Sajnos a vidéki múzeumok rossz helyzete inkább a helyi kormányzat, politika illetve a helyi társadalom érdektelenségének a következménye.

A kultúra kiemelkedően fontos erőforrássá vált napjainkra a városok számára a helyi és nemzetközi porondon való helytállásban – indít e megállapítással

[18] Michalkó Gábor – Rátz Tamara (2005): A kulturális turizmus élmény-gazdaságtani szempontjai. In: Enyedi György – Keresztély Krisztina (szerk.): *A magyar városok kulturális gazdasága*. MTA TKK, Budapest. 121–128.

[19] Rajcsányi Gellért (2014): „*Maga a park fontos eleme egy múzeumi negyednek*”. MúzeumCafé. n. a.

[20] MúzeumCafé (2014): *Vigyázat! Omlásveszély!* n. a.

Ulldemolins tanulmányában. A következő példa Barcelona, illetve Barcelona központja.

A helyi elitek a városi regenerációs, újjáteremtési, újjászervezési, megújítási folyamatokban a kultúrát, mint egyfajta eszközt használták. Ezek a folyamatok egyre jobban elősegítik a városi brand, egy város mint márka kialakítását. A kultúra kiváló eszköze egy város egyediségének felkutatására, feltárására, illetve kinyilvánítására a tágabb közösség felé, hiszen megkülönböztető jegyekkel ruházza fel magát a várost, elkerülve a sematizálást, standardizálttá válás veszélyét, mely hozzásegíti a várost a globális versenyben való helytállásra. A város pozicionálásra is alkalmazhatja saját kultúráját a nemzetközi viszonylatokban. Közép-Barcelonában egyszerre vannak jelen a kulturális intézmények és a kulturális szektor képviselői. Közép-Barcelonán belül Raval negyedét lehet kiemelni, mely mintegy térbeli márkává vált a hely jellegzetessége, imázsa, szelleme miatt, hozzásegítve egész Barcelonát, hogy gazdagabbá, sokoldalúbbá váljon. Barcelona „jó gyakorlat” a városi fejlődés és területi, térbeli márka kialakításával foglalkozó szakirodalomban. Jól példázza ezt az is, hogy beszélhetünk ún. Barcelona modellről, melyre előszeretettel hivatkoznak szerzők. A térbeli márka kialakulása nem pusztán a város egyediségéből, sajátosságaiból fakad, sokkal inkább beszélhetünk társadalmilag konstruált, tervezett, felépített jelenségről, mely különböző társadalmi interakciók eredményeképpen jön létre, mely kétféleképpen következhet be, top-down, azaz az elit által vezérelt módon, illetve bottom-up, azaz alulról jövő kezdeményezések által.^[21]

KONKLÚZIÓ

Kultúra, vállalkozás, gazdálkodás és globalizáció. A tanulmány során e négy fogalom összeolvadásának lehetőségét, jelenségét ismerttettem. A kultúra egy város számára olyan újfajta vállalkozás, melynek terméke egy kulturális élmény, kulturális intézmények, kulturális negyedek, kulturális dimenziók, kulturális gazdaságot teremtve. A gazdálkodás a szűkös erőforrások lehető legjobb kihasználása. A város erőforrásait kulturális fejlesztésre fordítja, kulturális turizmust generál. Abban az esetben, ha igazán kiemelkedő eredményt ért el, nemcsak szűk környezetére hat, nemcsak saját lakosait szólíthatja meg, hanem szomszédságát, illetve a globalizáció folyamatai okán akár a világ bármely pontján élőket is. Természetesen versenyről is beszélünk, illetve a hely mozdíthatatlanságából, vagy a kultúra helyhez kötöttségéből adódóan, bizonyos helyek hierarchikusan magasabb szintre kerülnek, központtá válnak a kultúrafogyasztók számára. A város felvesz egy brandet, egy arculatot, egyedivé válik kultúrája által, ismertté, vonzóvá válik glóbuszunkon. A globális világban a kultúra jelentős

[21] Ulldemolins, J. R. (2014): *Culture and authenticity in urban regeneration processes: Place branding in central Barcelona*. Urban Studies, 2014. n.a.

eszköz abban, hogy valahol központok legyenek, fogódzkodók, biztos pontok, gazdasági erőt magával rántva. A kultúra számára a központi helyek elmélete nemcsak azt az aspektust meríti ki, hogy a kultúra által elfoglalt központ hierarchikus viszonyba kerül a vonzáskörzetével, gazdaságossági, technikai, épített környezeti, egzisztenciális okokból kifolyólag. A kultúra azon tulajdonsága, dinamikus volta, melyet kulturális életnek is hívhatunk, alapvetően igényli azt a folyton jelenlévő lüktetést, összekapcsolódást, találkozást, az egymásra hatást, miliőt, mely igények miatt megfogalmazhatjuk, hogy a kultúra magában hordozza az egy pontban való tömörülés szükségességét, központi hely mivoltát.

IRODALOM

- Blotevogel, H-H. (2005): *Neuformulierung des Zentrale -Orte-Konzepts. Kurzfassung eines Vortrags im Rahmen einer Fachtagung des Ministeriums des Innem und für Sport, Oberste Landesplanungsbehörde.* Badenheim bei Mainz.
- Czirfusz Márton (2009): *Ellentmondásban? Központi helyek elmélete és a városok specializációja.* Tér és Társadalom, 23.
- Dziembowska-Kowalska, J. – Funck, R. H. (1999): *Cultural activities: source of competitiveness and prosperity in urban regions.* Urban Studies, 8.
- Enyedi György (2005): A városok kulturális gazdasága. In: Enyedi György – Keresztély Krisztina (szerk.): *A magyar városok kulturális gazdasága.* MTA TKK, Budapest.
- Fábián Attila – Tóth Balázs István (2013): *A kultúra területi mérhetősége és a kistérségek közművelődési jellemzői.* Tér es Társadalom, 27(1).
- Faragó László (2007): *Térstruktúra: tériideák és megvalósításuk a településhálózatfejlesztésben.* Tér és Társadalom, 4.
- Koschny, R.-P. – Mensing, K. – von Rohr, G. H. G. (1998): *Weiterentwicklung der Zentrenstruktur in Verdichtungsffiumen. Das Beispiel Nordraum Harmover.* – Standort – Zeitschrift für Angewandte Geographie, 2.
- Lengyel Imre – Rechnitzer János (2004): *Regionális gazdaságtan.* Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs.
- Michalkó Gábor – Rátz Tamara (2005): A kulturális turizmus élmény-gazdaságtani szempontjai. In: Enyedi György – Keresztély Krisztina (szerk.): *A magyar városok kulturális gazdasága.* MTA TKK, Budapest.
- Montgomery, J. (1990): „*Cities and the Art of Cultural Planning*”. *Planning Practice and Research*, 5.
- MúzeumCafé (2014): *Vigyázat! Omlásveszély!*
- Nemes Nagy József (1998): *A tér a társadalomtudományban.* Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület Ember-Település-Régió, Budapest.
- Pirisi Gábor – Trócsányi András (n. a.): *Általános társadalom- és gazdaságföldrajz.* Elérhető: <http://tamop412a.ttk.pte.hu/files/foldrajz2/index.html> Letöltés ideje: 2016.03.10.
- Radványi Orsolya (2014): *A kínai kalap inspirálta hatszögletű múzeum.* MúzeumCafé.
- Rajcsányi Gellért (2014): „*Maga a park fontos eleme egy múzeumi negyednek*”. MúzeumCafé.
- Ulldemolins, J. R. (2014): *Culture and authenticity in urban regeneration processes: Place branding in central Barcelona.* Urban Studies.

- Wessely Anna (2005): *A kultúra mint csali*. Jelenkor Online irodalmi és művészeti folyóirat. 48(9).
- <http://www.archdaily.com> Letöltés ideje: 2016.07.06.

ENGLISH ABSTRACT

The culture is outstanding significance value of a city. Its cultural life is a kind of pulsation, impulse, which give constant movement and resources for citizens of town. However, globalization has launched a new process, some of which are beneficial, others are detrimental influence on the nations, regions and cities in their own culture. Uniform becoming meaning: the chance of the loss of unique culture. However, globalization also means openness, and emergence of new channels, through which even can be more to know a city the inhabitants of other country, other cities. The city, however mean not only buildings, institutions, well-composed ensemble of these, and not just mass of working people, but values also involves, which are born by intellectual, spiritual creativity of people, and of a perhaps not conscious reason, during career of the people life the beauty, musicality and value creation give a higher meaning and content, which we can be proud and which should be presented to eyes of the world. Thus a city by new channels of globalization tries to occupy a central place on mental map of citizens of Europe and globes due to its cultural value.

GAZDASÁG

Evési magatartás vizsgálata a DEBQ skála alapján, avagy mi áll az evés mögött? – Nemek és generációk

Az élelmiszerfogyasztás vizsgálatához az elhízás kapcsán kifejlesztett tesztek közül az egyik leggyakrabban használt a holland evési magatartás kérdőív (DEBQ) három evési stílust azonosított az elhízott és normál testsúlyú célcsoportokra: (1) érzelmi evés, (2) visszafogott evés és (3) külső hatásokra történő evés. A tanulmány célja a holland evési magatartás kérdőív (DEBQ skála) adaptálási lehetőségének bemutatása. Az empirikus kutatás keretében 404 felnőtt egyént sikerült elérni. Empirikus vizsgálatunk során sikerült igazolni az érzelmi és a visszafogott evési stílust, viszont a külső hatásokra történő evés esetében három eltérő faktort azonosítottunk, az íz-, illat- és szociális hatás tényezőket. A visszafogott evés, illetve az ízhatás inkább a nőkre jellemző. A visszafogott evés tekintetében a Baby Boom generáció nem érzi magát érintettnek, míg az illat és szociális hatás az X generációra vonatkozik. A kutatás jövőbeli iránya a fogyasztók evési magatartása alapján történő szegmentálása, illetve a rájuk irányuló marketingprogramok kidolgozása.

BEVEZETÉS

Korunk civilizációs népbetegsége a túlsúly és az elhízás. A fő halálozási ok a keringési rendszer betegségei mind a nők, mind a férfiak körében, ami egyértelműen magyarázható az egészségtelen, mozgásszegény életmóddal. A betegségek túl az egészségügyi ellátórendszerek számára is súlyos problémát jelent a túlsúly kezelése.

[1] Széchenyi István Egyetem, egyetemi adjunktus (kellerv@sze.hu).

[2] Széchenyi István Egyetem, egyetemi adjunktus (dernoczy@sze.hu).

[3] Széchenyi István Egyetem, egyetemi docens (ercsey@sze.hu).

A WHO (Egészségügyi Világszervezet) legfrissebb statisztikái^[4] szerint 2014-ben a 18 év feletti európai felnőtt lakosság átlagos BMI^[5] indexe 26,4, a nőknél 26,1, a férfiaknál pedig 26,7 kg/m², az amerikai régióban a legmagasabb a felnőtt lakosság átlagos testtömeg indexe (27,5 kg/m²). Magyarországon ez az érték az európai átlag szerint alakul (26,3 kg/m²), ami a nőknél (25,2 kg/m²) némileg alacsonyabb, mint a férfiaknál (27,5 kg/m²). A magyarok 59,6%-a túlsúlyos, a nők 53,3%-a, valamint a férfiak 66,6%-a. Az elhízottak aránya 24%-os, a nők 23,9%-a, illetve a férfiak 24%-a.

Magyarországi kutatók^[6] azonosították azokat a fő trendeket, amelyek az elkövetkező 10-15 évben meghatározzák a világ és ezen keresztül az emberek életének, fogyasztásának alakulását. Az egyik ilyen megatrend az „egészségpiac kiterjedése”, amely szerint a háztartások egyre nagyobb arányban költenek pénzt az egészség megőrzésére, fejlesztésére, vagy akár a kisebb betegségek legyőzésére. Ezen felül a 2009-es év meghatározó trendje a „test új fókusza”, vagyis a betegségek, az elhízás elkerülése érdekében a testet folyamatosan karban kell tartani, sőt egyenesen jobbra kell tenni. A testnek egyszerre kell megfelelnie az esztétikai és fizikai elvárásoknak, a jobb megítélés és a jobb teljesítmény érdekében pedig turbósítani kell. 2016-ban egyik aktuális trend „a lappangó félelmek”, amelynek következtében a fogyasztók gyanúsán szemlélik a termékeket, szolgáltatásokat, a vásárlási döntés előtt részletesebb információkat gyűjtenek. Ehhez kapcsolódóan a vállalatok olyan termékekkel állnak elő, amelyek a biztonságot szolgálják, mint például Kínában, ahol olyan evőpálcikákat kínálnak, ami kimutatja az étel káros anyagkoncentrációját, mert tartanak az ételmérgezésről. A nyugati országokban az emberek az elhízástól félnek a legjobban, ezért kifejlesztettek egy olyan digitális villát, mely rendszeresen ellenőrzi az étkezési gyakoriságot, az étkezés gyorsaságát és statisztikákat készít az étkezési szokásokról.

A KSH 2014-es egészségfelmérése^[7] alapján megállapítható, hogy a túlsúlyosak és elhízottak együttes arányát tekintve a középkorú és az idősebb férfiakkal körében egyértelmű növekedés, a középkorú nőknél inkább visszaesés, míg az idősebb nőknél stagnálás figyelhető meg. A fiatal férfiaknál enyhe visszaesés, a fiatal nőknél pedig kismértékű emelkedés volt jellemző a 21. század folyamán.

A GfK Piackutató Intézet^[8] legújabb kutatási jelentése szerint a magyar fogyasztók számára egyre fontosabb az élelmiszerek egészségessége iránti

[4] *Global Health Observatory data repository. Mean body mass index trends (age-standardized estimate). Data by WHO region (2016).* (Elérhető: <http://apps.who.int/gho/data/view.main.REGION12461?lang=en> 2016.)

[5] A BMI (body mass index) a testsúly ellenőrzésére használt mérőszám. Kiszámítása: testtömeg kg/a méterben mért testmagasság négyzetével. Az index alapján az emberek négy csoportja különíthető el: BMI ≤ 18,5 sovány, 18,5 < BMI ≤ 24,9 normál, 25 ≤ BMI < 30 túlsúlyos, 30 ≥ BMI elhízott.

[6] Töröcsik Mária (2016): *Megatrendek. Aktuális trendek 2016.* trendspiracio.hu.

[7] KSH: *Európai Lakossági Egészségfelmérés, 2014.* Statisztikai Tükör 2015/29.

[8] GfK: *Növekszik az egészségesnek tartott élelmiszerkategóriák fogyasztása. A tízóraii és uzsonna egyre inkább a napi étkezési rutin része.* Sajtóközlemény, 2016.03.02.

igény, ami leginkább az adalékanyagok (mesterséges színezék, ízesítő, tartósítószer) elutasításában jelenik meg. Ugyanakkor a fogyasztóknak kevésbé számít a zsír- és a szénhidrát-tartalom, illetve a biotermékeket is kevesen keresik. Az egészségesség ételmiszervásárláskor elsősorban a nők, a 40 évnél idősebbek, a felsőfokú végzettséggel rendelkezők számára fontos szempont főleg Budapesten, a Nyugat-Dunántúlon és Észak-Magyarországon. A magyarok kis hányada vallja, hogy egészségesen táplálkozik, a többség „normálisan étkezőnek” tartja magát, vagy pedig „azt eszi, ami ízlik neki”. Az egészségesnek számító termék-kategóriák fogyasztása növekszik, mint a szárnyashús, rizs, barna kenyér és az ásványvíz.

A nemzetközi és a hazai szakirodalomban az elhízás és az evési magatartás kapcsolatának vizsgálata elsősorban a pszichológiai és a szociológiai tanulmányokban jelent meg. Viszonylag kevés tudományos munkában olvashatunk a testtömeg menedzselés és az étkezési stílus marketing szempontú elemzéséről. Jelen tanulmány célja egy olyan nemzetközileg kifejlesztett és több országban tesztelt skála magyarországi adaptálásának vizsgálata, amit hazánkban korábban még nem elemeztek.

AZ EVÉSI MAGATARTÁS SZAKIRODALMI ÖSSZEFOGLALÁSA

A pszichológusok az elhízottak és a normál testsúlyú egyének vizsgálatára több mérési eljárást is kidolgoztak: látens elhízás kérdőív,^[9] evési attitűdök tesztje,^[10] korlátozás skála.^[11] Jelen kutatásban az ételmiszer-fogyasztói magatartás tesztjei közül a holland evési viselkedés kérdőív^[12] – DEBQ: Dutch Eating Behavior Questionnaire – kerül kiemelésre, mivel ezt a korábbi tesztek alapján fejlesztették ki és több országban validálták. A választásunkat támasztja alá az a tény is, hogy ezt még Magyarországon empirikus kutatás keretében nem vizsgálták. A hazai szakirodalomban főként a TFEQ – háromfaktoros evési kérdőív – rövidített változatával foglalkoztak a pszichológusok és marketinges szakemberek,^[13]

[9] Pudel, V. – Metzdorff, M. – Oetting, M. (1975): *Zur Persönlichkeit Adiposier in psychologischen Tests unter Berücksichtigung latent Fettsichtiger*. Zeitschrift für Psychosomatische Medizin, 21. 345-361.

[10] Garner, D. M. – Garfinkel, P. E. (1979): *The Eating Attitudes Test: an index of the symptoms of anorexia nervosa*. Psychological Medicine, 9. 273-279.

[11] Herman, C. P. – Polivy, J. (1980): *Restraint eating*. In: Stunkard, A. J. (ed.): *Obesity*. Saunders, Philadelphia. 208-225.

[12] Van Strien, T. – Frijters, J. E. R. – Bergers, G. P. A. – Defares, P. B. (1986): *The Dutch Eating Behavior Questionnaire (DEBQ) for Assessment of Restrained, Emotional, and External Eating Behavior*. International Journal of Eating Disorders, 5(2). 295-315.

[13] Czeglédi E. – Urbán R. (2010): *A háromfaktoros evési kérdőív (Three Factor Eating Questionnaire Revised 21-Item) hazai adaptációja*. Magyar Pszichológiai Szemle, 65(3). 463-494.; Szabó S. – Szigeti O. – Soós M. – Szakály Z. (2014): *Az ételmiszerfogyasztás mögöttes dimenziói: étkezési és testi attitűdök kapcsolata*. Marketing Oktatók Klubja 20. Konferenciája, „Marketing megújulás”, Szegedi Tudományegyetem, Gazdaságtudományi Kar, Szeged. 1-10.

és azonosították a három evési stílust, valamint feltárták az ehhez kapcsolódó fogyasztói csoportokat és azok jellemzőit. Korábbi kutatásunk során^[14] már elemeztük a TFEQ 16 és TFEQ 20 skálák hazai adaptálási lehetőségeit.

A 33 tételes holland evési viselkedés kérdőív 1986-ban került kifejlesztésre van Strien és szerzőtársai^[15] által. Az eredetileg 46 tételt tartalmazó kérdőív attitűdállításainak számát 33-ra csökkentették, amelynek validálása több országban (Hollandia,^[16] Spanyolország,^[17] Franciaország,^[18] USA,^[19] Hawaii,^[20] Törökország^[21]) megtörtént. A DEBQ három alskálán keresztül – külső hatásokra történő evés, visszafogott evés és az érzelmi evés – vizsgálja az ételmszerfogyasztást. A külső hatásokra történő evés jelenti az ételmszerhez kapcsolódó külső ingerek hatására történő fogyasztást, függetlenül az egyén éhségérzetétől.^[22] A visszafogott evés skála vizsgálja az ételmszerfogyasztás szándékos csökkentését, vagy visszafogását a túlsúly kialakulásának elkerülése végett. Az érzelmi evés vizsgálja, hogy az egyén negatív érzelmi állapota – harag, félelem, idegesség, feszültség, magány – túlfogyasztáshoz vezet-e. A holland evési viselkedés kérdőív kifejlesztése 657 fős elhízott és normál testsúlyú nőkből és férfiakból álló mintán történt. Eredetileg különbséget tettek a diffúz (unalom, magány, tétlenség) és az egyértelműen megnevezhető érzelmek (bántalmazás, depresszió, lehangoltság, kellemetlen élmény, idegesség, félelem, csalódottság) hatására történő evés között, a későbbiekben viszont ezek összevonásra kerültek. A végleges kérdőív 33 ötfokozatú Likert-skálán mért attitűdállítást (1: egyáltalán nem jellemző, 5: teljes mértékben jellemző végpontokkal) tartalmaz, melyből 10-10 állítás vonatkozik a visszafogott és a külső hatásokra történő evésre, 13 pedig az érzelmi evésre. Az így kialakított alskálák belső konzisztenciájának (érvényességének és megbízhatóságának) ellenőrzése érdekében a különböző almintákon – nők, férfiak, elhízottak, normál testsúlyúak – Cronbach alfa értékeket számítottak. Így a visszafogott evés, az érzelmi evés és a külső hatásokra történő evés érvényessége és megbízhatósága igazolást nyert a magas Cronbach alfa értékek alapján.

[14] Dernóczy-Polyák, A. – Keller, V. (2015): *Étkezési stílus módszertani megközelítésben: kontrollálatlan evés vagy érzelmi evés?* *Ételmszer, Táplálkozás és Marketing*, 11(1-2). 3-8.

[15] Van Strien, T. – Frijters, J. E. R. – Bergers, G. P. A. – Defares, P. B. (1986): i. m. 295-315.

[16] U.o.

[17] Evers, C. – Stok, F. M. – Danner, U. N. – Salmon, S. J. – Ridder, D. T. D. – Adriaanse, M. A. (2011): *The shaping role of hunger on self reported external eating status*. *Appetite*, 57. 318-320.

[18] Bailly, N. – Maitre, I. – Amand, M. – Hervé, C. – Alaphilippe, D. (2012): *The Dutch Eating Behaviour Questionnaire (DEBQ): Assessment of eating behaviour in an aging French population*. *Appetite*. (Elérhető: <http://dx.doi.org/10.1016/j.appet.2012.08.029>. Letöltés ideje: 2014.11.17.)

[19] Nolan, L. J. – Halperin, L. B. – Gelibter, A. (2010): *Emotional Appetite Questionnaire. Construct validity and relationship with BMI*. *Appetite*, 54. 314-319.

[20] Schembre, S. M. – Geller, K. S. (2011): *Psychometric Properties and Construct Validity of the Weight-Related Eating Questionnaire in a Diverse Population*. *Obesity*, 19(12). 2336-2344.

[21] Bozan, N. – Bas, M. – Ascı, F. H. (2011): *Psychometric properties of Turkish version of Dutch Eating Behaviour Questionnaire (DEBQ). A preliminary results*. *Appetite*, 56(3). 564-566.

[22] Van Strien, T. – Frijters, J. E. R. – Bergers, G. P. A. – Defares, P. B. (1986): i. m. 295-315.

Amerikai szerzők^[23] az érzelmi evés kérdőív (EMAQ) és DEBQ közötti, valamint az EMAQ és a BMI közötti összefüggés elemzésére fókuszáltak. Az EMAQ 22 tételes skála, mely különbséget tesz a pozitív vagy negatív érzelmek vagy szituációk hatására történő evés között. Az egyes tételek 9 fokozatú Likert-skálán mértek (1: sokkal kevesebbet eszek, 5: ugyanannyit eszek, 9: sokkal többet eszek). Kilenc attitűdállítás vonatkozik a negatív érzelem (szomorú, unatkozok, mérges, ideges, frusztrált, fáradt, lehangolt, fél, magányos) hatására történő evésre. Öt állítás a pozitív érzelem (elégedett, boldog, pihent, jókedélyű, lelkes) hatására történő evésre. Öt állítás a negatív szituációban (nyomás alatt, heves vita után, hozzánk közel álló személy tragédiája miatt, kapcsolat végét követően, pénz vagy vagyon elvesztése után) történő evésre, három pedig a pozitív szituációban (szerelmes, élvezetes hobbi elkezdése után, jó hír hallatán) történő evésre. Empirikus kutatásunk eredménye alapján megállapítható, hogy az EMAQ és a BMI között korreláció áll fenn. Szignifikáns pozitív kapcsolat van az EMAQ negatív érzelmek hatására és szituációban történő evés és a DEBQ érzelmi evés alskála között. Alacsony korreláció van az EMAQ pozitív érzelmek hatására és szituációban történő evés és a DEBQ érzelmi evés alskála között. Szignifikáns pozitív korreláció van az EMAQ negatív értékei és a BMI között. Szignifikáns negatív korreláció van az EMAQ pozitív értékei és a BMI között. A BMI növekedésével együtt jelent meg a negatív érzelmek hatására és a negatív élethelyzetekben történő evés. Ahogy a válaszadók pozitív érzelmekről és élethelyzetekben történő evésről számoltak be, úgy csökkent a BMI. Azonban a korrelációkból nem lehet ok-okozati összefüggésekre rámutatni, mégis elmondható, hogy a negatív érzelmek hatására történő többletetés hozzájárul a túlsúly kialakulásához. Meg kell jegyezni, hogy vannak olyan egyének, akik negatív érzelmek esetén kevesebbet esznek, így ők kórosan lefogyhatnak. A kutatás során az EMAQ érvényessége és megbízhatósága megerősítést nyert és igazolódott, hogy szoros kapcsolat van az érzelmi evés, valamint a BMI között. Az EMAQ egy viszonylag új skála, mely alkalmasabb az érzelmi evés mérésére a DEBQ-hez képest.

Bozan^[24] és szerzőtársai törökországi egyetemisták körében igazolták a DEBQ skála érvényességét, 508 főt kérdeztek meg a teszt-reteszt módszerével, illetve a Cronbach α értékek elemzésével vizsgálták meg a skála tételeinek érvényességét, megbízhatóságát. Az eredeti vizsgálat által azonosított faktorokkal – érzelmi evés, visszafogott evés és külső hatásokra történő evés – megegyező faktorsúlyokat kaptak. A kutatók elemezték az EAT-40^[25] skálával való korrelációt, és azonosították az evési stílusok, valamint az evési rendellenességek közötti szignifikáns kapcsolatot.

[23] Nolan, L. J. – Halperin, L. B. – Gelibter, A. (2010): i. m. 314–319.

[24] Bozan, N. – Bas, M. – Asci, F. H. (2011): i. m. 564–566.

[25] Eating Attitude Test Garner és Garnfinkel (1979) által kifejlesztett 40 tételes evési attitűdöt mérő skála, ami az evési rendellenességek, pl. anorexia azonosítására alkalmas.

Bailly^[26] kifejlesztette a DEBQ francia, rövidített változatát, hiszen az idősekre nem mindegyik attitűdállítás releváns (pl. gyorsétemnek nem tudok ellenállni, főzés közben eszek, kevesebbet eszek, ha felszedtem pár kilót stb.). A három alskála külső hatásokra történő evés (5), érzelmi evés (6), visszafogott evés (5) jól elkülönül és a belső konzisztenciája megfelelő. A magyarázott variancia rendre 30,27%, 13,39% és 10,37% Kor alapján szignifikáns különbség van az érzelmi és a visszafogott evés esetén. 65-73 év közöttiek magasabb átlagértékeket adtak az érzelmi és visszafogott evésre, mint a 73 év felettiek. A nők magasabb átlagértékeket adtak az érzelmi és visszafogott evésre, mint a férfiak. A túlsúlyos idősekre jellemző az érzelmi evés, a normál testsúlyúakra nem.

Van Strien^[27] és társai nagyszabású keresztmetszeti kutatás keretében vizsgálták a SANOS (sport, alkohol, táplálék, túlsúly és dohányzás) életstílus tényezők és étkezési stílusok (külső hatásokra történő, érzelmi, visszafogott evés), valamint a túlsúly, a munkahelyi aktivitás és az észlelt általános egészségi állapot közötti kapcsolatot. A megkérdezést holland nagybankokban dolgozó, ülő életmódot folytató irodai alkalmazottak körében végezték el. Valamennyi vizsgált változó bevonásával faktorelemzést futtattak le, és két faktort tártak fel, melyek közül az első az egészséghez kapcsolódó életstílus faktor, a másik az elhízáshoz kapcsolódó életstílus faktor. A kutatás mindkét nem esetében azt eredményezte, hogy a SANOS életstílus tényezők egy faktort alkottak a jó egészségi állapottal és a munkahelyi aktivitással, ami a nőknél még kiegészült a visszafogott evéssel. A túlsúly mindkét nemnél a másik faktorba tartozott és magába foglalta a fegyelmezett evést, az érzelmi evést (legnagyobb faktorsúllyal) és a munkahelyi aktivitást (negatív faktorsúllyal). Tehát azok az életstílus programok, melyek a jó általános egészségi állapot elérését és a súlycsökkenést irányozzák elő, sikeresebbek lehetnek az evési szokások javítása mellett.

Összességében megállapítható, hogy az érzelmi evés túlfogyasztáshoz, illetve elhízáshoz, túlsúlyhoz vezet, amelyet kvalitatív módon is vizsgáltak, illetve megerősítettek. Kemp^[28] és szerzőtársai narratív elbeszélések elemzésével vizsgálták, milyen azonnali célok befolyásolják a súlyvesztés és az ideális testsúly fenntartása érdekében tett lépéseket. Pszichológiai és társadalmi tényezők fontos szerepet játszanak az étkezési szokások kialakulásában és a túlfogyasztásban. A magukat érzelmi evőknek nevezők elbeszélése alapján megállapítható, hogy a negatív érzelmek, a tényszerű gondolkodás, elmélkedő, töprengő tulajdonság fontos szerepet játszanak az étkezésben. Fogyasztói magatartásukat nagyban befolyásolja mások attitűdje és viselkedése. A választási lehetőségek

[26] Bailly, N. – Maitre, I. – Amand, M. – Hervé, C. – Alaphilippe, D. (2012): i. m.

[27] Van Strien, T. – Koenders, P. G. (2012): *How do life style factors relate to general health and overweight?* Appetite, 58. 265–270.

[28] Kemp, E. – Bui, M. – Grier, S. (2013): *When food is more than nutrition: Understanding emotional eating and overconsumption.* Journal of Consumer Behavior, 12. 204–213.

népszerűsítésének stratégiája, illetve a társadalmi normák megreformálása, a családi, baráti összejövetelek átgondolása, egészségesebb tevékenységgé alakítása a gazdaság számára rendkívül fontos.

Van Strien^[29] és szerzőtársai kísérletet végeztek az egyetemista hallgató-nők körében. Az érzelmi evés kapcsán alacsony, illetve magas pontértékkel rendelkező egyének körében vizsgálták a pozitív, illetve negatív érzelmek hatására történő evést. Az öröm és a szomorúság állapotát elemezték. Eredményeik alapján megállapítható, hogy az érzelmi evésnél alacsony pontértéket elérő egyének a negatív és a pozitív szituációban hasonló mennyiségű ételt fogyasztottak el, ugyanakkor azok a személyek, akik érzelmi evésnél magas pontszámot értek el sokkal többet ettek a negatív (szomorú) élethelyzetben, mint az öröm után. Az érzelmi evés inkább az édesség fogyasztását ösztönzi és nem a sós élelmiszereket.

Az érzelmi evés kialakulása gyerekkora tehető, és egyre nagyobb a kiskorú elhízottak, túlsúlyosak aránya, ezért több kutatás^[30] irányul arra, hogyan lehetne mérni az evési viselkedésüket. Az öt év alatti gyermekek 6,1%-a elhízott vagy túlsúlyos. A legnagyobb arányban az alacsony és közepes jövedelmű országokban nőtt az elhízott gyermekek száma, 2014-ben ezen országokban 14,5 millióan voltak, kétszer annyian, mint 1990-ben. Ennél a célcsoportnál használható kérdőívek kidolgozásához is jó alapot nyújt a holland evési magatartás kérdőív, viszont ezek bemutatására nem térünk ki, hiszen a kiskorúak empirikus kutatásba történő bevonása problematikusabb, nagy odafigyelést és pszichológiai ismereteket igényel.

A feldolgozott szakirodalom alapján a következő megállapításokat tesszük:

- A negatív érzelmi állapotban, illetve szituációban történő evés hozzájárul a túlsúly és az elhízás kialakulásához. A szomorúság, depresszió miatt az emberek fogékonyak az üres kalóriákat tartalmazó édességek többletfogyasztására.
- A nőkre jellemző az érzelmi és a visszafogott evés.

[29] Van Strien - Cebolla, A. - Etchemendy, E. - Gutiérrez-Maldonado, J. - Ferrer-Garcia, M. - Botella, C. - Banos, R. (2013): *Emotional eating and food intake after sadness and joy*. *Appetite*, 66(1). 20-25.

[30] Jiang, X. - Yang, X. - Yuhai, Z. - Wang, B. - Sun, L. - Shang, L. (2014): *Development and Preliminary Validation of Chinese Preschoolers' Eating Behavior Questionnaire*. *Plos One*, 9(2). 1-11.; Svensson, V. - Lundborg, L. - Cao, Y. - Nowicka, P. - Marcus, C. - Sobko, T. (2011): *Obesity related eating behavior patterns in Swedish preschool children and association with age, gender, relative weight and parental weight - factorial validation of the Children's Eating Behaviour Questionnaire*. *International Journal of Behavioral Nutrition and Physical Activity*, 8(134). 1-11.

1. ábra: A DEBQ kérdőívhez kapcsolódó fontosabb kutatások^[31]
(2010 és 2013 között)

Forrás: saját szerkesztés.

A KOMPLEX EMPIRIKUS KUTATÁS BEMUTATÁSA

A komplex vizsgálat célja a szakirodalmi áttekintés során bemutatott DEBQ skála adaptálása a magyarországi felnőtt lakosság körében, illetve az alábbi összefüggések vizsgálata:

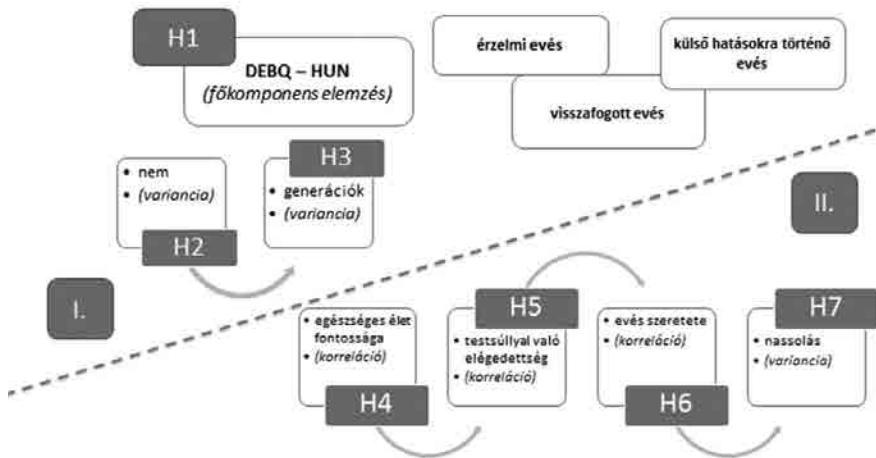
- Van-e különbség az evési stílusok között nemek alapján?
- Van-e különbség az evési stílusok között életkor alapján?
- Létezik-e kapcsolat az evés szeretete, az egészséges étel fontossága és a testsúllyal való elégedettség és az evési stílusok között?
- Van-e különbség az evési stílusok között a bevallott nassolás alapján?

A bemutatott szakirodalmi összefoglalás alapján előzetes feltételezésünk, hogy az érzelmi evés és a visszafogott evés alapvetően a nőkre jellemző, míg a férfiakra a külső hatásokra történő evés. Mivel az általunk ismertetett kutatások nem tértek ki az életkori eltérések hangsúlyozására, ezért ezeket mi kívánjuk feltárni. Feltevésünk szerint a 21. században fontos a külső megjelenés, ezért a fiatalok azok, akik tudatosan tesznek a szépségükért, és nagyobb hangsúlyt helyeznek az egészséges étkezésre, odafigyelnek mit esznek, és képesek kontrollálni magukat (kevesebbet esznek, mint amennyit szeretnének, nem esznek este későn, fogyókúráznak, ha felszednek pár kilót).

[31] Nolan, L. J. - Halperin, L. B. - Gelibter, A. (2010): i. m. 314-319.; Bailly, N. - Maitre, I. - Amand, M. - Hervé, C. - Alaphilippe, D.(2012): i. m.; Van Strien, T. - Koenders, P. G. (2012): i. m. 265-270.

- A kvantitatív vizsgálat során a következő hipotéziseket kívánjuk tesztelni:
- H1: A DEBQ magyarországi adaptálása lehetséges, vagyis a felnőtt lakosság körében elkülöníthető a három evési stílus, nevezetesen a visszafogott, az érzelmi és a külső hatásokra történő evés.
- H2: Az evési stílusokat meghatározó változók közül a nőkre jellemző az érzelmi evéshez, a férfiakra pedig a külső ingerekre történő evéshez köthető változók.
- H3: A generációk eltérő evési stílussal jellemezhetőek.
- H4: Akiknek fontos az egészséges élet, azok visszafogott evéssel jellemezhetőek.
- H5: Azok, akik elégedettek a testsúlyukkal, nem korlátozzák magukat az evés szempontjából.
- H6: Akik hajlamosak a külső hatásokra történő evésre, azoknál az evés szerete is erősebb.
- H7: A bevallott nassolás alapján létrehozott csoportok eltérően viszonyulnak a különböző evési stílusokhoz.
- Jelen cikk a felvázolt hipotézisek közül az első három igazolását tűzte ki célul.

2. ábra: Hipotézisek rendszere

Forrás: saját szerkesztés.

MÉRÉSI ÉS SKÁLÁZÁSI ELJÁRÁSOK SPECIFIKÁLÁSA

A kutatás során főként metrikus skálákat használtunk, de átkódolással voltak olyan esetek, ahol nem metrikus mérési szintű változókat generáltunk.

- Az *evési magatartás* vizsgálatához a DEBQ skálát használtuk, ahol 13 tétel vonatkozik az érzelmi (Ha csalódtam vagyok, eszem), 10 tétel a visszafogott (Este már nem eszek, mert nem akarok elhízni.), 10 tétel pedig a külső hatásokra történő evésre (Gyakran megkívánom az ételt, ha látom, hogy mások

esznek.). Az egyes attitűdállítások négyfokozatú Likert-skálán mért változók 1: teljes mértékben egyetértek, 4: egyáltalán nem értek egyet végpontokkal.

- A *nem* nominális skálán mért változó.
- Az *életkor* megadásánál arányskálát használtunk, aminek alapján átkódolással tudtuk megadni a generációs hovatarozást.

MINTAVÉTEL ÉS MÓDSZEREK

A kutatási kérdések megválaszolásához a primer kutatási módszerek közül az egyszeri keresztmetszeti kutatást választottuk. A terepmunka végrehajtására a kvótás mintavételi módszert alkalmaztuk. A mintavétel során arra törekedtünk, hogy nem és kor alapján proporcionális mintát kövessünk: 50-50% a nők és férfiak aránya, illetve az öt korcsoport (19–25 év, 26–29 év, 30–39 év, 40–49 év, 50–59 év) egyenlő arányban képviseltesse magát (20%-20%-ban). A tervezett mintanagyság 500 fő volt.

Az empirikus kutatás 2015 márciusában zajlott önkitöltős kérdőív formájában online és papír alapon. A lekérdezésben a szerzők és egyetemi hallgatók vettek részt, végezetül 404 főt sikerült elérni, 41,6%-ban férfiakat, 58,4%-ban nőket. Életkor alapján a változó új kategóriáival meghatároztuk a három generációt, a Baby Boom nemzedéket, az X és az Y generációt. Ezek aránya rendre 30,0, 21,5, 48,5%.

A KOMPLEX ADATELEMZÉS TERVE

Az adatelemzést az SPSS 23.0 szoftver segítségével végeztük el. A hipotéziseket többváltozós statisztikai módszerekkel teszteltük. Az első hipotézis elemzéséhez faktorelemzést végeztünk. Faktorextrakciós módszernek a főkomponens elemzést választottuk. A faktorok rotálását Varimax módszerrel végeztük. A főkomponensek száma előzetes feltételezések alapján három, míg sajátérték, magyarázott varianciarányad és könyökszabály alapján öt faktort eredményezett. Megvizsgálva az összes lehetőséget, a sajátértékek kritérium alapján meghatározott komponenseket vizsgáltuk. A faktorok változó tartalmának ^[32] megállapításához a 0,4 feletti korrelációs együtthatóval bíró változókat vettük figyelembe.

[32] Tsogas, M. – Zouni, G. – Kouremenos, A. (2010): "Developing a scale for the measurement of customer value from a destination experience". The six senses. The Essentials of Marketing, 39 th EMAC Proceedings. 1-8.

A második és a harmadik hipotézis tesztelésére a faktorokhoz tartozó változók figyelembe vételével minden egyes válaszadóra kiszámítottunk egy faktorátlagot (az adott változók egyszerű számtani átlaga), és ezt a metrikus változót vettük alapul a későbbiekben függő változóként a varianciaelemzésben.^[33]

A negyedik, ötödik, hatodik hipotézis tesztelése korrelációval történt, míg a hetediket az adatok jellege miatt varianciaelemzéssel vizsgáltuk. Magukat az attitűdváltozókat négyfokozatú metrikus skálán mértük. Az elemzések helyessége érdekében bizonyos skálákon skálatranszformációt hajtottunk végre.

A KUTATÁS EREDMÉNYE

A Holland Evési Viselkedés kérdőív kapcsán 33 állítás került vizsgálat alá. Ebben az esetben a skála megbízhatóságát igazoló Cronbach-féle alfa értéke 0,899, amely alapján a skálánk konzisztens. A faktorelemzés helyességét igazoló mutatók^[34] értéke megfelelő (KMO: 0,910, Bartlett: 6777,593, Sig. 0,000). Korábbi nemzetközi publikációkkal ellentétben öt faktor különíthető el jelen kutatásban (1. táblázat).

Az első faktor tartalmazza azokat a változókat, amelyek a negatív érzelmi állapotokat jellemzik és az ezek hatására történő evést. Ebben az esetben jelen kutatás eredménye tökéletesen megfelel a szakirodalomban találhatóaknak, ahol szintén megtalálható az érzelmi evés faktora. A következő faktor magába foglalja mindazokat a változókat, amelyek a tudatos kontroll, azaz a visszafogott evés témakörét vizsgálják. Ebben a faktorban nagyon jól azonosíthatóak azok a válaszok, amelyek az elhízástól való félelem, a testsúllyal kapcsolatos tudatos kontroll területét érintik. A többi három faktor a hivatkozott forrás alapján egy faktorba tartozik (külső hatásokra történő evés), azonban jelen esetben három, nagyon jól elkülöníthető háttérváltozó került azonosításra. Ezek alapján a harmadik faktor tartalmazza azokat a változókat, amelyek az étellel kapcsolatos fizikai kontaktus során az íz hatását és annak csábítását elemzik. Ezek alapján ez az „ízhatás” faktor. A negyedik faktor esetében a múltbeli tapasztalat és az illat az evés „okozója”, hiszen a gyorsétterem és a pékség látványa, valamint az illat mint hatás váltja ki az ingert a megkérdezettekben. Az ötödik faktor a szociális hatást tartalmazza, hiszen magába foglalja azokat a változókat, amelyek a társaságban történő evést, az evést mint összetartó erőt tartalmazza.

[33] Hair, J. F. - Babin, B. - Andersen, R. E. - Tatham, R. L. (2005): *Multivariate Data Analysis*. 6. Prentice Hall.

[34] Malhotra, N. K. (1996): *Marketing Research. An applied orientation*. New Jersey, Prentice Hall.

1. táblázat: Faktorelemzés eredménye a Holland Evési Viselkedés kérdőív esetében

Állítás	Faktorsúly	Faktor
Ha érzelmileg zaklatott vagyok, eszem.	0,862	érzelmi evés (29,57;0,95)
Ha rosszkedvű, ingerült vagyok, eszem.	0,862	
Ha valami kellemetlenség ér, eszem.	0,847	
Ha szomorú, depressziós vagyok, eszem	0,843	
Ha úgy érzem minden összeesküdött ellenem, erős késztetést érzek az evésre.	0,842	
Ha lehangolt vagyok, eszem.	0,837	
Ha csalódott vagyok eszem.	0,83	
Ha magányos vagyok, eszem.	0,82	
Ha mérges vagy feszült vagyok, eszem.	0,814	
Ha félek, eszem.	0,771	
Ha nincs semmi dolgom, erős késztetést érzek az evésre.	0,65	
Ha zaklatott vagyok gyakran eszem.	0,475	
Előfordul, hogy unalmamban eszem.	0,473	
Ha túlettem magam, odafigyelek, hogy a következő napokon kevesebbet egyek.	0,749	visszafogott evés (15,79;0,868)
Ha felszedek pár kilót, akkor figyelek rá, hogy kevesebbet egyek.	0,739	
Étkezések alkalmával kevesebbet eszem, mint amennyit szeretnék.	0,709	
Este már nem eszem, mert nem akarok elhízni.	0,68	
Előfordul, hogy nem fogadok el ételt vagy italt, ha megkínálnak, mert félek, hogy elhízok.	0,665	
Ha eszem, mindig figyelembe veszem a testsúlyomat.	0,644	
Igyekszem zsírégető élelmiszereket fogyasztani.	0,629	
Figyelek arra, hogy mit eszem.	0,582	
A fő étkezések között megpróbálok nem enni.	0,569	
Szándékosan keveset eszem, ami elkésérít.	0,509	
Ha valami ízlik, abból általában többet eszem.	0,798	ízhatás (8,75;0,8)
Gyakran megkívánom a finom, jó illatú, gusztusos ételeket.	0,79	
Ha kívánatos (jó az illata, gusztusos) az étel, akkor többet eszem, mint általában.	0,789	
Gyakran vágyakozok egy finom falat után.	0,691	
Főzés közben előszeretettel kóstolgatok.	0,471	
Nehéz ellenállni a csábító falatoknak.	0,405	

Állítás	Faktorsúly	Faktor
Egy-egy gyorsétterem láttán gyakran kísértésbe esek.	0,693	illathatás (3,95;0,62)
Ha elsétálok egy pékség mellett, erős késztetést érzek, hogy vegyek valami finomat.	0,571	
Ha másokkal együtt eszem általában többet fogyasztok.	0,776	szociális hatás (3,32;0,62)
Gyakran megkívánom az ételt, ha látom, hogy mások esznek.	0,573	

Forrás: saját kutatás, n = 404 fő. Módszer: Főkomponens elemzés, Forgatás: Varimax
Megjegyzés: A faktorok mögötti első szám a magyarázott variancia, a második a Cronbach-féle alfa értéke.

A faktorelemzés eredménye alapján az első hipotézis részben kerül elfogadásra, hiszen valóban elkülönül az érzelmi evés és a visszafogott evés, azonban a külső hatásokra történő evés vizsgálatunkban nem egy, hanem három külön faktort alkot.

NEMEKBŐL FAKADÓ ELTÉRÉSEK

A nemek által létrehozott alminták eltéréseinek vizsgálatára a varianciaelemzés alkalmas. Az egy faktorba tartozó változókból létrehoztunk egy faktorátlagot minden egyes válaszdóra. A varianciaelemzés elvégzéséhez szükséges egyik feltétel a szóráshomogenitás, azaz a függő változó (attitűdállítások) szórásának azonosnak kell lennie a független változó (nem) minden szintjénél. Ennek tesztelésére a Levene-tesztet használtuk, melynek nullhipotézise az, hogy a szórások egyelőek. Ez alapján a „visszafogott evés” esetében nem teljesül a szóráshomogenitás, a többi mesterséges változó esetében pedig igen.

Nemek alapján két esetben találunk eltéréseket (2. táblázat).

2. táblázat: Szignifikáns eltérések nem alapján

		eltérésnégyzet- összeg	szf	átlagos négy- zetösszeg	F arány	F való- színűség
Érzelmi evés faktorváltozók átlaga	SS _x	,277	1	,277	,434	,510
	SS _{hiba}	230,544	362	,637		
	SS _y	230,821	363			
Visszafogott evés faktorváltozók átlaga	SS _x	2,086	1	2,086	4,612	,032
	SS _{hiba}	180,524	399	,452		
	SS _y	182,610	400			

		eltérésnégyzet- összeg	szf	átlagos négy- zetösszeg	F arány	F való- színűség
Ízhatás faktor változónak átlaga	SS _x	2,005	1	2,005	4,683	,031
	SS _{hiba}	160,174	374	,428		
	SS _y	162,179	375			
Illathatás faktor változónak átlaga	SS _x	,939	1	,939	1,461	,227
	SS _{hiba}	258,355	402	,643		
	SS _y	259,294	403			
Szociális hatás változónak átlaga	SS _x	,302	1	,302	,508	,477
	SS _{hiba}	237,778	400	,594		
	SS _y	238,080	401			

Forrás: saját kutatás; Megjegyzés: $\alpha=0,05$.

A visszafogott evés esetén találunk szignifikáns eltérést. A nők átlagos értéke 2,65, míg a férfiaké 2,79, azaz a nők inkább egyetértettek a visszafogott evéssel kapcsolatos állításokkal, azt magukra igazabbnak találták, mint a férfiak. A másik szignifikáns eltérés az ízhatás faktornál található, amelynél az átlagos értékek férfiak esetében 2,38, míg a nőknél ez 2,23; amely alapján a nők inkább gyakorol hatást az adott étel illata, mint a férfiakra.

Bár mindegyik eset statisztikailag szignifikáns, a kapcsolat erősségét mutató η^2 értéke nagyon alacsony, azaz a változók közötti kapcsolat gyenge (rendre 0,011 és 0,012).

Ezek alapján a H2: Az evési stílusokat meghatározó változók közül a nőkre jellemző az érzelmi evéshez, a férfiakra pedig a külső ingerekre történő evéshez köthető változók hipotézist részben igazoltuk; hiszen mindkét esetben, ahol szignifikáns az eltérés, a nők véleménye volt egyetértőbb a férfiakéhoz képest. Ez mindenképpen további kutatást igényel.

GENERÁCIÓS ELTÉRÉSEK

A generációk és a változók közötti kapcsolat vizsgálatára jelen esetben a varianciaelemzés a megfelelő. A mintában az Y, X és Baby Boom generációk a következő arányban képviseltették magukat: 48,5%, 21,5%, illetve 30,0%.

A szóráshomogenitás vizsgálatakor több mesterséges változó nem felel meg ennek a követelménynek. Az érzelmi évessel és a visszafogott évessel kapcsolatos változók esetében nem teljesül, míg a másik három változó esetében igen. A varianciaelemzés eredményei alapján statisztikailag szignifikáns eltérést három esetben találhatunk (3. táblázat).

3. táblázat: Szignifikáns eltérések generációk alapján

		eltérésnégyzet- összeg	szf	átlagos négy- zetösszeg	F arány	F való- színűség
Érzelmi évés faktor- változók átlaga	SS _x	18,417	2	9,209	15,651	,000
	SS _{hiba}	212,403	361	,588		
	SS _y	230,821	363			
Visszafogott évés faktorváltozók átlaga	SS _x	,221	2	,111	,241	,786
	SS _{hiba}	182,389	398	,458		
	SS _y	182,610	400			
Ízhatás faktor válto- zónak átlaga	SS _x	2,016	2	1,008	2,347	,097
	SS _{hiba}	160,164	373	,429		
	SS _y	162,179	375			
Illathatás faktor változóinak átlaga	SS _x	9,772	2	4,886	7,852	,000
	SS _{hiba}	249,522	401	,622		
	SS _y	259,294	403			
Szociális hatás válto- zóinak átlaga	SS _x	5,819	2	2,910	4,848	,008
	SS _{hiba}	240,086	400	,600		
	SS _y	245,906	402			

Forrás: saját kutatás.

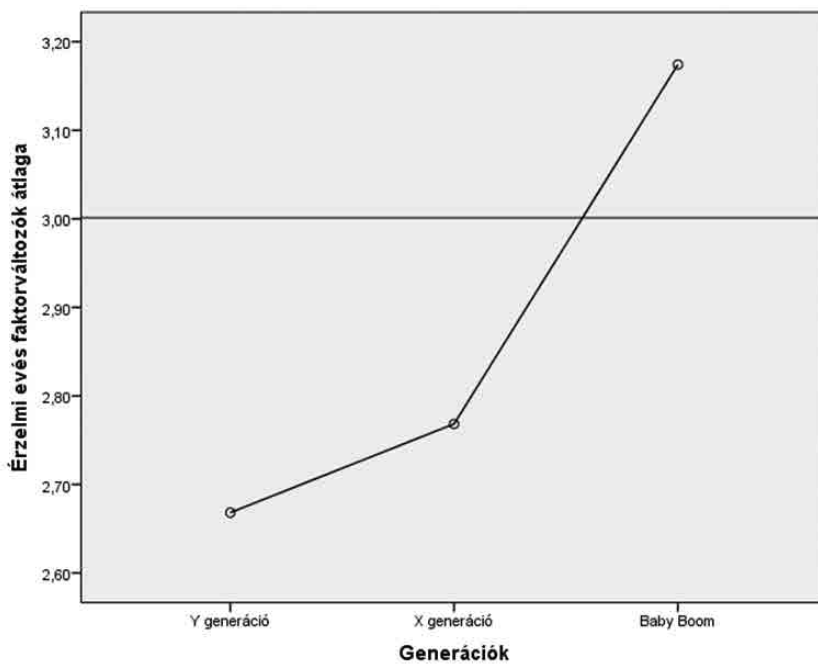
A statisztikailag szignifikáns eltérést mutató változók esetében az eltérésekre a Post Hoc tesztek adnak választ. Abban az esetben, amikor a szóráshomogenitás nem teljesül, de statisztikailag szignifikáns eltérést találunk, a Dunett T3 használata ajánlott. Ez alapján a statisztikailag szignifikáns eltérés csak az X és az Y generációk között nincs, az összes többi viszonylatban ez fellelhető (4. táblázat).

4. táblázat: Post Hoc teszt (Dunett T3) eredménye

Függő változó	(I) Generációk	(J) Generációk	Átlagos eltérés (I-J)	Hiba	Valószínűség
Érzelmi evés faktorváltozók átlaga	Y generáció	X generáció	-,10020	,10186	,693
		Baby Boom	-,50604*	,09279	,000
	X generáció	Y generáció	,10020	,10186	,693
		Baby Boom	-,40584*	,10009	,000
	Baby Boom	Y generáció	,50604*	,09279	,000
		X generáció	,40584*	,10009	,000

Forrás: saját kutatás.

3. ábra: Generációk átlagértékei

Forrás: saját kutatás.

Az eredmények tekintetében tehát a Baby Boom generáció kevésbé érzi magára jellemzőnek az érzelmi evés változóit, mint a másik két generáció.

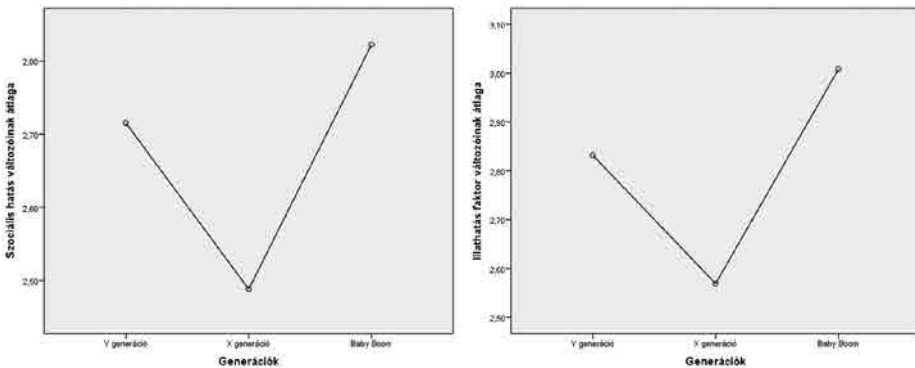
5. táblázat: Post Hoc teszt (LSD) eredménye

Függő változó	(I) Generációk	(J) Generációk	Átlagos eltérés (I-J)	Hiba	Valószínűség
Illathatás faktor változóinak átlaga	Y generáció	X generáció	,26267*	,10162	,010
		Baby Boom	-,17663	,09120	,053
	X generáció	Y generáció	-,26267*	,10162	,010
		Baby Boom	-,43930*	,11088	,000
	Baby Boom	Y generáció	,17663	,09120	,053
		X generáció	,43930*	,11088	,000
Szociális hatás változóinak átlaga	Y generáció	X generáció	,22701*	,09879	,022
		Baby Boom	-,10693	,08832	,227
	X generáció	Y generáció	-,22701*	,09879	,022
		Baby Boom	-,33394*	,10763	,002
	Baby Boom	Y generáció	,10693	,08832	,227
		X generáció	,33394*	,10763	,002

Forrás: saját kutatás.

Az Illathatás és a Szociális hatás változó esetében statisztikailag szignifikáns eltérés van az Y és a Baby Boom generációk kapcsolatát leszámítva mindenhol. Ugyanezt igazolja az adott változók vizsgálatában a Means Plot ábra is. Ezek alapján az X generáció az, amelyik érzékenyebb evési magatartás szempontjából a külső hatásokra történő evés tekintetében az illatra és a társaságra.

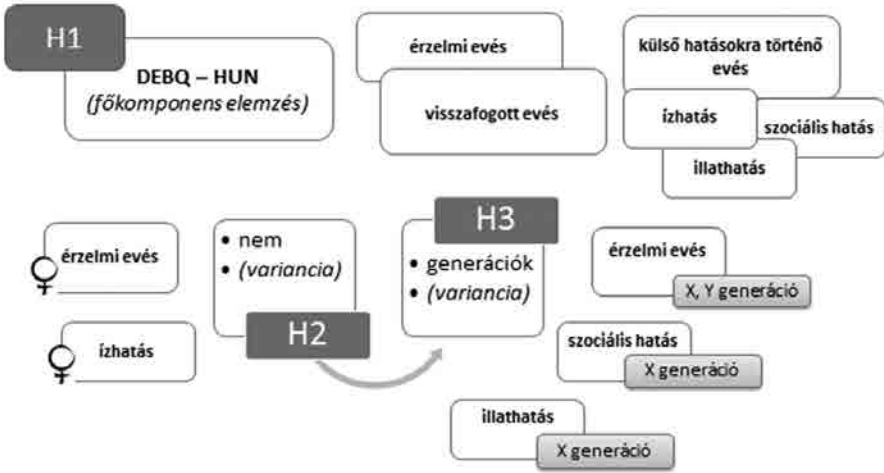
4. ábra: Generációk átlagértékei (szociális és illathatás)

Forrás: saját kutatás.

Az empirikus kutatás idevonatkozó része alapján a H3 hipotézist, mely szerint a generációk eltérő evési stílussal jellemezhetőek, részben igazoltuk. Az eredmények szerint a visszafogott evés tekintetében a Baby Boom generáció nem érzi magát érintettnek, míg a külső hatásokra történő evés esetében az általunk eltérőként azonosított illat és szociális hatás az X generációra jellemzőbb, mint a többire.

5. ábra: A kutatás összefoglaló ábrája

Forrás: saját kutatás.

KÖVETKEZTETÉSEK

A DEBQ skála egy olyan evési stílusokat, magatartást mérő kérdőív, amelynek hazai adaptációjával eddig még nem foglalkoztak a pszichológia vagy társadalomtudományok területén belül. Ennek eredményeképp, hogy az étkezési szokások vizsgálata a 21. század egyik aktuális témája a túlsúly és elhízás növekvő száma következtében, a külföldi kutatók sora tesztelte és validálta a Holland Evési Magatartás Kérdőívet. Ez ideáig a magyar kutatók érdeklődésének középpontjában a TFEQ állt, ezért döntöttünk a DEBQ skála hazai adaptációjának vizsgálata mellett. Empirikus kutatásunk alátámasztotta a 13 tételes érzelmi és a 10 tételes visszafogott evés alszála magyarországi alkalmazását. Ugyanakkor az eredetileg 10 állítást tartalmazó hatásokra történő evés nálunk három faktorba különült el, nevezetesen az ízhatás, illathatás, és a szociális hatás faktorokba. Az ízhatás faktor tartalmazza azokat a változókat, amelyek az étellel kapcsolatos fizikai kontaktus során az íz hatását és annak csábítását elemzik. Az illathatás faktor esetében a múltbeli tapasztalat és az illat az evés

„okozója”, hiszen a gyorsétterem és a pékség látványa, valamint az illat mint hatás váltja ki az ingert a megkérdezettekben. A szociális hatás magában foglalja azokat a változókat, amelyek a társaságban történő evést, az evést mint összetartó erőt tartalmazza. A skála megbízhatóságát igazoló Cronbach-féle α értékek mindegyik faktor esetében magasak (0,6 feletti), ami alapján kijelenthetjük, hogy a skálánk konzisztens. A faktorelemzés eredménye alapján megállapíthatjuk, hogy a kulturális különbségek hatást gyakorolhatnak egy nemzetközileg kifejlesztett és validált skála adaptálására.

Mindenképpen érdemes annak vizsgálata, hogy a nem és az evési magatartás között van-e valamilyen determinálható kapcsolat. Empirikus eredményeink alapján a nők inkább egyetértettek a visszafogott evéssel kapcsolatos állításokkal, azt magukra igazabbnak találták, mint a férfiak. Ugyanígy a nőkre gyakorol inkább hatást az adott étel illata, mint a férfiakra.

A generációk közötti eltéréseket vizsgálva az eredmények tekintetében a Baby Boom generáció kevésbé érzi magára jellemzőnek az érzelmi evés változóit, mint a másik két generáció. Az X generáció az, amelyik érzékenyebb evési magatartás szempontjából a külső hatásokra történő evés tekintetében az illatra és a társaságra.

A KUTATÁS TOVÁBBFEJLESZTÉSE? GYAKORLATI JELENTŐSÉGE

A komplex, azaz a teljes változórendszer tartalmazó kutatás továbbfejlesztési iránya mindenképpen az eltérő fogyasztói csoportok azonosítása és marketing szempontból kezelhetővé tétele. Érdemes arra fókuszálni, hogy az alapvető demográfiákon túl milyen egyéb tényezők határozzák meg az evési magatartásunkat.

Fontos, hogy a jelenlegi trendek figyelembe vételével előre jelezhetővé tegyük az esetleges változásokat az étkezési magatartás területén is, feltérképezve az új, marketingben is használható eszközöket. Erre kiváló példa az Egyesült Királyságban már kötelezővé tett ún. Traffic Light Labelling (jelzőlámpa címkézés), amely pontos és jól áttekinthető információkkal szolgál a fogyasztók számára. A jelzőlámpa címkézés ötletgazdája abban reménykedve vezették be ezt a fajta színes címkézést, hogy sikerül megállítani a britek elhízásának mértékét. Ha az adott termékben alacsony a kalória, cukor, zsír és a sótartalom, akkor a termék „zöld lámpát” kap, ha közepes az érték, akkor narancssárga színt kap, ha pedig magas, akkor piros színű a jelzés. A megfigyelések bizonyítják, hogy jól működik az eféle címkézés, ugyanis 41 nő és 30 férfi szinte azonnal visszatette a polcra a terméket, ha piros színt észlelt rajta. Érdekes ennek magyarországi adaptálhatóságának vizsgálata és feltételeinek meghatározása.

Felhasználva jelen empirikus kutatás eredményeit, kialakíthatunk egy olyan általános/specifikus stratégiát, amellyel középpontba állítva a fogyasztót, megfelelően érhetjük el őket. Ezek mellett marketing szempontból fontosnak

tartjuk a különböző csoportok megfelelő feltérképezését, valamint az eltérések azonosítását. Az evési magatartás faktorai alapján klaszterek tipologizálásával azonosíthatóak lennének olyan fogyasztói csoportok, amelyek leírhatók az élelmiszerfogyasztásukat jellemző evési magatartás alapján. Választ keresünk arra is, hogy a pszichológiai tényezők, és a referenciacsoport milyen hatással van a különböző klaszterek evési magatartására, a hedonista termékek fogyasztására. A kutatás eredményei hozzájárulhatnak annak meghatározásához és kidolgozásához, hogy a marketing eszközök milyen módon javíthatják a fogyasztók egészségmagatartását és életminőségét.

A releváns szakirodalom feldolgozásával a következő kutatási célkitűzéseket fogalmaztunk meg. A továbbiakban az érzelmi evés mérésére célszerű lenne a Schembre és társai által javasolt EMAQ skálát használni. Empirikus kutatási eredményeink alapján látható, hogy az érzelmi evésnek jelentős szerepe van a mindennapi élelmiszerfogyasztásban, életvitelben. Gyakorlati szempontból nagy jelentőséggel bír annak vizsgálata, hogy melyik evési stílus vezet a túlsúly kialakulásához és az elhízáshoz. Az „érem másik oldalán” pedig érdemes lenne rávilágítani arra, hogy az egészséges életmód követés alapján a fogyasztók milyen csoportokba különíthetők el a SANOS szegmentálási technika alkalmazásával. Végső célként fogalmazzuk meg marketingprogram kidolgozását az egyes fogyasztói csoportok számára.

IRODALOM

- Bailly, N. – Maitre, I. – Amand, M. – Hervé, C. – Alaphilippe, D. (2012): *The Dutch Eating Behaviour Questionnaire (DEBQ): Assessment of eating behaviour in an aging French population*. Appetite. Elérhető: <http://dx.doi.org/10.1016/j.appet.2012.08.029> Letöltés ideje: 2014.11.17.
- Bozan, N. – Bas, M. – Asci, F. H. (2011): *Psychometric properties of Turkish version of Dutch Eating Behaviour Questionnaire (DEBQ). A preliminary results*. Appetite, 56(3). 564-566.
- Czeglédi E. – Urbán R. (2010): *A háromfaktoros evési kérdőív (Three Factor Eating Questionnaire Revised 21-item) hazai adaptációja*. Magyar Pszichológiai Szemle, 65(3). 463-494.
- Dernóczy-Polyák A. – Keller V. (2015): *Étkezési stílus módszertani megközelítésben: kontrollálatlan evés vagy érzelmi evés? Élelmiszer, Táplálkozás és Marketing*, 11(1-2). 3-8.
- Evers, C. – Stok, F. M. – Danner, U. N. – Salmon, S. J. – Ridder, D. T. D. – Adriaanse, M. A. (2011): *The shaping role of hunger on self reported external eating status*. Appetite 57. 318-320.
- Garner, D.M. – Garfinkel, P. E. (1979): *The Eating Attitudes Test: an index of the symptoms of anorexia nervosa*. Psychological Medicine, 9. 273-279.
- GfK: *Növekszik az egészségesnek tartott élelmiszerkategóriák fogyasztása. A tízórai és uzsonna egyre inkább a napi étkezési rutin része*. Sajtóközlemény, 2016.03.02.
- *Global Health Observatory data repository. Mean body mass index trends (age-standardized estimate)*. Data by WHO region (2016). Elérhető: <http://apps.who.int/gho/data/view.main.REGION12461?lang=en> 2016.

- Hair, J. F. – Babin, B. – Andersen, R. E. – Tatham, R. L. (2005): *Multivariate Data Analysis*, 6. Prentice Hall.
- Herman, C. P. – Polivy, J. (1980): Restrained eating. Stunkard, A. J. (ed.): *Obesity*. Saunders, Philadelphia. 208-225.
- Jiang, X. – Yang, X. – Yuhai, Z. – Wang, B. – Sun, L. – Shang, L. (2014): *Development and Preliminary Validation of Chinese Preschoolers' Eating Behavior Questionnaire*. Plos One, 9(2). 1-11.
- Kemp, E. – Bui, M. – Grier, S. (2013): *When food is more than nutrition: Understanding emotional eating and overconsumption*. Journal of Consumer Behavior, 12. 204-213.
- KSH: *Európai Lakossági Egészségfelmérés, 2014*. Statisztikai Tükör, 2015/29.
- Malhotra, N. K. (1996): *Marketing Research. An applied orientation*. New Jersey, Prentice Hall.
- Nolan, L. J. – Halperin, L. B. – Gelibter, A. (2010): *Emotional Appetite Questionnaire. Construct validity and relationship with BMI*. Appetite, 54. 314-319.
- Pudiel, V. – Metzendorff, M. – Oetting, M. (1975): *Zur Persönlichkeit Adiposier in psychologischen Tests unter Berücksichtigung latent Fettsichtiger*. Zeitschrift für Psychosomatische Medizin, 21. 345-361.
- Schembre, S. M. – Geller, K. S. (2011): *Psychometric Properties and Construct Validity of the Weight-Related Eating Questionnaire in a Diverse Population*. Obesity, 19(12). 2336-2344.
- Svensson, V. – Lundborg, L. – Cao, Y. – Nowicka, P. – Marcus, C. – Sobko, T. (2011): *Obesity related eating behavior patterns in Swedish preschool children and association with age, gender, relative weight and parental weight - factorial validation of the Children's Eating Behaviour Questionnaire*. International Journal of Behavioral Nutrition and Physical Activity, 8(134). 1-11.
- Szabó S. – Szigeti O. – Soós M. – Szakály Z. (2014): *Az élelmiszerfogyasztás mögöttes dimenziói: étkezési és testi attitűdök kapcsolata*. Marketing Oktatók Klubja 20. Konferenciája, „Marketing megújulás”, Szegedi Tudományegyetem, Gazdaságtudományi Kar, Szeged. 1-10. ISBN 978-963-306-312-5 2014.
- Törőcsik Mária (2016): *Megatrendek. Aktuális trendek 2016*. trendspiracio.hu
- Tsogas, M. – Zouni, G. – Kouremenos, A. (2010): *“Developing a scale for the measurement of customer value from a destination experience”, The six senses*. The Essentials of Marketing, 39 th EMAC Proceedings. 1-8.
- Van Strien – Cebolla, A. – Etchemendy, E. – Gutiérrez-Maldonado, J. – Ferrer-Garcia, M. – Botella, C. – Banos, R. (2013): *Emotional eating and food intake after sadness and joy*. Appetite, 66(1). 20-25.
- Van Strien, T. – Koenders, P. G. (2012): *How do life style factors relate to general health and overweight?* Appetite, 58. 265-270.
- Van Strien, T. – Frijters, J. E. R. – Bergers, G. P. A. – Defares, P. B. (1986): *The Dutch Eating Behavior Questionnaire (DEBQ) for Assessment of Restrained, Emotional, and External Eating Behavior*. International Journal of Eating Disorders, 5(2). 295-315.
- Will the new food labelling scheme get the green light? <http://www.telegraph.co.uk/finance/personalfinance/household-bills/10146645/Will-the-new-food-labelling-scheme-get-the-green-light.html> (2016.05.21.) 2016.

ENGLISH ABSTRACT

In the national and international literature more authors deal with the research of the dimensions of healthy lifestyle in a complex way. The most widely used test is the DEBQ (Dutch Eating Behavior Questionnaire). This scale were validated in more countries on the population with normal weight and overweight obese individuals and three types of eating behavior were identified, namely emotional eating, restrained eating and external eating. The aim of this study is to introduce the adaptation possibilities of DEBQ measuring eating habits. In an empirical research 404 adult people were interviewed. In the empirical research the authors managed to identify emotional and restrained eating habits in Hungary, but in case of external eating three different factors could be distinguished: the effect of taste, the effect of smell and the effect of society. Females can be characterized by restrained eating and the effect of taste. Restrained eating is not typical for the Baby boomers. X generation can be characterized by the effect of taste and society. In the future the authors plan to extend the research to examine different relationships with BMI and segment the population based on their eating styles in order to develop an effective marketing program for them.

Mi jellemzi a tanulószervezeteket?

A gazdasági válság körülményei között egyre több vállalat/cég menedzsmentje ismeri fel, hogy a tanuló szervezetek jelentős mértékben növelhetik a cégek versenyképességét. Mindezekből kiindulva a tanulmányomban arra vállalkozom, hogy bemutassam egyrészt a tanuló szervezetek fogalmát, eredetét és a szervezeti tanulás legfontosabb kérdéseit, a tanuló szervezetek 5 alapelvét, másrészt a tanuló szervezetek kialakításának résztvevőit, mérésének dilemmáit, valamint a tanuló szervezet kiépítésének folyamatát és a vezető feladatait.

A SZERVEZETI TANULÁS, A TANULÓ SZERVEZETEK FOGALMA ÉS ÖT ALAPELVE

Mielőtt a tanuló szervezetek fogalmát meghatároznám, fontosnak tartom, hogy foglalkozzak a szervezeti tanulás fogalmával. Ennek nemcsak az az oka, hogy ez a téma a menedzsment szakirodalomban meghatározó elméleti és gyakorlati téma napjainkban, hanem azért is, mert a tanuló szervezetek koncepcióját azáltal értjük meg, ha megvizsgáljuk azt, hogy hogyan is tanulnak a szervezetek.

A szakirodalom tanulmányozása során számos alkalommal találkozni azzal a megállapítással, hogy a szervezeti tanulás, a tanuló szervezetté válás, a lean menedzsment alkalmazása, Bakacsi szavait idézve „hosszú távon ez nem egyszerűen csak versenyelőny lesz, hanem hiánya egyértelmű versenyhátrányt fog jelenteni”.^[2]

A szerzők véleménye azt erősíti meg, hogy azok a szervezetek tudnak tartósan fennmaradni, amelyek rugalmasan alkalmazkodnak a környezeti változásokhoz oly módon, hogy folyamatosan fejlesztik, és rugalmasan alakítják belső rendszereiket és folyamataikat, ezáltal felkészítik a szervezetüket változásokra.

[1] Széchenyi István Egyetem, tanszékvezető, habilitált egyetemi docens (szretyko@sze.hu).

[2] Bakacsi - Bokor - Császár - Gelei - Kováts - Takács (2000): *Stratégiai emberi erőforrás menedzsment*. KJK KERSZÖV Kiadó, Budapest. 307.

Az erős tanulóképesség azt jelenti, hogy a külső körülményekhez való alkalmazkodás mellett szükség van a proaktivitásra a változásokkal szemben és a kreatív, hagyományostól eltérő módszerek alkalmazására is.

A vállalatok többségének felépítését, irányítását és működését olyan alapelvek határozták meg, amelyeket két évszázaddal ezelőtt határoztak meg. Csath Magdolna a *Stratégiai tervezés és vezetés a 21. században* című könyvében emeli ki Hammer és Champy szerzőpáros gondolatát, amely szerint „az amerikai vállalatok legnagyobb problémája az, hogy a 21. századba a 19. században tervezett szervezetekkel akarnak belépni”.^[3]

Napjainkra jellemző, hogy a felgyorsult üzleti folyamatok következtében új integrált szemléletmódot tükröző modellek és szemléletmódok alakultak ki (példaként említhető a Balance Scorecard (BS) módszer) és a Total Quality Management (TQM) módszer). Ezek a modellek a változásmenedzsment irodalmában a 90-es évektől jelentek meg, de elterjedésük csak napjainkra jellemző.

A szakirodalomban a szervezeti tanulás különböző meghatározásával találkozunk. Bakacsi Gyula szerint a szervezeti tanulás fogalmán „azt a folyamatot értjük, melynek eredményeként a szervezetben tudás jön létre, ez a tudás elterjesztésre kerül a szervezetben, az beépül a szervezetbe (a szervezeti memóriába) és rögzül, ezáltal a döntésekhez és a konkrét akciók megvalósításhoz tartósan elérhetővé és felhasználhatóvá válik más szervezeti tagoknak és egységeknek is”.^[4]

Ha a szervezeti tanulást a szervezet tagjainak szempontjából vizsgálom, akkor kiemelhetjük azt, hogy szükség van az egyének tanulására, és a későbbiekben ennek az egyéni tanulásoknak oly módon kell beépülni a szervezet memóriájába, hogy mindenki számára elérhető legyen még abban az esetben is, ha a tag elhagyja a szervezetet. A szervezeti tanulás megértéséhez számos fogalom tartozik, amelyet csak vázlatos formában van mód bemutatni. Ezek a következők:

A szervezeti felejtés

A szervezeteknek a memóriájához köthető fogalom a szervezeti felejtés. Ez azért nagyon lényeges, mert idővel a környezeti változások hatására új ismeretekre, szemléletre és magatartásmintákra van szükség, így a felejtés folyamata során válik meg a szervezet a már elavult tudástól.

A szervezeti tanulás eredménye

A szervezetben akkor sikeres a szervezeti tanulás folyamata, ha közvetett eredményként a szervezeti teljesítmény tartósan javul. A behaviorista megközelí-

[3] Csath Magdolna (2008): *Stratégiai tervezés és vezetés a 21. században*. Nemzeti Tankönyvkiadó Zrt., Budapest. 222.

[4] Bakacsi és társai (2000): i. m. 30.

tés szerint^[5] a szervezeti tanulás akkor következik be, ha változások tapasztalhatók a szervezet tagjainak magatartásában. Ha a szervezeti tanulást más szemszögből, a gondolkodásmód megváltozása szempontjából (kognitivisták) értelmezzük, akkor sikeres a tanulás, ha a korábbiakra új felismerések és értelmezések születnek, a szervezet tagjainak ebben az esetben a szemléletmódja változik meg.

Egyhurkos tanulás

Argyris szerint^[6] az egyhurkos (alkalmazkodó) tanulás során megvizsgáljuk egy magatartás következményeit, megállapítjuk, hogy az adott következmény megfelel-e az előzetes elvárásainknak, és ha szükséges, akkor módosítunk az adott viselkedésen, vagy változtatás nélkül megerősítjük.

Kéthurkos tanulás

Kéthurkos (változtató) tanulás esetén a tanulás során észleljük, hogy a következmények eltérnek az elvárásaiktól. Ennek érdekében a magatartást befolyásoló körülményeket határozzuk meg, és változtatjuk meg, amelynek következményeként megváltozik a szervezet tagjainak a viselkedése.

Habár a tanuló szervezetek fogalma a 90-es években Peter Senge-nél jelent meg, és az ő nevéhez fűződik a definiálása, elmondható, hogy számos szerző foglalkozott a tanuló vállalat – tanuló szervezet témakörrel, és a fogalomnak a mai napig számtalan megközelítése létezik a kutatók között. Nehéz a megállapítása annak, hogy pontosan mi is a tanuló szervezet? Hogyan válhat azzá egy szervezet? Milyen működése van a gyakorlatban a tanuló szervezeteknek?

Mielőtt ezt a fogalmat meghatároznám, szükségesnek tartom hangsúlyozni azt, hogy a tanuló vállalat és tanuló szervezet fogalmát szinonimaként is használják, de nem minden tanuló szervezet vállalat, és a vállalati szektoron kívül is vannak tanulószervezetek.

Senge szerint a tanuló szervezet olyan hely, „ahol az emberek folyamatosan fejlesztik a képességeiket azért, hogy a valóban kívánatos eredményeket elérjék, és ahol az új és kiterjedt gondolkodási mintákat táplálják, a kollektív vágyakat szabadjára engedjék, és az emberek mindannyian folyamatosan tanulják azt, hogy hogyan kell tanulni”.^[7]

[5] Argyris, C. – Schön, D. (1978): *Organizational Learning: A theory of action perspective*. Reading, Mass, Addison Wesley.

[6] Argyris, C. – Schön, D. (1974): *Theory in practice: Increasing professional effectiveness*. San Francisco, Jossey – Bass.

[7] Senge, Peter M. (1998): *Az 5. alapelv. A tanuló szervezet kialakításának elmélete és gyakorlata*. HVG Rt., Budapest. 18.

Számos vélemény szerint a koncepciónak egyre nagyobb jelentősége lesz napjainkban a szervezetek életében. Farkas Ferenc kutatása során arra a következtetésre jutott, hogy „A szervezetek tanulási képességének mértéke a jövőben a versenyelőny kizárólagos fenntartó forrásává válhat”.^[8]

Ezzel szemben Bakacsi Gyula azt emeli ki, hogy ez a fogalom egy filozófiát, szemléletet jelent, (nemcsak módszerek összességét) de tudnunk kell, hogy ez a tanuló szervezetiség mást fog jelenteni a különböző szervezetek életében. Továbbá kifejti azt is, hogy miért éri meg a szervezeteknek e hosszú és fáradtságos utazásra benevezni és utazóvá válni! Bakacsi Gyula szerint azért, mert a tanuló szervezet^[9] a stabilitás és rugalmasság között helyes egyensúlyra törekszik, így hosszú távon tud alkalmazkodni a környezet elvárásaihoz oly módon, hogy eközben megőrzi saját belső értékeit. Tanul saját maga és mások tapasztalataiból, szervezeti memóriájában rögzítve képes beépíteni és megfelelően felhasználni ezt a tudást. Képes kéthurkosan tanulni és képes a felejtésre. A tanulás tanulásának képességével is rendelkezik. Elkötelezett, és önmegvalósítani vágyó munkatársakkal van felvértezve, és velük éri el közösen az eredményt.

Csath szerint a tanuló vállalat olyan szervezet, amelyben az emberek folyamatosan bővítik a tudásukat és képességeiket azért, hogy azokat az eredményeket, amelyekre vágnak, el tudják érni, és mindezt úgy teszik, hogy közben állandóan fejlesztik az együtt tanulási képességeiket is. Ha a változásmenedzsment oldaláról közelítjük meg a tanuló szervezeteket, akkor megállapíthatjuk, hogy a tanuló szervezetekre az inkrementális, lépésenkénti folyamatos és állandó változás a jellemző.^[10]

A szakértők különböző nézőpontból fejtik ki, hogy milyen jellemzői vannak a tanuló szervezetnek. Ugyanakkor egyet értünk Csath Magdolnával abban, hogy a sikeres tanuló szervezet létrejöttéhez egyaránt szükség van mind az egyéni és mind a csoportos szervezeti tanulásra is.

Senge szerint^[11] a tanuló szervezetek 5 alapelvelv szerint működnek, és mindegyik alapelv szükséges a megvalósításhoz. Az alábbiakban röviden bemutatom azokat az alapelveket, amelyek meghatározásával Senge nem egy múltó divatot akart megjeleníteni. Ugyanakkor fontosnak tartotta, hogy az öt alapelv egyszerre alakuljon ki, és legyen jelen a szervezet életében.

- 1) Közös jövőkép kialakítása (building shared vision)
- 2) Személyes irányítás (personal mastery)

[8] Farkas Ferenc (2005): *Változásmenedzsment*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 44.

[9] Bakacsi Gyula és társai (2000): i. m.

[10] Csath Magdolna (2001): *Stratégiai változtatásmenedzsment*. Aula Kiadó, Budapest. 7. A szervezetben zajló változásoknak a változás mérete és gyorsasága alapján lehetnek radikális (gyökeres), mindenre kiterjedő és gyors és inkrementális/részleges/folyamatos/egymás utáni és időben elhúzódozó.

[11] Senge, P. M. (1998): i. m.

- 3) Gondolati minták (mental models)
- 4) Csoportos tanulás (team learning)
- 5) Rendszergondolkodás (system thinking)

1. Közös jövőkép kialakítása: A vállalat sikerének egyik meghatározó alapfeltétele, hogy legyenek közös célok, és egységes jövőkép mindenki számára. A tanuló szervezetek kialakulásában nagy jelentőség van, hogy a dolgozók/munkavállalók személyes jövőképe beépüljön a szervezet közös jövőképébe, mivel ellenkező esetben nem tudja a vezető motiválni, lelkesíteni a munkatársakat. Viszont, ha ez a jövőkép tényleg közös, akkor a tagok kölcsönösen együttműködnek, és közösen fognak felelősséget vállalni a célok teljesítésében. A közös jövőkép kialakítása nem egy egyszeri aktus, hanem egy folyamatos újragondolást igénylő folyamat, amelyben állandóan szükség van a résztvevők együttműködésére.

2. Személyes irányítás: Ez az alapelv azt jelenti, hogy a tanuló szervezet tagjainak állandó, szüntelen igénye, hogy a személyes hatékonyságukat folyamatosan fejlesszék. Ez a fejlesztésre való törekvés áthatja a mindennapi életüket, kifejti hatását nemcsak a munkahelyen, hanem a magánéletre is kiterjedve érezteti hatását. A tanuló szervezet csak akkor tud létrejönni, ha olyan belülről motivált munkatársak vannak a szervezetben, akiknek célja, hogy tegyenek azért, hogy fejlődőképesek, döntéseikért felelősséget vállaló személyiséggé váljanak oly módon, hogy képesek legyenek tanulni a saját és mások tapasztalataiból. Ennek a személyiségefélődsnek kiváló táptalajt nyújt a tanuló szervezet mint „egészséges szervezet.”^[12]

3. Gondolati minták: Olyan meggyőződésekent jelent, amelyek beívódnak a gondolkodásba, és a mindennapi cselekedeteket határozzák meg olyan módon, hogy attitűdjeinket befolyásolva tudattalanul hatnak és meghatározzák a reakcióikat. Fontos, hogy a szervezetben felismerje a vezetés ezeket a meghatározó észlelési mintákat, és ezek tudatos felülvizsgálatával lehetőséget teremtsen új gondolkodásmódok, szemléletek elterjedésének. A folyamatosan változó környezeti kihívásokra ez által tudnak a szervezetek megfelelően reagálni.

4. Csoportos tanulás: Ez az alapelv azt jelenti, hogy a tanuló szervezet olyan csapatokat-tanulócsopordokat feltételez, amelyek oly módon segítik egymást, hogy tagjainál előmozdítani tudja azt, hogy az egyéni képességeik fejlődjenek. Így teremtődik meg, hogy a tagok együttműködése révén a közös jövőképet elérik.

A tanuló csapatok másik jellemzője, hogy kialakítja a tagok között a dialógust, amely azt jelenti, hogy közös gondolkodásra építve minden tag véleménye, gondolata valamilyen formában meg tud fogalmazódni, és ez is hozzájárul

[12] Az egészséges szervezet olyan, amely képes megújítani magát, és ezáltal válik hosszú távon életképessé. Bakacsi és társai (2000): i. m. 345.

a személyes elégedettségükhöz (nyertes-nyertes játszma). A csoportos tanulás hatékonyságára jellemző továbbá, hogy a csoporttagok eredménye több mint az egyes tagok tevékenységének az összege.

5. Rendszergondolkodás: A mindennapi életünkben jellemző, s gyakran még a nagyvállalatok vezetőinél is előfordul, hogy rövidtávon gondolkodnak, és ez alapján hoznak meg döntéseket. Ezek a döntések sok esetben nem a valódi ok-okozat feltárását eredményezik. A rendszergondolkodás egy szemléleti-fogalmi eszközrendszer, amelynek az a lényege, hogy összefüggésekben gondolkodva és döntésekben az összefüggések figyelembe vételével, elemzésével, az okok feltárásában munkálkodjunk. Ennek segítségével lehetőség nyílik arra, hogy felismerjük, ha a hibát nem a személyek, hanem a rendszer okozza. A szervezet hatékonyságát javítja, ha arra törekszünk, hogy a hibákat felvállalva teremtsünk bizalom és együttműködésen alapuló kapcsolatot.

A TANULÓ SZERVEZET KIALAKÍTÁSÁNAK RÉSZTVEVŐI A TANULÁSI FOLYAMATBAN

A tanulási folyamatot a tanuló szervezetekben a következőkkel jellemezhetjük:

- Mindenki folyamatosan tanul, vezetők és beosztottak egyaránt.
- Jellemző viselkedésük nem a reagálás a külső változásokra, hanem elébe menés tudatos proaktív tevékenységgel.
- Mellőzik az önteltséget, még sikerek alkalmával is, és további javítási lehetőségekre törekednek.
- Tanulnak a hibákból: nem hárítják a felelősséget, hanem megkeresik a hibák okait és igyekeznek feltárni azokat.
- Mindenkitől igyekeznek tanulni: vevőktől, beszállítóktól, versenytársaktól. A versenytársaktól szerzett tudás produktívan felhasználható, és katalizátorként hatnak a termelési folyamat során. Jelentős eredmények érhetők el a vevők visszajelzései alapján, mivel aktuális információkhoz, ötletekhez juttatja a vállalatot. A vezetők nemcsak elkötelezett felelősként, hanem mentorként is helyt állnak úgy, hogy fejlesztik önmagukat és kollégáikat. A vezetők feladatait a negyedik pontban fogom bemutatni részletesen.

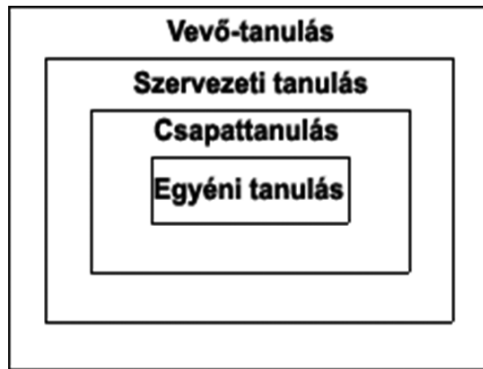
Fontosnak tartom felvázolni Garvin ötelemű modelljét, mégpedig azért, mert a szakirodalom egyforma figyelmet szentel mind Senge, mind pedig Garvin modelljének. Bencsik Andrea a következőképpen foglalja össze a két szerző koncepciója közti különbségeket: „Míg Garvin a tudás létrehozására helyezi a hangsúlyt, addig Senge és munkatársai az egyéni és kollektív fejlődést, tanulást, illetve az egyéni célok érvényesülését helyezi a középpontba.”^[13]

Garvin modellje szerint a tanuló szervezet képes arra, hogy tudást megszerezzen, létrehozson, majd képes a megszerzett tudást elterjeszteni oly módon, hogy

[13] Bencsik Andrea (2009): *A tudásmenedzsment emberi oldala*. Z-Press Kiadó, Budapest. 36.

közben az egyéneknek megváltozzon a magatartása. A szervezettel együtt az egyének olyan fejlődésen mennek keresztül, hogy a létrejött új tudás és tapasztalat által a szervezet számára mérhető változásokat hoznak létre. Garvin szerint a tanuló szervezeteket a következők jellemzik: 1. Külső és belső nyitottság. 2. Támogató, bizalmat nyújtó kultúra. 3. Folyamatos fejlesztés és innovativitás. 4. Flexibilitás. 5. Adaptivitás. 6. Változás. 7. Részvételen alapuló döntéshozatal. 8. Lapos hierarchia. 9. Rotáció. 10. Képzés, tréning. Garvin koncepciója szerint^[14] a tanuló szervezetek az alábbi öt alapvető képességgel rendelkeznek: 1. Szisztematikus problémamegoldás: a teljesítmény adatok tervezett és szervezett gyűjtése, a problémák gyökér okainak feltárása. 2. Kísérletezés: az új tudás keresése és tesztelése. 3. Tanulás a saját tapasztalatokból: tanulás mind a sikerekből, mind a kudarcokból. 4. Tanulás mások tapasztalatából: versenytársak, fogyasztók véleményének elemzése révén. 5. Tudás elterjesztése: a megszerzett tudás elérhetővé tétele a szervezet tagjai számára. A tanuló szervezetekre jellemző tanulás típusokat a következő ábra segítségével foglaljuk össze.

1. ábra: Tanulástípusok

Forrás: Csath Magdolna (2001): *Stratégiai változtatásmenedzsment*. Aula Kiadó, Budapest. 147.

A fenti ábrát elemezve megállapítható, hogy az egyéni tanulás szintjén az alábbi kérdések merülnek fel: Honnan indultam? Most hol vagyok? Hová akarok eljutni? Hogyan tudok eljutni oda? Honnan tudom, hogy megérkeztem?

Az első kérdésre adott válasz megmutatja a tapasztalatok összegzését, egyben az elért eredmények, de a kudarcok számbavételét is. A második meghatározza, hogy mit gondol az egyén magáról, és mások mit gondolnak róla. A harmadik kérdés arra irányul, hogy mik az elérendő célok, egyben meghatározza az

[14] Garvin, D. A. és társai (2008): *Is Yours a Learning Organization?* Harvard Business Review, 7.

időt is, amely alatt elérni kívánja. A negyedik kérdés által a lehetséges segítők meghatározása történik. Az ötödik kérdés pedig feltételezi azt, hogy a tanulás elején konkrét célok, tervek és mérőföldkövek nyújtanak eligazodást abban, hogy elérte-e az egyén, amit tervbe vett.

A csapattanulás

A csapattanulás során a vezetés feladata, egyrészt hogy minden eszközzel támogassa, ösztönözze és értékelje a létre hozott csapatokat, lehetővé téve a tudás terjedését, és támogassa a rejtett tudás felszínre jövetelét.

A szervezeti tanulás

A szervezeti tanulás azt jelenti, hogy a létrehozott tudást szervezett módon közös és hasznosítható tudássá kell alakítani.

Tanulás a vevőtől

A vevőtől való tanulás során kapcsolatot kell tartani mind a jelenlegi és mind a potenciális vevőkkel, és folyamatosan figyelemmel kell kísérni mind a jelenlegi és a jövőbeli igényeiket egyaránt.

A TANULÓ SZERVEZET MÉRÉSE

A téma kutatói arra a következtetésre jutottak, hogy a tanuló szervezet mérése és számszerűsítése nem egyszerű feladat. Számos próbálkozás született, hogy milyen szemszögből térképezzék fel, hogy az adott szervezet tanuló szervezet-e vagy sem. Jenovszky Zsófia tanulmányában idézi Garvin 1993-ban publikált gondolatát, hogy „ha nem tudod megmérni, nem tudod irányítani”,^[15] amelyet a vállalatvezetők régóta tudnak. Ez a meghatározás igaz a vállalatok más tárgyi formájára és a tanulásra is. Amennyiben a vezetők célja a szervezeti tanulás tudatos irányítása, akkor szükségessé válik annak mérése és nyomon követése is, hogy mérni lehessen a teljesítmény javulását. D. A. Garvin, E. C. Edmondson, F. Gino *Tanuló szervezet-e az önöké?* című tanulmányukban arról értekeznek, hogy a korábbi ajánlások – a tanuló szervezet kialakításának módjánál – csak nehezen megvalósítható ajánlásokat közöltek, amelyekből nehezen voltak meghatározhatók az előrehaladáshoz szükséges lépések. Ugyanakkor ezek az ajánlások csak a felső vezetésnek szóltak, emiatt az alsóbb szervezeti szinteken nem volt útmutatás abban, hogy a csoportjuk tanulása hogyan járul hozzá

[15] Jenovszky Zsófia (2005): *A szervezeti kultúra és a tanuló szervezet kapcsolata. II. rész, Tanuló-szervezet*. Munkaügyi Szemle, július-augusztus. 40.

a szervezet egészéhez. Harmadsorban pedig nem tartalmaztak eszközöket és sztenderdeket, amelyek az értékelést segítették volna.

Ezen hiányosságok miatt előfordult, hogy a szervezetek elhamarkodottan sikeresnek ítélték meg a tanulásukat anélkül, hogy például más szervezetek működésével összehasonlíthatták volna magukat. A szerzők egy olyan online eszköz kidolgozását mutatják be, amely segítségével lehetővé válik a vállalat összehasonlítása más szervezet által megállapított benchmark értékekkel, így a vállalat képet kap arról, hogy milyen jól és gyorsan tanul, és milyen hatékony a folyamatainak a fejlesztésében.

Miben is segít ez az eszköz? Ennek lényegét a következő gondolatok fejezik ki: A vállalat betekintést kap, hogy milyen szintű a tanulásban való jártasságuk, milyen erős és gyenge pontjaik vannak? A pontszámok kiértékelése után megállapítást nyer, hogy az előzetes elvárások és a kapott eredmények összecsengenek-e. A szerzők az eszköz használatát a felhasználhatóság szempontjából egy diagnosztikai mérőműszerként javasolják, amely lehetővé teszi a tanulás folyamatának a javítását.^[16]

Más szerzők véleménye szerint egyéb mérési módszerekkel is, mint interjúztatás, kérdőíves felmérés, személyes megfigyelés is kiegészíthető a tanuló szervezet mérése, de mindig óvatosan kell eljárni az elemzés során, mert a kapott adatok torzításokat is tartalmazhatnak.

A TANULÓ SZERVEZET KIÉPÍTÉSÉNEK FOLYAMATA ÉS A VEZETŐ FELADATAI

A tanuló szervezet vezetőjére a kezdetektől nagy feladat és felelősség hárul. Egészen más, újfajta szerepet kell betöltenie, amelyben helyet kell kapnia a kultúra átalakítás folyamatának. Emellett az ő felelőssége az is, hogy a munkavállalók is lehetőséget kapjanak arra, hogy folyamatosan fejlődjenek és tanuljanak. Jenovszky szerint^[17] a hagyományos vezetői funkciókkal szemben a vezetőnek meg kell felelni a tervező, szolgáló és tanár szerepének, mert a hármas viselkedés együttesével tudja elérni a szervezet a folyamatos tanulást, és így teremődnek meg feltételek az alapelvek megvalósulásához.

Ezért fontos a vezető részéről a példamutatás, és ezek hiteles megvalósításához törekednie kell a hagyományos vezetői kép átformálására. Ha ez megvalósul, akkor fogják látni a dolgozók/munkavállalók az elérni kívánt jövő és a jelenlegi állapot közti különbséget. Ha a dolgozók/munkavállalók érzik a különbséget, akkor teremődik meg a lehetőség, hogy külső kényszer hatása nélkül, belülről motiváltan, proaktívan tegyenek az elérendő cél érdekében.

A szemléletesség kedvéért a következőkben röviden bemutatom a tanuló szervezet kiépítésének (lehetséges) folyamatát, amely egyben összegzi a vezető

[16] A fent említett cikk szerint www.los.hbs.edu oldalon érhető el a felmérés teljes interaktív változata.

[17] Janovszky Zsófia (2005): i. m. 40.

feladatait is:^[18] 1. Terv és alkalmazás megállapítása. Az első lépésben tisztázásra kerül, hogy miért van szükség a tanulószervezet kialakítására és felmérésre kerül a szervezet aktuális helyzete. Majd párbeszédet folytatva a különböző szintekkel, mindenkinek meg kell tanulnia, hogy mit is jelent a tanuló szervezet. 2. Módszerek és eszközök kiválasztása. Ennek során kiválasztják, milyen eszközöket és módszereket fognak alkalmazni az egyes szinteken, erre standard eszközzrendszert alakítanak ki. 3. Következmények áttekintése és vizsgálata. Ennek során mindenki részére egyénként, csoportonként illetve részlegenként át kell adni a szükséges eszközöket, de fontos kezelni a visszajelzéseket és a reakciókat is. 4. Tanuló szervezeti stratégia felépítése. Mivel ez egy átfogó többéves vállalati stratégiát jelent, feltétlen ismerni kell az erőforrás kapacitását, és fel kell tárnai a hiányosságokat is. 5. Tanuló szervezeti feladatok megtervezése. Ennek során kerül kidolgozásra, hogy kinek mi lesz a feladata a kiépítési folyamatban, és tevékenységi szintekre kell lebontani a szervezet tagjai számára. 6. Kezdeményezések végrehajtása. Ennek során meg kell állapítani a sikeresség kritériumát. Figyelemmel kell kísérni a sikereket és a kudarcokat, és nem szabad megfélemlkezni az újra felmérésről sem, amely alapján a változás mértékéről megállapítások tehetők, és újabb intézkedéseket indukálhatnak. Jenovszky Zsófia szerint, ha a kezdeményezés sikeres volt, a vállalat elindul a tanuló szervezetté válás útján.

Összegzésképpen megállapítható, hogy a tanulószervezet egy olyan stratégiai koncepció, amelynek gyakorlati megvalósítása során szükség van a szervezet teljes erőforrására, minden tagjának felelősséggel be kell kapcsolódnia. Mindezek következtében a munkavállalók elkötelezettsége/elégedettsége, valamint a cégek/vállalatok termelékenysége és versenyképessége folyamatosan javul, innovációs szintje pedig nő.

IRODALOM

- Argyris, C. – Schön, D. (1978): *Organizational Learning: A theory of action perspective*. Reading, Mass, Addison Wesley.
- Argyris, C. – Schön, D. (1974): *Theory in practice: Increasing professional effectiveness*. San Francisco, Jossey – Bass.
- Bakacsi – Bokor – Császár – Gelei – Kováts – Takács (2000): *Stratégiai emberi erőforrás menedzsment*. KJK KERSZÖV Kiadó, Budapest.
- Bencsik Andrea (2009): *A tudásmenedzsment emberi oldala*. Z-Press Kiadó, Budapest.
- Csath Magdolna (2001): *Stratégiai változtatásmenedzsment*. Aula Kiadó, Budapest.
- Csath Magdolna (2008): *Stratégiai tervezés és vezetés a 21. században*. Nemzeti Tankönyvkiadó Zrt, Budapest.
- Csath Magdolna (2010): *Versenyképesség – menedzsment*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

[18] Uo. 40–41.

- Farkas Ferenc (2005): *Változásmenedzsment*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Garvin, David A. és társai (2008): *Is Yours a Learning Organization?* Harvard Business Review, 7.
- Jenovszky Zsófia (2005): *A szervezeti kultúra és a tanuló szervezet kapcsolata. II. rész Tanuló szervezet*. Munkaügyi Szemle, 49(7-8).
- Senge, P. M. (1998): *Az 5. alapelv. A tanuló szervezet kialakításának elmélete és gyakorlata*. HVG Rt., Budapest.

ENGLISH ABSTRACT

During the economical crisis, management of more and more corporations recognises that learning organisations can significantly improve their competitiveness. Based on these, in my essay I introduce the concept of learning organisations, origin and the most important questions of learning. Analysing the organisational learning I deal with organisational forgetting, achievement of organisational learning, and the concept of one-loop learning and two-loop learning. Based on Senge I sketch the 5 principles of learning organisations: working up of image of a common future, personal direction, thought patterns, group learning and system thinking. Next I analyse the participants of learning organisations in the process of learning. In the course of this I show the difference between concepts of Garvin and Senge and learning-types, featuring the learning organisations: single learning, team learning, organisational learning and the consumer learning. In addition I deal with dilemma of measurement of learning organizations and building up of learning organisations and the tasks of leaders.

Summarised you can say that learning organisation is a strategic concept when putting it into practical all the sources of the organisation are needed, all the participants have to latch onto it, and thanks to it the innovation level and the commitment of the employees of a corporation will improve.

VILÁGGAZDASÁG

Az ecuadori dollarizáció elméleti háttéréről

A dollarizációról, valamint az euró bevezetéséről és a közös európai valuta működéséről szóló közgazdasági diskurzus keretében lehetőség nyílt volna több, a nemzetközi pénzügyi kérdések főáramú közgazdaságtanon belül megszokott elemzési keretével, módszertanával összefüggő probléma felismerésére. Először is, ezek a kérdések lényegükből fakadóan területi problémák is, miközben jellemzően térnélküli, egy pontpiaci keretek között vizsgáltak. Térnélküli elemzéskor a való világra jellemző problémák egy része definíciószerűen eltűnik, más része átalakul. Másodszor, az elemzési keretre egyszerre jellemző a megfigyelhetetlen és mérhetetlen koncepciókkal operáló szélsőségesen antiempirista modellépítési eljárás, amelyet nem is kívánnak realistábbá tenni, valamint az empirikus adatok inadekvát módon történő elemzése, nevezetesen makrostatisztikai aggregátumoknak a mikroösszetevőktől, minőségi és viselkedési heterogenitástól (egyedi árak, egyedi vállalkozások, termékek), valamint a nyilvánvaló mérési hibáktól, definíciós és megfigyelhetőségi nehézségektől eltekintő kezelése. Az antiempirizmussal összefüggő probléma, hogy az optimális monetáris politika meghatározását célzó egyes elméleti modellek a valóságban még csak megközelítőleg sem érvényes feltevéseken és koncepciókon alapulnak. Ennek ellenére gyakorlati gazdaságpolitikai ajánlásokat is megfogalmaznak ezek alapján, miközben a feltevések következtetéseket módosító hatásán kívül a tényleges intézményi korlátokat sem veszik többnyire figyelembe. Ezt alátámasztó példákat elsősorban a tanulmány második felében tárgyalom majd.

Mindez a leírás nem azt jelenti, hogy a nemzetközi pénzügyi kérdések elemzésének általános érvényű, kizárólagos és egységes elemzési kerete lenne, amely a fenti és még nem részletezett jellemzőkkel bír, hanem csak azt, hogy léteznek az elemzéseknek tipikus, elterjedt, gyakori általános vonásai. Jelen tanulmány az említett problémás kérdések egy részének a konkrétabb tartalmát tárgyalja, az illusztratív példát az ecuadori dollarizációra korlátozva, és nem kitérve például az euróval vagy a devizahitelezéssel kapcsolatos kérdésekre. Az első rész a pénzkibocsátásból származó hatalom formáit mutatja be. A második rész

[1] Széchenyi István Egyetem, egyetemi tanár (dusekt@sze.hu).

a dollarizáció formáival, történeti és földrajzi példáival foglalkozik. A harmadik rész a dollarizáció előnyeit és hátrányait tárgyalja, bár, mint majd látjuk, egyes hatások hátrányként értékelése valójában az elemzési kerettől függ: a hátránynak tartott tényezőket a steril modellkörnyezetből kiszakítva és a valósággal összehasonlítva más következtetésre jutunk. Az ecuadori dollarizáció ebben a részben szerepel, ezzel az eseménnyel illusztrálva néhány korábbi általános megállapítást is. Az ilyen történeti példák nemcsak a mondanivaló színesítését szolgálják, hanem a pénzügyi jelenségek és a pénzügyekkel kapcsolatos elméleti kérdések jobb megértését is, amely feladatot a valóságtól elrugaskodott modellek nem tudják teljesíteni.

Az optimális valutaövezetek elméletére nem térek ki, máshol foglalkoztam vele és bemutattam sokoldalú gyengeségeit.^[2] Ezek ismétlése hasznos lehetne, hiszen a főáramú közgazdászok szemében nagy becsben lévő, tankönyvek által elismert elméletről van szó. Azonban minden tanulmány terjedelmi korlátokba és a tematikus szelekció kényszerébe ütközik.

A PÉNZKIBOCSÁTÁSBÓL SZÁRMAZÓ HATALOM FORMÁI

A pénzkibocsátásból származó hatalom formái kapcsán többnyire a következő négy tényezőt szokás megkülönböztetni:^[3]

- seigniorage (kamara haszna),
- pénzügyi önállóság: makroökonómiai irányítás és a végső hitelezés lehetősége,
- pénzügyi elszigeteltség,
- politikai szimbolizmus.

Ezek közül az első három a szimbolikus tartalom túl gazdasági jelentőséggel is bír, míg a negyediknek nincs közvetlen gazdasági tartalma, ideológiai szempontból viszont annál fontosabb. Egyes munkákban a fenti négy tényező többnyire nem elszigetelten, hanem egymással összefonódva jelenik meg. A következő tárgyalásuk során is helyenként átfedések lesznek. A politikai szimbolizmus elsődlegesen nem gazdasági funkciója a pénznek, ezért (és a téma szerteágazó volta miatt) erre a témára nem térek ki.^[4]

[2] Dusek T. (2004): *A területi elemzések alapjai*. ELTE TTK, Budapest. 178–185.

[3] Ld. Cohen, B. J. (1998): *The Geography of Money*. Cornell University Press. Ithaca and London.; Helleiner, E. (2003): *The Making of National Money*. Territorial Currencies in Historical Perspective. Cornell University Press, Ithaca and London.

[4] A politikai szimbolizmusról szóló jó áttekintést ad Helleiner és Cohen. Számos országgal vagy országcsoporttal foglalkozik esettanulmány. Így például Tschoegl a bolgár függetlenségtől (1885) napjainkig tekinti át a bolgár papírpénzek szimbolikájának változását. A szocialista időszakban például a 10 leváson egy vegyipari gyár, a 20 leváson egy újonnan épített hőerőmű szerepelt; ezt a rendszerváltás után a cári palota és különböző templomok váltották fel. Argentína 2014. áprilisban bemutatott 50 peso értékű bankjegyén a Falkland-szigetek látható nagy méretarányban, kisebb méretarányban pedig Argentína és az argentinok szerint országukhoz tartozó Antarktisz egy része. (bbc.com.news, Argentina 2014.) Az argentin szövivő szerint a bankjegy minden argentint

Seigniorages

A seigniorage a kibocsátott pénz vásárlóereje és kibocsátási költsége közötti különbség. Mivel a magyar terminológiában is meggyökeresedett ez az ófrancia eredetű kifejezés, ezért én is ezt használom. Az árupénzeknél (az arany és ezüstpénznél) a seigniorage egyértelműbben mérhető mechanizmuson keresztül juttatta jövedelemhez a pénz kibocsátóját (aki Magyarországon a király volt, a feudálisan széttagolt Nyugat-Európában a király mellett tartományurak, városok, egyházi méltóságok is lehettek), mint a modern hitelpénzrendszerben. Ha az új pénzérme verésénél az arany vagy ezüst közvetlenül a bányászatból származott, akkor a seigniorage bányajáradékként értelmezhető: a bányászott aranyból vert érmék egy része a pénzkibocsátóé, másik része a bányatulajdonosé lett. Ha az újonnan vert aranyérmék forrása a korábban vert és a pénz kibocsátójának kötelezően beszolgáltatott pénzérme volt, akkor a seigniorage a vagyondó egy formájának volt tekinthető. Ennek két változatát használták. Az első szerint az új érme aranytartalma megegyezett a beszolgáltatott érmék aranytartalmával, de a régi érme beszolgáltatója kevesebb új érmét kapott vissza, és a különbség (korrigálva a pénzverés költségeivel) felelt meg a seignioragenak. A második eljárásban ugyanannyi új érmét adtak vissza, de az új érme aranytartalmát csökkentették. Ekkor a csökkentés (pénzrontás) mértéke és a pénzverés költsége határozta meg a seigniorage nagyságát.^[5]

Napjaink modern hitelpénzrendszerében a seigniorage forgalma, mérése és keletkezése nem ennyire egyértelmű. Nem kell kötelezően beszolgáltatni az államnak a papírpénzeket, kisebb címletű papírpénzt kapva vissza, és nem vonják el rendszeresen a bankszámlákon tartott pénz bizonyos hányadát sem. A szakirodalomban az elnevezések, definíciók és mérési eljárások messze nem egységesek, az alábbiakban csak egyfajta viszonylag elterjedt értelmezést mutatok be. A modern seigniorage kapcsán sokszor megkülönböztetik annak monetáris, alternatív költség és fiskális koncepcióját, de ezek a specifikusabb seigniorage értelmezések sem egységesek. Ezek rövid bemutatásánál mellőzöm a szakirodalom által gyakran használt jelöléseket, mert ez jelen esetben nem növeli a tisztánlátást, csupán egyszerű definíciók felesleges megkettőződése,

- arra kényszerít, hogy „napi szinten tartsa életben szeretetük lángját szigeteink iránt, amelyek mindig a mieink”. A jegybank elnöke ehhez azt tette hozzá, hogy az új bankjegyek „az a célja, hogy az argentin nemzet rendületlen igényét a Falkland-szigetekre a napi használat elemévé tegye”. (Schofield, 2015.) Közép- és Kelet-Európával általában foglalkozik Unwin és Hewitt (2001), Csehországgal és Szlovákiával Veselkova és Horvath (2011). Gilbert (1998) és Gilbert (1999) Kanadával, Lauer (2008) az Egyesült Államokkal, Penrose (2011) Skóciával, Mwangi (2002) a gyarmati Kenyával, Hymans (2005) Japánnal, Hawkins (2010) Tunéziával, Marten és Kula (2008) Zambiával és Tanzániával, Strassler (2009) Indonéziával.

[5] Kun János (1996b): *Seigniorage és az államadósság terhei II. A magyar eset*. Közgazdasági Szemle, 43. 891–904.; Kun János (2010): *Seigniorage saját pénz nélkül*. PhD értekezés, Pannon Egyetem Gazdálkodás- és Szervezés Tudományok Doktori Iskola, Veszprém.

amely a fogalmak egzakt mérésének illúziójával járhat együtt; ugyanakkor a definícióknak megfelelő konkrét mérési lehetőségekkel, amikből szintén több van, nem foglalkozom.

A monetáris seignioragenak három különböző definíciójával is találkozhatunk:

1. a bázispénz reálértékének a növekedése;^[6]
2. a bázispénz nominálértékének növekedése;^[7]
3. a bázispénz nominálértékének a növekedése osztva az árszínvonalal.^[8]

Érdekes módon egyik definícióban sem jelenik meg a pénzkibocsátás költsége a seigniorage mértékét csökkentő tényezőként.^[9] Az első definíciót tartom fogalmi értelemben a legjobbnak. A második következményeként igaz lenne az az értelmezés, hogy a seigniorage végtelenül növelhető a pénzmennyiség végtelen növelésével, a harmadiknál pedig egy olyan operacionalizálási probléma jelentkezik, hogy az árszínvonal önmagában nem is mérhető nagyság, csak annak változása. Igaz, az első definíció alapján lehetséges a negatív seigniorage is, amennyiben a bázispénz reálértéke csökken. Már ezek a problémák is jelzik a seigniorage időbeli változása értelmezési nehézségeit és az árupénzrendszerrel való párhuzamának a korlátozott voltát. A második definíció mérhető könnyebben, mert ott „csak” a pénzmennyiség növekedésének mértékét kell megállapítani, míg az első esetben a pénz reálértékének a változását is. Mindkét nagyság mérése részben módszertanfüggő, így a monetáris seigniorage mértékének megállapítása is az.

Az alternatív költség koncepció azon alapul, hogy a kormány a kiadásait fedezheti egyrészt nem kamatozó bázispénzzel, vagy kamatozó államkötvényekkel. Az alternatív költség nagysága annyi lesz, amennyi kamatot az egyébként nem kamatozó bázispénz után kellene fizetni, ha a bázispénz kincstárjegy lenne. Ezt a koncepciót sokan inflációs adónak hívják abból kiindulva, hogy a pénz tulajdonosai a pénz értékcsökkenését szenvedik el az infláció miatt. Ez az elnevezés nem annyira pontos, mint az alternatív költség elnevezés, mert a pénztulajdonosok vesztesége, pontosabban elmaradt nyeresége nem az infláció miatt, hanem az elmaradt kamatok miatt keletkezik. Ennek csak az a feltétele, hogy a nominális kamatok (hogy milyen értékpapíroknak a kamatait veszik figyelembe, az megint operacionalizálási, mérési probléma) pozitívak legyenek,

[6] Pl. Dedák István (1996): *Seigniorage, költségvetési deficit, aggregált kereslet*. Közgazdasági Szemle, 43. 141–157.; Schobert, F. (2001): *Seigniorage: An Argument for a National Currency?* Center for European Policy Studies, Working Document No. 174.; Novák Zsuzsanna – Vámos Imre (2014): *Jegybanki eredményesség és költségvetési hiány*. Pénzügyi Szemle, 59. 526–543.

[7] Pl. Kun János (1996a): *Seigniorage és az államadósság terhei I. A fogalom történeti fejlődése*. Közgazdasági Szemle, 43. 783–804.

[8] Pl. Holub, T. (2001): *Three Essays on Central Banking and Credibility*. PhD értekezés, Károlyi Egyetem, Prága.

[9] Az nem jó érv a pénzkibocsátási költség hiányára, hogy a modern hitelpénznek nincs kibocsátási költsége, mert abszolút értelemben jelentős banküzemi költségek léteznek. Emellett a készpénzkibocsátás abszolút költsége sem hanyagolható el, még ha mindezek a költségek a teljes pénzállományhoz viszonyítva aránylag kicsik is.

de egyébként az árszínvonal csökkenhet vagy változatlan is maradhat. Az inflációs adó elnevezést legfeljebb az indokolja, hogy nagyobb árszínvonal-növekedés jellemzően nagyobb nominális kamatlábbal és a pénztartás nagyobb alternatív költségével jár együtt. Ugyanakkor az alternatív költség koncepciót is támadhatónak tartom, mert a bázispénzről való teljes lemondás nem valós választási lehetőség, hanem egy fiktív, realizálhatatlan lehetőség, mert az a pénz megszüntetését jelentené. Alternatív költségről csak tényleges választási lehetőség mellett lenne indokolt beszélni.

A fiskális seigniorage a jegybank működési nyeresége, amely függ egyrészt az újonnan kibocsátott bázispénztől, a bázispénz reálértékének változásától és a bázispénz kezelési, kibocsátási költségeitől, másrészt a központi bank egyéb pénzügyi tranzakcióitól, így a jegybanknál lévő állampapírok és egyéb pénzeszközök hozamától. A fiskális seigniorage szélesebb körű a monetáris és az alternatív költség szemléletű seignioragenál.^[10]

A seigniorage koncepciói és mérése önmagában is rendkívül nagy témakört jelent.^[11] Véleményem szerint a többféle értelmezése és mérése inkább fogalmi probléma, ami a definíciókon való végeláthatatlan és megoldhatatlan vitákhoz vezethet, semmint érdemi, tartalmi problémák megoldásához. Három tényezőt tartok még fontosnak kiemelni vele kapcsolatban, az első általános jellegű, a másik kettő a nemzetközi pénzhelyettesítés kontextusában lényeges. Először is, a seigniorage nem egy eredeti jövedelmet, hanem a társadalom tagjai közötti jövedelemújraelosztást jelent, mivel a modern hitelpénz (szemben az árupénzzel, amelynek pénzügyi funkcióján kívül használati értéke is volt) nem része a társadalom vagyónának. A seigniorage az állam részéről történő önkényes vagyoneklobzás egy fizikai erőszaktól mentes formája, ennek a mértékének a csökkenése hasznot jelent a társadalom számára. Ennek a jövedelemelosztási formának a csökkentését abszurd lenne társadalmi költségként értelmezni. Ezeknek a szempontoknak a figyelembe vétele sajnálatosan hiányzik a seigniorage optimális nagyságát leegyszerűsített és valóságidegen feltevések sokaságát tartalmazó modellekkel meghatározni kívánó, terjedelmes méretűvé nőtt irodalomban.

Másodszor, a seignioragenak a pénzt kibocsátó országon belüli lokalizációja a pénz állami monopóliuma mellett értelmezhetetlen, időbeli változásának koncepcionális és mérési problémáit pedig másodlagos (újraelosztásból keletkező) jövedelem jellege gyakorlatilag nagyrészt érdektelenné teszi. A seigniorage (amennyiben egyáltalán létezik) a központi költségvetés adóbevételeivel megegyezően az egész ország területére oszthatatlanul értelmezhető másodlagos jövedelem. Ha viszont mondjuk kettő vagy több ország használ egy

[10] Schobert, F. (2001): *Seigniorage: An Argument for a National Currency?* Center for European Policy Studies, Working Document No. 174.

[11] Néhány, területi vonatkozások hiányában nem érintett további probléma tárgyalását ld. pl. Pete (1994), Kun (1996a), Kun (1996b), Kun (2010), Dedák (1996), Erdős (1997) tanulmányaiban.

közös pénzt, akkor a seigniorage megosztása az országok között (és ez egyet jelent annak a lokalizációjával) érdekes, fontos és gyakorlati kérdéssé válik. A dollarizáció szempontjából a seigniorage jelentőségét elsősorban annak területközi átcsoportosítása adja. Ha egy ország saját valutájának hiányában egy (vagy több) másik ország által kibocsátott pénzt használ, akkor a seigniorage a pénzt kibocsátó ország irányába áramló (területi) jövedelemátcsoportosítást jelent. Ez a jövedelemátcsoportosítás azonban a nem teljes, hanem csak részleges pénzhelyettesítés mellett is megtörténik.

Ez átvezet a harmadik megjegyzéshez: a nemzetközi pénzügyi piacokba beágyazott ország hazai pénzteremtésének hatása eltér a világ többi részétől elszigetelt (és napjaink valóságában alig létező) esethez képest. Az elszigetelt esetben a pénzteremtés az árak növekedéséhez vezet és az árárányok attól függő változásához, hogy hol jelentkezik az újonnan teremtett pénz általi kereslet. Ez a termelési arányok változásához, túlzott beruházásokhoz is vezet bizonyos ágazatokban, ami később válságot eredményez, de a teljes mechanizmus nyomon követése nem tárgya a tanulmánynak. A nem elszigetelt esetben a pénzteremtés a hazai árak növekedése mellett, a nem elszigetelt eset definíciójából szükségszerűen következően egyidőben a külföldi devizák iránti keresletet is növeli, egészen addig, amíg a devizataralékok kritikus szintre nem süllyednek. Ezt a hazai valuta leértékelése, és az árak további növekedése követi. A végeredmény lényeges különbsége az elszigetelt esethez képest az, hogy bár elképzelhető valamilyen mértékű seigniorage bevétel, de azzal szemben most nemcsak az infláció és a termelési arányok nem fenntartható eltolódása, hanem a devizataralékok egy részének elvesztése is áll. Ennek pontos időbeli lefolyása és arányai nem adhatók meg, mivel azokat a konkrét történeti körülmények alakítják. A hazai pénzteremtés nagyságrendjének hosszú távon (ami itt nem évtizedeket, hanem hónapokat jelent) csak a külföldi tartalékokkal megegyező mértéke fenntartható a külföldi valutákba menekülés, leértékelés és/vagy nagyobb infláció nélkül. A seigniorage szerepére a dollarizáció előnyeinek és hátrányainak a tárgyalásakor röviden még visszatérek.

MAKROÖKONÓMIAI IRÁNYÍTÁS

Az önálló pénzkibocsátásnak a gazdaságpolitikai irányítás számára biztosított különböző lehetőségei (kamatláb, pénzmennyiség, árfolyam, hitelkínálat, szabályozás) a tankönyvi alapismeretek közé tartoznak. Ezek elméleti alátámaszthatóságára is később térek vissza. Történetileg az érvelés a korai előzményeket követően a feudális politikai széttagoltság és a közlekedési rendszerek fejletlensége miatti gazdasági széttagoltság oldódásának az időszakától jelentősebb, és azóta is folyamatosan jelen van, bár kezdetben még inkább a gazdasági széttagoltság felszámolásában játszott szerepet hangsúlyozva. Már a 19. század elején megjelent az aggregált makrokereslet pénzügyi eszközökkel történő szabályozásának gondolata, a foglalkoztatottság növelése és a

gazdasági növekedés érdekében.^[12] Ennek a gazdasági összefüggések felületes kezelésén alapuló elképzelésnek akkoriban még sikeresen ellenállt a közgazdaságtan főárama, részben köszönhetően a különböző, a nemzetközi forgalomban nem konvertibilis papírpénzek (mint a francia forradalom és a napóleoni háborúk alatt kibocsátott papírpénzek) gazdaságot szétzüllesztő hiperinflációs tapasztalatainak.

Az egységes pénzügyi rendszer és az egyetlen standardizált, nehezen hamisítható pénznem használatának fontosságát a korábban politikailag, gazdaságilag és emellett pénzügyileg is széttagolt, számos helyi pénzzel rendelkező országok kormányai hamar felismerték. Svájcban például 1798 előtt 75 különböző szervezet bocsátott ki pénzt (kantonok városok, apátságok). 1850 körül összesen nagyjából 860 különböző hazai verésű érme volt forgalomban.^[13] Napjainkban a helyi pénzek kibocsátása mellett érvelők rendszerint két, szerintük jótékony hatást tulajdonítanak a helyi pénzeknek, nevezetesen a helyi gazdaság „élénkítését” és a helyi közösségtudat megerősítését. A helyi pénzek támogatói figyelmébe lehet ajánlani az 1850 előtti svájci rendszernek a tanulmányozását az egyszerű praktikussági kritériumokon kívül abból a szempontból is, hogy vajon mennyire szolgálta ez a pénzügyi káosz a helyi gazdaságélénkítést és az országos prosperitást. A helyzet megoldására az új svájci szövetségi kormány 1850-ben a helyi fizetőeszközöket lecserélte az új, egységes fizetőeszközre, a svájci frankra, és standardizálta az érméket és bankjegyeket.^[14]

Japánban az 1868-as Meiji fordulat után a pénzügyi egységesítés elsődrendű feladatnak számított. A Japán központi bank megeremtője, Matsukata a központi bankot az emberi szívhez, a pénzáramlást az emberi véráramhoz hasonlította. A pénzáramlás szabályozásához és elősegítéséhez szerinte szükség van a központi bankra. A magánbankokat egymástól izolált feudális tartományurakhoz hasonlította, amelyek nem képesek összefogni erőiket az országos szintű gazdasági fejlődés ügyének támogatására. Korábban Japánban számos helyi pénzt bocsátottak ki, ami valóban hozzájárult az egyes térségek gazdasági és társadalmi izolációjához, mint ahogyan az egységes és központosított pénzrendszer gazdaságilag és társadalmilag is Japán egységesítésének szolgálatába állt.^[15]

A nemzetközileg nem konvertibilis pénz támogatóinak a gondolatait jól lehet érzékeltetni egy kanadai parlamenti képviselő szavaival, aki 1882-ben a következő módon érvelt: „Ha valakinek van 1000 dollárja papírpénzben, amely érték csak a kibocsátó ország határain belül létezik, míg az ország határain kívül tíz centet sem ér, akkor annak érdekében áll támogatnia az ország intézményeit, túl

[12] Helleiner, E. (2003): i. m.

[13] Bastian, J. (2009): *Geld (regiert) ruiniert die Welt: Eine kritische Kulturgeschichte des Geldes*. Books on Demand, Norderstedt.

[14] Weber, E. J. (1992): Free Banking in Switzerland after the Liberal Revolutions in the Nineteenth Century. In: Dowd, K. (ed.): *The Experience of Free Banking*. Routledge, London. 187–205.

[15] Helleiner, E. (2003): i. m.

a patriotizmusán, mivel tudja, hogy ha az ország bajba kerül, pénze elértéktelenedik. De ha valakinek 1000 dollárnyi aranya van a bankban, amiről tudja, hogy a világ minden részén elfogadják, készen áll a pénz kivonására és az ország elhagyására, ha az nehézségekbe kerül.”^[16] Mint írtam, az ilyen érvek a 19. század békeidejében nem győzték meg a kormányokat a fedezetlen papírpénz-kibocsátás hasznairól, a huszadik század háborúi során, majd a békeidőkben is azonban a kormányok éltek a vagyonek kobzásának a pénz elértéktelenedésével történő módszerével.

A végső hitelezés lehetősége azt jelenti, hogy a jegybank a likviditási problémába került kereskedelmi banknak hitelt tud nyújtani, a likviditási válság továbbterjedésének megakadályozásához és a fizetési rendszer zavartalanságának biztosításához. A kérdésnek a dollarizációval összefüggő szempontjaira később röviden visszatérek.

Pénzügyi elszigeteltség

A pénzügyi önállóságnak egy intézményileg és politikailag tökéletes világban nem lenne pozitív vonása. A gyakorlati tökéletlenségek miatt viszont az egyes pénzügyi rendszerek között különbséget lehet tenni különböző hatékonysági szempontok szerint. Így a pénzügyi elszigeteltségnek lehet előnyös vonása akkor, hogyha egy rosszul működő, szétzilálódott pénzügyi rendszerhez való tartozással hasonlítjuk össze. Amennyiben egy pénzügyi rendszerben eluralkodik a káosz, akkor az erről történő leválás nagyobb pénzügyi stabilitáshoz vezet. Ezt figyelhettük meg a balti államok rubelövezetből való kilépésekor a kilencvenes évek elején – ebben különösen Észtország volt sikeres a valutatanács gyors felállításával. Dániának és az euróövezetből kimaradt többi országnak a kimaradás miatt nyilvánvaló plusz tranzakciós költségekkel kell számolnia, de egy esetlegesen rosszul funkcionáló Európai Központi Bank káros intézkedéseit függetlenségük révén némileg csökkenthetik. Inkább hatalmpolitikai, mint gazdaságpolitikai példaként említhető Horvátország és Szlovénia helyzete a délszláv háború kitörésekor, amikor is mindkét új ország számára kellemetlen következményekkel járt volna, ha pénzügyeiket Belgrádból irányítják. Ugyanez volt érvényes az Etiópiából nem békésen kiváló Eritreára és a Szudánból kiváló Dél-Szudánra, amely országok hamar bevezették saját pénzüket. Montenegró, Koszovó és Kelet-Timor függetlenedési törekvéseit szétzilálódott pénzügyi rendszertől való elválás is kísérte. Az utóbbi három esetben nem saját valutát vezettek be, hanem egy nagyobb, stabil valuta használatát tették hivatalossá. Panama számára az USA által 1988 márciusában elrendelt szankciók súlyosabbakká váltak azért, hogy az országban az USA dollár a fizetőeszköz. A bankok két hónapig zárva tartottak, és újrainyitásuk után is korlátozták működésüket.

[16] Uo. 114.

A vállalkozások külföldön nyitottak bankszámlákat. A szankciók hatására a reál GDP 15,6%-kal csökkent. A mezőgazdasági termelést alig érintette a visszaesés, mert a bankhiteleket szállítói hitelekkel helyettesítették.^[17] Ezekről a példáktól merőben eltérő okok húzódnak meg a 2015 júniusára kieleződő görögországi pénzügyi nehézségek mögött, mert az a görög állam külső fizetési kötelezettségeiből fakad, amit az állam folyó bevételei nem fedeznek. Ezt az alapvető problémát az euróövezetről való leválás egyáltalán nem oldaná meg, ellenben tovább mélyítené a pénzügyi válságot egy önálló, források hiányában nem konvertibilis és nem megbízható, inflálódó saját valuta bevezetése. A pénzügyi elszigeteltség tehát vagy bizonyos ritka kedvezőtlen gazdaságpolitikai körülmények során vagy politikailag abnormalis esetekben (háborúk, szankciók) lehet hasznos, de a normális, békés gazdasági környezetben nagyobb tranzakciós költségekhez és egyéb nem számszerűsíthető költségekhez vezet.

A DOLLARIZÁCIÓ FORMÁI

A pénzhelyettesítés két végpontja elméletileg egy adott régióban a pénzhelyettesítés teljes hiányától (a világtól teljesen elzárt közösségek) a saját pénz hiányáig terjed. Az első végpont néhány kis létszámú őserdei klánt leszámítva nem figyelhető meg napjainkban, de azok nem is tartoznak a makroökonómiai elemzések által megcélzott alanyok, az országok és országcsoportok közé. A másik végpont, a saját pénz hiánya történetileg a kisebb országokra és gyarmatokra volt jellemző, így Európában például Andorrára, Liechtensteinre vagy San Marinora, amelyek kicsi méretük miatt, többnyire szintén elkerülik a makroökonómusok figyelmét.

A nemzetközi kapcsolatok miatt szükségszerű pénzhelyettesítés

A dollarizáció a pénz nemzetközi/területközi használatához kötődő kifejezés, és akkor értelmezhető, hogyha a világban számos pénzt használnak egyszerre. Két pénz használata esetén lenne egy „A valutát” használó blokk és egy „B valutát” használó blokk, amely blokkok közötti tranzakciók a blokkokon belül is szükségessé tennék a másik blokk valutájának valamilyen mértékű, a blokkok közötti forgalomhoz kötődő használatát. Ez a blokkok határvonalai mentén nagyobb lenne, mint a belső területein. Pénzhelyettesítés tehát ekkor is lenne, de ez ahhoz hasonlóan értelmezhető, mint napjainkban a globális pénzügyi portfólió diverzifikálása, amely a nemzetközi pénzügyi tranzakciók miatt elkerülhetetlen. Így Japánban a pénzügyi megtakarítások egy részét svájci frankban, Svájcban a megtakarítások egy részét japán jenben tartják. Az ilyen pénzhelyettesítésnél

[17] Moreno-Villalaz, L. (1999): *Lessons from the Monetary Experience of Panama: a Dollar Economy with Financial Integration*. Cato Journal, 18. 421–439.

a cél azonban elsődlegesen nem a hazai fizetőeszköz hazai funkcióinak helyettesítése, hanem a zavartalan nemzetközi pénzügyi tranzakciók biztosítása. A fogalmi, definíciós kérdés, hogy a pénzhelyettesítés ezen formáját dollarizációnak nevezzük-e és azon belül annak altípusának tartjuk, vagy sem. A továbbiakban a pénzhelyettesítésnek ezzel a formájával nem foglalkozom.

A részleges és a teljes dollarizáció és a fordított Gresham-törvény

Dollarizációról általánosságban akkor beszélünk, hogyha egy ország lakosai és gazdálkodói a hazai fizetőeszköz használata helyett széles körben használnak külföldi valutát bizonyos célokra. A dollarizáció ebben a kifejezésben tetszőleges olyan fizetőeszközre utal, amelyet nem az adott országon belül bocsátottak ki (tehát nemcsak az amerikai dollárra).^[18] A dollarizációra felhasznált valutáknak a következő jellemzőkkel kell rendelkezniük: politikai megbízhatóság, a pénzek és pénzhelyettesítők magas likviditása és értékük előrejelezhetősége, valamint a széles tranzakciós hálózat.^[19] Világméretben ennek a feltételnek az amerikai dollár felel meg, amely a Közel-Kelettől Afrikán és a volt Szovjetunió át Dél-Amerikáig számos országban képezi a pénzállomány jelentős részét. A fenti kritériumokhoz még hozzátehető a földrajzi közelség is, ami természetessé teszi például azt, hogy Andorrában nem az amerikai dollár, hanem az euró a fizetőeszköz, vagy hogy a Dél-Afrika által körülölelt és vele szoros gazdasági kapcsolatban álló Lesothoban széles körű a dél-afrikai rand használata.

Az egyoldalú dollarizációnak vagy az ország törpeállam volt az oka, vagy a hazai pénzben megrendült bizalom, amihez a hosszú ideig tartó magas és változó inflációs ráta és az ezzel gyakran együtt járó politikai és gazdasági bizonytalanság vezet spontán módon. Mindez az emberek racionális reakciója a körülményekre, ahogyan a megbízható monetáris politikát folytató Svájc vagy Svédország polgárai részéről is racionális a bizalom a saját ország fizetőeszközében.

A dollarizáción belül, függetlenül a helyzet jogi értelmezésétől, megkülönböztethetjük a részleges és teljes dollarizációt. Részleges dollarizációnál van törvényes hazai fizetőeszköz, a teljesnél nincs. A részleges dollarizációnál a hazai fizetőeszköz egyes funkcióit bizonyos mértékben átveszi egy vagy több külföldi fizetőeszköz. Ilyen helyzet nem egyik napról a másikra alakul ki, hanem hosszabb történeti folyamatok eredményeként. Ennek első lépcsője többnyire a megtakarítások egy részének külföldi fizetőeszközben tartása, majd a nagyobb értékű üzleti tranzakciók és lakossági vásárlások (ingatlanok, személygépkocsik) egyre nagyobb arányú külföldi fizetőeszközzel történő bonyolítása.

[18] Euróizációról szoktak még beszélni Montenegró és Koszovó kapcsán, de frankizációról (Lichtenstein miatt) vagy randizációról (Szváziföld és Lesotho miatt) nem.

[19] Cohen, B. J. (1998): *The Geography of Money*. Cornell University Press. Ithaca and London.

A dollarizáció mértéke tovább növekedhet a külföldi fizetőeszközzel bonyolított tranzakciók körének bővülésével, átlagos értékének kisebbé válásával. A végső stádiumban a hazai fizetőeszköz használata az egészen kis értékű lakossági vásárlásokra korlátozódik, bár a kormány alkalmazottai még a hazai valutában kapják a fizetésüket és az adók befizetését a hazai pénznemben is elfogadják. De minden értéket a külföldi valutában fejeznek ki, annak pénzlábjában gondolkodnak és kalkulálnak, a hazai valutát ehhez indexálják.

A pénztörténet során a belső értékkel rendelkező érmék használatakor tipikus jelenség volt, hogy azok az érmék, amelyeket hosszú időn keresztül változatlan méretben és finomságban vertek, kiszorították a forgalomból a folyamatos pénzrontáson keresztülülő érméket. Ezt a jelenséget fordított Gresham-törvénynek is nevezik. A Gresham-törvény a hatóságilag előírt átváltási arány esetén érvényesül, a pénzek közötti szabad verseny során a jobb pénz szorítja ki a rosszabbat.^[20] Az elmúlt évtizedek spontán dollarizációjának ugyanez az oka: menekülés a rossz pénztől a stabilabb pénzek felé.

A DOLLARIZÁCIÓ JOGI HELYZETE

A dollarizáció jogi helyzete alapján lehet nem hivatalos, félhivatalos és hivatalos. Az első két eset a részleges, a harmadik a teljes dollarizáció során tipikus. A nem hivatalos pénzhelyettesítés során az emberek pénzügyi vagyonuk nagy részét külföldi fizetőeszközben tartják, de az nem minősül hivatalos fizetőeszköznek. A valutatartás és a devizaszámla nyitása lehet legális és illegális is, például több országban tilos vagy külön engedélyhez kötött a külföldi bankszámla nyitása. A külföldi devizák bankszámlán tartásán kívül természetesen a pénztárcákban őrzött bankjegyek is a pénzhelyettesítés részét képezik. A félhivatalos dollarizációt más kifejezéssel hivatalos bimonetáris rendszernek is lehet nevezni. Ebben az esetben a külföldi valuta hivatalos fizetőeszköz státuszú, de szerepe másodlagos a mindennapi, kisebb értékű fizetéseknél. A megtakarításokban azonban domináns szerepet tölthet be.^[21]

A teljes dollarizációnál nincsen hazai fizetőeszköz: vagy hivatalosan, jogilag sem létezik, vagy gyakorlati értelemben szorul ki a korábbi fizetőeszköz a forgalomból. A kis értékű vásárlások megkönnyítése érdekében, az érmék nagy szállítási költsége miatt hazai érméket használhatnak, de ez gazdasági értelemben nem minősül önálló pénznek. Ezeknek az érméknek, a panamai balboának, az ecuadori és kelet-timori centavonak a forgalomképessége területileg korlátozott. A dollarizált országok egy részének soha nem volt önálló papírpénze (például Andorra, San Marino), más részében korábban volt hazai fizetőeszköz (például

[20] Hayek, F. A. (1976): *Denationalisation of Money*. Institute of Economic Affairs, London.; Hayek, F. A. (1995): *Harc a keynesi infláció ellen*. In: *Piac és szabadság*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

[21] Mack, C. (2000): *Basics of Dollarization*. Joint Economic Committee Staff Report, January.

Ecuador vagy Zimbabwe). A hivatalossá tett teljes dollarizációnál a külföldi fizetőeszköz törvényes fizetőeszköznek minősül, és kizárólagos vagy szinte kizárólagos szerepet tölt be. Eben az esetben nemcsak a magánszféra tagjai között forog a külföldi valuta, hanem az állami szféra is ezt használja a kifizetésekre és az adóztatásra. Az 1. táblázat a pénzhelyettesítés és dollarizáció fokozatait foglalja össze, míg a 2. táblázat a 2015 elején teljesen dollarizált országokat sorolja fel (kisebb függő területek, gyarmatok kimaradhatnak a felsorolásból). A népességszám oszlopa a nagyságrendeket érzékelteti, az országok népességére többféle becslés áll rendelkezésre a különböző forrásokban.

1. táblázat: A pénzhelyettesítés és a dollarizáció formái

Forma megnevezése	Lényegesebb jellemzők	Példák
Nincs pénzhelyettesítés	A külvilágtól teljesen elszigetelt gazdaság	Elszigetelt klánok; makroökonómiai modellek, Keynes alapmodellje
Pénzügyi portfólió diverzifikálása	A külföldi tranzakciók természetes velejárója	Pénzhelyettesítés a legnagyobb országok között (pl. USA, Japán, euróóóna, Egyesült Királyság)
Részleges dollarizáció	Külföldi fizetőeszköz részleges használata belföldi célokra, miközben létezik hazai fizetőeszköz is	Fejletlen és közepesen fejlett országok (pl. Latin-Amerika, Afrika, Kelet-Európa)
Teljes dollarizáció	Nincs hazai fizetőeszköz	Andorra, Ecuador, Montenegro

Forrás: saját szerkesztés.

2. táblázat: A teljesen dollarizált országok és területek 2015 elején

Országok és területek	népesség (ezer fő)	A jellemzően használt valuta	bevezetés időpontja
500 ezer lakos felett			
Ecuador	15775	USA dollár	2000
El Salvador	6289	USA dollár	2001
Kelet-Timor	1115	USA dollár	2000
Koszovó	1827	euró (előtte német márka)	1999
Montenegro	624	euró (előtte német márka)	1999

Országok és területek	népesség (ezer fő)	A jellemzően használt valuta	bevezetés időpontja
Panama	3851	USA dollár	1904
Zimbabwe	13668	több valuta használatos	2009
500 ezer lakos alatt			
Andorra	76	euró (előtte francia frank, spanyol peseta)	1900 előtt
Kiribati	106	ausztrál dollár	1943
Liechtenstein	37	svájci frank	1924
Marshall-szigetek	54	USA dollár	1944
Mikronézia	108	USA dollár	1944
Monaco	36	euró (előtte francia frank)	1865
Nauru	10	ausztrál dollár	1914
Palau	21	USA dollár	1944
San Marino	34	euró (előtte olasz líra)	1897
Tuvalu	11	ausztrál dollár	1892
Vatikánváros	1	euró (előtte olasz líra)	1929

Forrás: saját szerkesztés Bogetic (2000) felhasználásával; a népességszám forrása az ENSZ demográfiai évkönyve (2013) legfrissebb adott országra vonatkozó adata, valamint Nauru, Koszovó, Kribati és Vatikánváros esetében a Wikipédia listája az országok népességéről.

A DOLLARIZÁCIÓ BECSÜLT MÉRTÉKE

A dollarizált pénzforgalom korrekt mérése ugyanakkor lehetetlen, csak becsülni lehet nagyságát, ezért a következő becsléseket legfeljebb a nagyságrendjükre vonatkozóan érdemes komolyan venni. A nem hivatalos dollarizáció mértékét leggyakrabban a külföldi pénzállomány teljes pénzállományon belüli hányada alapján becsülik. Egy 1999-es IMF felmérés szerint ennek mértéke 18 országban meghaladja a 30%-ot, további 34 országban a 16,4%-ot.^[22] Bolíviában 1992-ben a becslések szerint 80%-ot is meghaladta a dollár pénzállományon belüli aránya. További becslések alapján Argentínában 26 milliárd, Oroszországban 20 milliárd, Törökországban 5 milliárd dollárnyi bankjegy forog.^[23] Egy 2001-es Dél-Amerikára vonatkozó becslés 56%-ra teszi a spontán dollarizáció mértékét.^[24] Az amerikai dollár területi eloszlásának ellentmondásos becsléseiről jó áttekintést

[22] Uo.

[23] Cohen, B. J. (1998): i. m.

[24] Hinds, M. (2004): *Is Dollarization a Worthwhile Option for Developing Countries?* International Finance, 7. 287-309.

nyújt Feige (2011) tanulmánya. Az 1990-es évekre vonatkozóan az Egyesült Államokon kívül forgó dollár arányát becsülték 30%-ra, 36%-ra, 25-45%-ra, 53,2%-ra, 55%-ra, 70%-ra. A szakirodalom által leggyakrabban idézett 55-70%-os arány Porter és Judson 1996-os becslése. Az Egyesült Államok kincstárának 2005 decemberére vonatkozó felmérése alapján a forgalomban lévő bankjegyek közel 60%-a található külföldön, vagyis a 760 milliárd dollárból 450 milliárd dollár. Egy 2010-es tanulmány az arányt 65% körülire, a mértéket 580 milliárd dollárra becsüli 2009 márciusára.^[25] A dollár állományához hasonló vagy annál kicsit nagyobb arányú becslések vonatkoznak arra, hogy mekkora az újonnan kibocsátott dollár külföldre távozó aránya.

A DOLLARIZÁCIÓ ELEMZÉSI KERETTŐL FÜGGŐ ELŐNYEI ÉS HÁTRÁNYAI ECUADOR PÉLDÁJÁN

Az ecuadori dollarizáció: a folyamat aktuális megítélése a dollarizációs intézkedések időszakában

Előjáróban érdemes leszögezni, hogy a dollarizáció, ideértve bármilyen valuta egyoldalú bevezetését és az eurónak a pénzügyi szuverenitás megosztásán alapuló bevezetését is, az előnyeinek és hátrányainak a tárgyalása alapproblémáját az jelenti, hogyha csak egy elméleti modellt vesznek figyelembe és eltekintenek a tényleges intézményi környezettől és aktuális gazdasági, gazdaságpolitikai háttértől is, valamint attól az empirikus tudományokkal szemben alapvető elvárásnak tekinthető vizsgálattól, hogy az elméleti modell alkalmas-e egyáltalán bármilyen való világbeli helyzet korrekst leírására és magyarázatára. Az ecuadori dollarizációval kapcsolatos reakciókkal (és a folyamat későbbi értékelésével is) mindezt jól lehet illusztrálni. Ecuador elnöke, Jamil Mahuad 2000. január 9-én jelentette be a hivatalos, egyoldalú dollarizációs tervet, amely egy széles körű gazdasági stabilizációs program részét képezte. Részben a terv miatt Mahuadnak január 21-én távoznia kellett posztjáról, de utódja kitarzott a terv mellett, és a dollár hivatalos fizetőeszközzé vált. A forgalomban lévő korábbi hazai valutát, a sucrát 25000 sucre per dolláros árfolyamon a központi bank tartalékaiból dollárra váltották. Mahuad bejelentése előtt három nappal az Ecuadori Központi Bank elnöke közölte, hogy nem lesz partner semmilyen „hirtelen, őrült intézkedésben”. A dollarizációs terv ismertetése után a bank elnöke lemondott, a tervet a helyettesek ratifikálták.^[26] Érdemes idézni a teljes dollarizáció bejelentését követően az intézkedés kapcsán néhány befolyásos szervezet és tekintélyes közgazdász, például Paul Krugman által megfogalmazott szigorú kritikákból és kételyekből:

[25] Feige, E. L. (2011): *New Estimates of U. S. Currency Abroad, the Domestic Money Supply and the Unreported Economy*. MPRA Paper No. 34778.

[26] Economic Crisis Forces Ecuador to Abandon its own Currency. WWSWS. (Elérhető: <https://www.wsws.org/en/articles/2000/01/ecua-j13.html>.)

Michel Camdessus, a Nemzetközi Valutaalap elnöke január 17-én: „A dollarizáció, hogy nyílt legyen, nem az a fajta politika volt, amit ajánlottunk volna Ecuador jelen helyzetében.” Február 3-án: „A dollarizáció nem nagyon adekvát az ország jelenlegi helyzetében.”

Név nélkül nyilatkozó nemzetközi pénzügyi szakértő az Economist-ban, április 1-én: az ecuadori dollarizáció „minden idők egyik legkockázatosabb művelete.”

Az Ecuadori Központi Bank állásfoglalása január 5-én: „A szakemberek szerint a dollarizáció és a konvertibilitás nem életképes tervek a jelen pillanatban”.

Az Ecuadori Központi Bank egyik vezetője január 12-én: „A gazdaság dollarizációjának a feltételei még nem adóttak.”^[27]

A Goldman Sachs vezető közgazdásza, Frederico Kaune január 11-én: „Nem kétséges, hogy mindez nem gazdasági, hanem politikai indokokon alapul. A probléma az, hogy az ecuadori gazdaság nem rendelkezik azokkal a fundamentumokkal, amelyek szükségesek a dollarizáció sikeres befejezéséhez.”

Nem megnevezett elemzők január 11-én: „Mahuad döntése hozzájárulhat az ország törekeny gazdaságának további veszélyeztetéséhez, mivel Ecuador kevés megmaradt tartalékát a sucre visszavásárlására fordítja 25000-es árfolyamon az év folyamán, a gazdasági összeomlás kockázatába taszítva az országot, ha a befektetők pánikba esnek és kivonják a pénzüket az országból.”^[28]

Paul Krugman a New York Timesban január 19-én: „Ecuador kormánya most átesett a ló másik oldalára és megpróbálja a bizalmat a valutája feladásával visszanyerni. Megfigyelők szerint ez akkor működhet, ha széleskörű hazai reformokkal jár együtt – ami kicsit úgy hangzik, mint azt mondani, meg tudsz ölni valakit varázserővel, ha adsz neki mellé arzént is. Ha ez működik, sokat tesz azért, hogy a dollarizáció máshol is valószínű legyen (Argentínában például); ha elbukik, ami sokkal valószínűbb, rossz hírnevet fog adni a dollarizációnak.”^[29]

Ezek a kritikák és borús előrejelzések alaptalanok voltak megtételük idejében is. Konkrét gazdaságméleti alátámasztás, magyarázat, érvelés, hivatkozás nincs a fenti nyilatkozatokban, értékelésekben, de a kérdéssel hosszabban foglalkozó tanulmányok sokaságának áttekintése alapján két olyan tényezőre gondolhattak, amely a dollarizáció hátrányos és ellenjavalt voltát igazolhatja. Az egyik a monetáris irányítás lehetőségének megszűnése, a másik a seigniorage elvesztése. Egyszeri költségként jelentkezik az átárazás az új pénzláb szerint, a korábbi valuta forgalomból történő kivonásának költségei. A spontán dollarizáció nagyobb foka mellett ez a költségfajta kisebb. A pénzcsere technikai lebonyolítása mellett annak jogi akadályait is meg kell oldani, a korábbi hazai pénzben született szerződések, értékpapírok új pénzre történő átszámítását.

[27] Az idézetek forrása: Hanke, S. H. (2003): *Money and the Rule of Law in Ecuador*. Policy Reform, 6. 133-135.

[28] Faiola, A. (2010): *Use of Dollar Urged in Ecuador*. Washington Post, 11. January.

[29] Krugman, P. (2000) *Reckonings; Dollars and Desperation*. New York Times, Opinion, 19. January.

Önmagában ezek a költségek, amelyek a nagyobb hiperinflációkat általában követő pénzcseréknél is fellépnek, aligha elegendőek ahhoz, hogy érdemben befolyásolják a dollarizációról szóló döntést. Mielőtt a két érdemi kifogás részletezésére rátérnék, megemlítem a dollarizáció előnyeként számon tartott tényezőket, mert azokban általánosan mondható egyetértés uralkodik, legfeljebb jelentőségük és nagyságuk lehet vita tárgya.

A dollarizáció előnyei

A dollarizáció előnyeinek a tárgyalása az Ecuadorban megvalósult hivatalos és teljes dollarizáció esetén egyszerűbb, mint a részleges dollarizációnál. Ekkor a valutaövezeten belüli valutaátváltási költségek megszűnnek. Eltűnik az övezeten belüli valutakockázat, ami tendenciaszerűen növeli a kereskedelmet és a pénzügyi piacok összefonódását. Egyéb viszonylatokban is csökkennek a devizaátváltás tranzakciós költségei. A mexikói peso és a japán jen közötti nagy tranzakciók két részre oszlanak, a peso-dollár, valamint a dollár-yen átváltásra ezen piacok nagy és hatékony volta miatt. Ezért ha Mexikó dollárt használna, Japánnal való kereskedelmének a tranzakciós költségei is csökkennének.^[30] A természetes árarányváltozásokhoz (amelyek a kereslet-kínálat állandó változásának normális következményei) nem járul hozzá plusz tényezőként az árfolyamváltozások kockázata. Az árak könnyebben összehasonlíthatóak lesznek, ami a gazdasági kalkulációt teszi könnyebbé és biztosabbá. Ennek jelentőségét néhányan vitatják, hivatkozva a számítógépek elterjedtségére, de véleményem szerint az összehasonlíthatóság szempontjából hasonló zavart okoz a pénznem sokasága, mintha minden ország önálló súly- és hossz mértékeket használna. Át lehetne váltani egyiket a másikkra, de kényelmetlen lenne, zavarokhoz vezethetne. További előny, hogy a bankrendszer kisebb tartalékokkal is képes üzemelni, mivel önálló valuta esetén a dollár mellett a hazai valutából is tartalékolni kellene. Különösen a törpeállamok számára jelentős előny a pénzkibocsátásból származó adminisztratív költségek megszűnése, bár a pénzforgalom biztosításának költségei megmaradnak.^[31] A kamatláb csökken, mivel megszűnik a valutaválság lehetőségéhez kötődő valutakockázati felár, és csak az országgkockázati felár marad meg.

Mindezen előnyök elismerésében tehát alig van vita a szakirodalomban, bár tényleges jelentőségük megítélése eltérő lehet. A nem hivatalos dollarizációkor a felsorolt előnyök csak részlegesen jelentkeznek. A hazai pénz keresletében és kínálatában bekövetkező gyors változások destabilizáló hatással bírnak.^[32] Ezért gazdaságilag a teljes és hivatalos dollarizáció nagyobb előnyökkel kecsegtet a részleges spontán dollarizációhoz képest.

[30] Stein, R. (1999): *Issues Regarding Dollarization*. Subcommittee on Economic Policy, US Senate Banking, Housing and Urban Affairs Committee.

[31] Cohen, B. J. (1998): i. m.

[32] Mack, C. (2000): i. m.

A dollarizáció állítólagos hátrányai, melyek valójában nem hátrányok

Rátérve a két említett állítólagos hátrányra, a második kérdést, a seigniorage veszteséget rövidebben meg lehet válaszolni. Ecuadorban a dollarizáció előestéjén, 1999 áprilisában a monetáris bázis nagyjából 80%-a amerikai dollárban volt.^[33] A korábbi években tehát már megtörtént a seigniorage bevételek nagy részének Egyesült Államok számára történő átcsoportosítása. Ha az ország dollárállomány nélküli lett volna, a program valóban ellenjavalt lehetett volna, gyakorlati okokból is: gyorsan kellett volna beszerezni a dollarizációhoz szükséges valutát. Sucreért nem tudtak volna dollárt vásárolni, csak termékek exportálásával. A forgalomban lévő sucreállomány dollárra váltása egyszeri költség volt a központi bank szempontjából, de az ország egésze szempontjából a pénzeszközök szereplők közötti átcsoportosítását, és nem költséget jelentett. Az pedig egy látszatjavaslat, az évtizedes negatív tapasztalatok formálta lakossági és üzleti várakozások realitásai mellett minden valós lehetőség nélkül, hogy jobb lett volna a sucreban helyreállítani a bizalmat, mint dollarizálni. A hazai fizetőeszközben Ecuadorban nemhogy Svájc, de mégcsak messze nem Magyarország vagy Lengyelország szintű volt a bizalom. A kamatveszteség nagysága attól függ, hogy változott-e a készpénz és a dollárbetétek aránya. Az ország viszont megszabadult a valutakockázati kamattöbblettől, amely révén a dollarizációval kamatmegtakarítást ér el.

Ami az önálló monetáris politika megszűnését jelenti, ezt a tényezőt a szakirodalom nagy része a hátrányok között tartja számon, kisebb része az előnyökhöz sorolja. Utóbbiak közül meg lehet említeni például általánosságban Hayeket és Misest, akik számos helyen igazolták elméleti levezetésekkel a monetáris politika destabilizáló és káros gazdasági hatásait. Ezek részletezése nem célja a tanulmánynak. A dollarizáció szűkebb irodalmában meg lehet említeni például Hanke és Lopez már hivatkozott tanulmányait.^[34] Tatay Tibor és Kotosz Balázs^[35] a véletlenszerűen bolyongó változókra vonatkozó bizonytalan előrejelzésekre hivatkozva mutatja be, hogy a jegybanki döntések helyessége vagy téves volta a véletlentől függ. A tankönyvi megközelítések valóban gyakran élnek olyan feltevésekkel, mint a mindentudás, időbeli késleltetéstől mentesen rendelkezésre álló makroadatok, a piaci változások azonnali észlelése, a késedelmek és gyakorlati szabályozási nehézségek nélküli azonnali hatékony reakció képessége. De mindezen feltevések csak a jéghegy csúcsát jelentik.

[33] Lopez, F. A. (2002): *Dollarization in Vulnerable Economies: The Lessons from Ecuador*. Paper to be presented at the CEPR Conference on Forms of Monetary Union, NYC Fordham University, April 5-6.

[34] Hanke, S. H. (2003): i. m. 131-145.; Lopez, F. A. (2002): i. m.

[35] Tatay Tibor – Kotosz Balázs (2013): *Jegybanki modellezés és a bolyongó változók*. Pénzügyi Szemle, 58. 447-463.

Az ecuadori dollarizációt értékelő egyik tanulmány például arra a következtetésre jut, hogy Ecuador a saját valutája feladásával elszalasztja a saját monetáris politika lehetőségét, amivel a gazdaságát ért külső sokkokat tudná kezelni.^[36] Min alapul ez a következtetés? Valóságidegen és az intézményi szempontokat is figyelmen kívül hagyó elemzésen, makroökonómiai idősorok ökonometriairelemzésén, amiben a tényleges oksági folyamatok nem jelenhetnek meg, mert nincsenek is figyelembe véve. Ezek a vizsgálatok ahhoz hasonlóan alapjaiban, módszertanukban hibásak, mint az euróövezetbe tartozó országok olyan vizsgálata, hogy mi történne akkor, ha nem lennének az euróövezet részei és saját (legalábbis részlegesen saját) monetáris politikát tudnának folytatni.

A hatékony, a gazdaság számára előnyös önálló monetáris politika lehetősége, a kamatláb a pénzmennyiség és az árfolyam autonóm szabályozásának lehetősége annál illuzórikusabb, minél kisebb az ország gazdasága. Így a törpeállamoknál például ésszerű lehetőségként fel sem merül az önálló monetáris politika gyakorlása. De a 200 millió lakosú hatalmas indiai állam, Uttar Pradesh, vagy Kalifornia, amelynél csak kilenc nagyobb GDP-jű ország van a világon, számára is kérdéses, hogy milyen károk, hátrányok származnak abból, hogy egy nagyobb pénzügyi övezet részei, és nem saját nemzeti bankkal, önálló pénzzel rendelkező, önálló monetáris politikára képes entitások. Ebből a szempontból, vagyis a monetáris politikai irányítás szempontjából, semmilyen hátrány nem éri még az ilyen óriási országrészeket sem, nemhogy a náluk kisebb országokat. Ezzel szemben áll viszont az a számos mérhető és nem számszerűsíthető előny még a Kalifornia és Uttar Pradesh nagyságú régiók számára is, amely a nagyobb valutaövezetbe tartozás folyamánya.

A monetáris politika hátrányként való elkönyveléséhez olyan érvényes elméleti keretre lenne szükség, amely a valóságnak megfelelő feltevésekből vezeti le azokat a jótékony hatásokat, amelyeket az önálló monetáris politika képes nyújtani. Ilyen elméletet azonban nem ismerünk, csak olyan elemzési kereteket és olyan modelleket, amelyekben a rendkívül komplex makroökonómiai összefüggéseket (amelyek milliónyi egymással komplex, statisztikailag nem átlagolható módon összekötődő gazdasági szereplő milliárdnyi döntése alapján formálódnak) legfeljebb néhány tucat változó közötti feltevészerű kapcsolatokról, bizonytalan idő- és térértelmezés keretében vezeti le. Ezeknek így sem valóságérvényük nincs, sem a történeti tapasztalat alá nem támasztja őket. Érvényességük a konvención nyugszik, azon, hogy sok közgazdász elfogadja őket, a tankönyvekben lehet olvasni róluk, az egyetemen a tananyag részei, a vezető folyóiratokban pedig egy adott, a tankönyvinél egy fokkal bonyolultabb matematikát alkalmazó modell $n+1$ -ik ($n > 1000$) változatát bemutató tanulmányokat lehet publikálni a kérdésből, szorgalmasan

[36] Cristo, M. L. M. D. – Gomes-Puig, M. (2013): *Pass-through in Dollarized Countries: Should Ecuador Abandon the US Dollar?* Applied Economics, 45. 4395–4411.

meghivatkozva a modell n -ik változatát publikáló ismerősöket, akik az $n+2$ -ik változatban majd visszahivatkozzák a szerzőt, így eljutva a körkörös érveléssel alátámasztott látszatelméletekhez. Emlékeztetőül néhány példa a hatékony monetáris politikát alátámasztó modellek feltevéseiből: egyetlen reprezentatív termelő van, amely egyetlen homogén terméket gyárt; a fogyasztók száma egy, élettartama örök; a reprezentatív fogyasztó az élettartamára jutó diszkontált hasznosságot maximalizálja; a diszkontáláshoz felhasznált arány állandó és megegyezik az időpreferencia társadalmi rátájával; a fogyasztók és a termelők tökéletesen előrelátók és mindentudók; stb. stb. Nem specifikálják az időtávot és a térbeli viszonyokat, nem foglalkoznak intézményi kérdésekkel, joggal, állammal, minőségi különbségekkel és még sokminden lényeges kérdéssel. A fenti feltevések bármelyikének feloldása parciális, vagyis számos további korlátozó feltevés mellett történik.

Az említett kérdések meglehetősen általános módszertani problémákat jelentenek, nemcsak specifikusan a dollarizáció témakörét érintik. A dollarizáció kapcsán még az optimális valutaövezetek elméletét lehet megemlíteni, amelyre gyakran hivatkoznak országok csoportjának a közös valuta bevezetésével kapcsolatos előnyök és hátrányok tárgyalása kapcsán, anélkül, hogy bármikor is operacionalizálni tudnák a valóságos adatok segítségével ennek az elméletnek a makrováltozóit. Ennek sokféle elemi hiányosságai közül a térre vonatkozó tarthatatlan feltevéseit máshol részletesen bemutattam, így itt nem ismétlem meg őket.^[37] Ennek az elméletnek ugyanakkor még nem is szélsőségesen antirealisták a feltevései.

Az önálló monetáris politika lehetőségének feladása egy következményeként szokták még azt az állítólagos hátrányt megemlíteni, hogy elveszik annak a lehetősége, hogy a jegybank mint végső hitelező, kisegítse a hazai bankrendszert. Amennyiben a kormány megfelelő hitelességgel rendelkezik, ez a veszély valószínűleg nem veszély, mivel a hazai és külföldi kereskedelmi bankok ugyanúgy be tudják tölteni a végső hitelező szerepét, mint egy jegybank. A külföldi bankok a kormány közreműködése nélkül is kisegíthetik a hazai bankrendszert, ahogyan az gyakorlatilag Panamában működik. Ismét érdemes rá utalni, hogy Görögország pénzügyi nehézségeit nem az euróövezetbe tartozás okozza, épp ellenkezőleg, a tagság előnyös az országnak, hanem a görög állam túlköltekezése okozza. Ezt nem orvosolná semmilyen önálló pénz bevezetése, mert az nem teremthetne pótlólagos forrást.

A válsághelyzetek valószínűsége önálló pénz hiányában lényegesen csökken, de amennyiben mégis előfordul, a szanálás olcsóbban oldható meg, mint a jegybankkal rendelkező országokban.^[38] A jegybank hiánya a pénzügyi válságok esetén is előnyt jelent, nem hátrányt.

[37] Dusek T. (2004): *A területi elemzések alapjai*. ELTE TTK, Budapest. 178–185.

[38] Mack, C. (2000): i. m.

AZ ECUADORI DOLLARIZÁCIÓ ÉRTÉKELÉSE

Az ecuadori dollarizációval kapcsolatos elemzői aggodalmak óta több, mint 15 év eltelt, így azok elméleti indokolatlansága mellett napjainkra történetileg is igazolni lehet megalapozatlan voltukat. Ecuador halmozott reál GDP növekedése 2001 és 2014 közötti 14 évben 84%-os volt, ami Dél-Amerikában a második helyre volt elegendő.^[39] Ez nem perdöntő érv a siker mellett, de azért nem tekinthető kudarcnak. Gazdaságelméletileg nem változott semmi 2000 óta, de míg a dollarizáció idejében az IMF elnöke számos kifogást emlegetett, a dollarizációnál fontosabb teendőket nevezett meg, addig az IMF 2014. augusztus 20-án kiadott sajtóközleménye látványosan ellentmond ennek: „Ecuador jelentős gazdasági és társadalmi haladást ért el az elmúlt évtizedben. (...) A dollarizációval elért pénzügyi stabilitás fennmaradt és együtt az alacsony inflációval, fenntartható növekedéssel és magasabb társadalmi kiadásokkal, segítette a szegénység csökkentésében és a társadalmi mutatók javításában. (...) Az igazgatók úgy gondolják, hogy a dollarizáció fontos szerepet játszott a makroökonómiai stabilitás biztosításában és jól szolgálta az országot.”^[40]

IRODALOM

- Argentina launches Falklands currency note to mark anniversary. BBC News, 2014. április 3. Elérhető: <http://www.bbc.com/news/world-latin-america-26860278> Letöltés ideje: 2015.03.17.
- Bastian, J. (2009): *Geld (regiert) ruiniert die Welt: Eine kritische Kulturgeschichte des Geldes*. Books on Demand, Norderstedt.
- Bogetic, Z. (2000): *Official Dollarization: Current Experiences and Issues*. Cato Journal, 20.
- Cohen, B. J. (1998): *The Geography of Money*. Cornell University Press, Ithaca and London.
- Cristo, M. L. M. D. – Gomes-Puig, M. (2013): *Pass-through in Dollarized Countries: Should Ecuador Abandon the US Dollar?* Applied Economics, 45.
- Dedák István (1996): *Seigniorage, költségvetési deficit, aggregált kereslet*. Közgazdasági Szemle, 43.
- Demographic Yearbook, 2013, United Nations.
- Dusek T. (2004): *A területi elemzések alapjai*. ELTE TTK, Budapest.
- *Economic Crisis Forces Ecuador to Abandon its own Currency*. WWSWS. Elérhető: <https://www.wsws.org/en/articles/2000/01/ecua-j13.html>
- Erdős Tibor (1997): *Dezinfláció, seigniorage és az állami költségvetés egyenlege*. Közgazdasági Szemle, 44.
- Faiola, A. (2010): *Use of Dollar Urged in Ecuador*. Washington Post, 11. January.
- Feige, E. L. (2011): *New Estimates of U. S. Currency Abroad, the Domestic Money Supply and the Unreported Economy*. MPRA Paper No. 34778.

[39] Saját számítás az IMF World Economic Outlook Database 2014. októberi adatai alapján. (Elérhető: <http://www.imf.org/external/ns/cs.aspx?id=28>.)

[40] IMF (2014): Press Release No 14/393, August 20, 2014.

- Gilbert, E. (1998): *'Ornamenting the Facade of Hell': Iconographies of 19th-century Canadian Paper Money*. Environment and Planning D: Society and Space, 16.
- Gilbert, E. (1999): Forging a National Currency: Money, State-Making and Nation Building in Canada. In: Gilbert, E. – Helleiner, E. (eds.): *Nation-States and Money: The Past, Present and Future of National Currencies*. Routledge, London.
- Hanke, S. H. (2003): *Money and the Rule of Law in Ecuador*. Policy Reform, 6.
- Hawkins, S. (2010): *National Symbols and National Identity: Currency and Constructing Cosmopolitans in Tunisia*. Identities: Global Studies in Culture and Power, 17.
- Hayek, F. A. (1976): *Denationalisation of Money*. Institute of Economic Affairs, London.
- Hayek, F. A. (1995): Harc a keynesi infláció ellen. In: *Piac és szabadság*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Helleiner, E. (2003): *The Making of National Money. Territorial Currencies in Historical Perspective*. Cornell University Press, Ithaca and London.
- Hinds, M. (2004): *Is Dollarization a Worthwhile Option for Developing Countries?* International Finance, 7.
- Holub, T. (2001): *Three Essays on Central Banking and Credibility*. PhD értekezés, Károlyi Egyetem, Prága.
- Hymans, J. E. C. (2005): *International Patterns in National Identity Content: The case of Japanese Banknote Iconography*. Journal of East Asian Studies, 5.
- IMF (2014): Press Release No 14/393, August 20.
- Krugman, P. (2000): *Reckonings; Dollars and Desperation*. New York Times, Opinion, 19. January.
- Kun János (1996a): *Seigniorage és az államadósság terhei I. A fogalom történeti fejlődése*. Közgazdasági Szemle, 43.
- Kun János (1996b): *Seigniorage és az államadósság terhei II. A magyar eset*. Közgazdasági Szemle, 43.
- Kun János (2010): *Seigniorage saját pénz nélkül*. PhD értekezés, Pannon Egyetem Gazdálkodás- és Szervezés Tudományok Doktori Iskola, Veszprém.
- Lauer, J. (2008): *Money as Mass Communication: U. S. Paper Currency and the Iconography of Nationalism*. Communication Review, 11.
- Lopez, F. A. (2002): *Dollarization in Vulnerable Economies: The Lessons from Ecuador*. Paper to be presented at the CEPR Conference on Forms of Monetary Union, NYC Fordham University, April 5-6.
- Mack, C. (2000): *Basics of Dollarization*. Joint Economic Committee Staff Report. January.
- Marten, L. – Kula, N. C. (2008): *Meanings of Money: National Identity and the Semantics of Currency in Zambia and Tanzania*. Journal of African Cultural Studies, 20.
- Moreno-Villalaz, L. (1999): *Lessons from the Monetary Experience of Panama: a Dollar Economy with Financial Integration*. Cato Journal, 18.
- Mwangi, W. (2002): *The Lion, the Native and the Coffee Plant: Political Imagery and the Ambiguous Art of Currency Design in Colonial Kenya*. Geopolitics, 7.
- Novák Zsuzsanna – Vámos Imre (2014): *Jegybanki eredményesség és költségvetési hiány*. Pénzügyi Szemle, 59.
- Penrose, J. (2011): *Designing the Nation. Banknotes, Banal Nationalism and Alternative Conceptions of the State*. Political Geography, 30. 429–440.

- Pete Péter (1994): *Makroökonómia, seigniorage, államadósság*. Közgazdasági Szemle, 49.
- Schobert, F. (2001): *Seigniorage: An Argument for a National Currency? Center for European Policy Studies*. Working Document, No. 174.
- Schofield, K. (2015): *Taking the peso. Fury as Argentina unveils Falklands banknote*. The Sun. Elérhető: <https://www.thesun.co.uk/sol/homepage/news/politics/6345728/Argentina-unveil-controversial-new-banknote.html>
- Stein, R. (1999): *Issues Regarding Dollarization. Subcommittee on Economic Policy, US Senate Banking*. Housing and Urban Affairs Committee.
- Strassler, K. (2009): *The Face of Money: Currency, Crisis, and Remediation in Post-Suharto Indonesia*. Cultural Anthropology, 24.
- Tatay Tibor – Kotosz Balázs (2013): *Jegybanki modellezés és a bolyongó változók*. Pénzügyi Szemle, 58.
- Tschoegl, A. E. (2004): *Change the Regime - Change the Money*. Bulgarian banknotes, 1885-2003. Balkanologie, 8. 2.
- Unwin, T. – Hewitt, V. (2001): *Banknotes and National Identity in Central an Eastern Europe*. Political Geography, 20.
- Veselkova, M. – Horvath, J. (2011): *National Identity and Money: Czech and Slovak Lands 1918-2008*. Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity, 39.
- Wallach, Y. (2011): *Creating a Country through Currency and Stamps: State Symbols and Nation-building in British-ruled Palestina*. Nations and Nationalism, 17.
- Weber, E. J. (1992): *Free Banking in Switzerland after the Liberal Revolutions in the Nineteenth Century*. In: Dowd, K. (ed.): *The Experience of Free Banking*. Routledge, London.

ENGLISH ABSTRACT

The paper gives a critical evaluation of the theoretical and rhetorical framework of Ecuadorian dollarization. A considerable amount of research has been carried out over its practical effects, however, in spite of a spectacular empirical falsification of several theoretical forecasts, the theoretical framework of dollarization and more general, the international monetary relations remained the same: unreal, aspatial models with nonobservable and immeasurable variables, like the empirically empty theory of optimal currency areas. The original doubts and grey forecasts in 2000 about the Ecuadorian dollarization by Michael Camdessus, managing director of IMF and by some famous economists, such as Paul Krugman, became perfectly wrong, but the rhetoric of dollarization (and euroization) also remained the same. This is a symptom of radical antiempiricist mentality of the mainstream economics.

A munkanélküliség veszélye a jemeni gazdaság stabilizálására

Jemen Ománnal és Szaúd-Arábiával határos. Az ország kétharmad része lakatlan. A keskeny tengerparti sávtól nyugatra magasba nyúló, több mint 3000 méter magas hegylánc húzódik, majd ez a lánc szép lassan ereszkedni kezd, nagy kiterjedésű felfölddé szelődik. Az Arab-sivatag az ország északi részétől az Arab-tenger partjáig tart. Jemen az Arab-félsziget legkevesébé sivatagos országa. Jemen főbb gazdasági adatait a következő táblázat foglalja össze:

1. táblázat: Jemen főbb gazdasági adatai

GDP	61.63 billió USD (2013 est.)
GDP-növekedés	3,8% (2013-as becslés)
Egy főre jutó GDP	2500 \$ (2013 est)
Infláció (fogyasztói árindex)	11.8% (2013 est)
Szegénységi küszöb alatt élő népesség	54,5% (2014. évi adat)
Gini-index	37,7 (2013. évi adat)
Munkaerő	6.494.000 (2008 est)
A munkaerő alkalmazási területei	A legtöbben a növénytermesztésben és állattenyésztésben dolgoznak. Az ipar, építőipar, kereskedelem és a szolgáltatások területén a munkaerő kevesebb, mint egynegyede csoportosul.
Munkanélküliség	40% (2013-as becslés),
Főbb iparágak	kőolaj-kitermelés és kőolaj-finomítás; kisipari pamut- és bőrtermékek gyártása; élelmiszer-feldolgozás; iparművészeti termékek gyártása; alumínium termékek gyártása; cementgyártás; kereskedelmi hajójavítás
Export	6.694 billió USD (2013 est.)

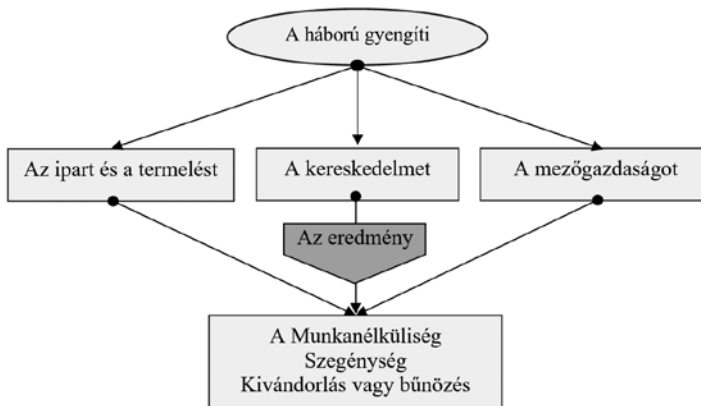
[1] Széchenyi István Egyetem, PhD-hallgató (sabai68@mail.com).

GDP	61.63 billió USD (2013 est.)
Exportált termékek	nyersolaj, szárított és sózott hal, kávé és cseppfolyósított földgáz
Főbb exportőr országok	Kína: 41%, India: 11,4%, Thaiföld: 19,2%, Korea: 4,4%, Japán: 7,2%, Egyesült Arab Emírátsok: 5%, USA: 4,2% (2013. évi adat)
Import	10.97 billió USD (2013 est.)
Importált termékek	Élelmiszer és élőállat, gépek és berendezések, vegyi anyagok
Főbb importőr országok	EU: 48,8%, Egyesült Arab Emírátsok: 9,8%, Kína: 7,4%, USA: 7,8%, Szaúd-Arábia: 7,1%, Kuvait: 5,3%, és India: 5,8% (2013. évi adat)
Államadósság	GDP 31,8%-a (2013-as becslés) - 7,806 billió USD.

Forrás: The World Factbook - CIA. [2]

Mostanában sokat hallunk a jemeni háborús helyzet kialakulásáról és olyat olvasunk az ENSZ listán, hogy Jemen az egyik legveszélyesebb helyzetű ország a Közel-Keleten. A háborús helyzet azonban nagy hatással volt az ország gazdaságára, az export és import folyamatokra, az iparra és a termelés minden oldalára, amelynek összességében illetve árnyékában növekszik a szegénység és munkanélküliség. A következő ábra bemutatja, hogy a háborús szituáció gyengíti az országot, és ezzel együtt az ipart, a termelést, a kereskedelmet, a mezőgazdaságot és a fejlődés összes oldalát.

1. ábra: Jemen főbb gazdasági adatai

Forrás: saját szerkesztés.

[2] <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/>

Mivel a PhD dolgozatom címe Áden kikötő várható szerepe a jemeni gazdaság növekedésében, ezért megpróbálom Jemen jelenlegi helyzetével foglalkozva a munkanélküliséget elemezni, javaslatokat és gazdasági tanácsokat adni abban, hogy milyen hatással van Ádenre mint kikötő és sikeres múltú gazdasági és kereskedelmi városra.

2. ábra: Jemen és Áden kikötője

Forrás: saját szerkesztés.

A MUNKANÉLKÜLISÉGRŐL ÁLTALÁBAN

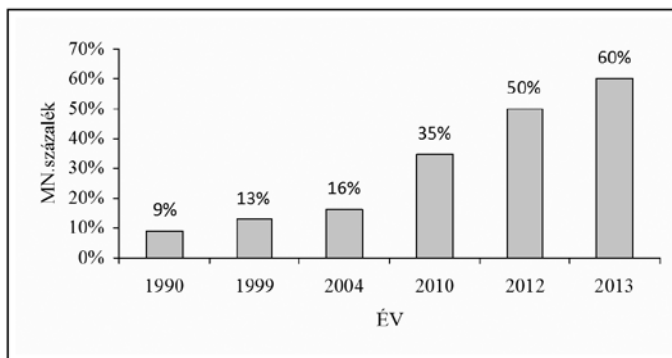
Munkanélkülinek (állástalannak) hívunk minden olyan személyt, aki egy adott időpontban képes és akar is dolgozni, mégsem talál munkát. A közgazdaságtan megfogalmazása szerint a munkanélküliek és a foglalkoztatottak, vagyis a munkaerő piacán jelen lévők együttesen alkotják a munkaerő-állományt. A munkanélküliségi ráta nem más, mint a munkanélküliek számának és a munkaerő-állománynak a hányadosa, százalékos formában kifejezve. Különbséget kell tennünk a regisztrált és a nem regisztrált munkanélküliek között. Előbbiek az illetékes állami hatóságnál – utóbbiak ezzel szemben nem regisztráltatják magukat sehol, így támogatást sem vehetnek igénybe és számuk sem határozható meg pontosan. A munkanélküliség mind az állástalan személy, mind pedig az egész gazdaság és a társadalom szempontjából súlyos probléma, ami ellen küzdeni kell, piaci és állami eszközökkel egyaránt. A munkanélküliség minden gazdaság szükséges velejárója. Egyfajta ösztönző erőt jelenet a munkára, de megléte óriási problémákat okozhat. Ha nagyon-nagy méreteket ölt, akkor szociális gond, míg csekély méret esetén hasznos is lehet (persze nem mindegy kinek). A munkanélküliség kérdésének megoldásához szükséges tisztázni a kiváltó tényezőit.

JEMEN ÉS AZ ARAB ORSZÁGOK ÖSSZEFÜGGÉSE A MUNKANÉLKÜLISÉG KÉRDÉSÉBEN

Az országban negyven százalékos a munkanélküliség, a magas élelmiszerárak miatt pedig rengetegen éheznek. A lakosság két százaléka kevesebb, mint két dollárból, átszámítva körülbelül 500 forintból él naponta. A jemeni munkanélküliségi mutatók az évek során (1990–2014) a következőképpen alakultak: a munkanélküliségi ráta az aktív munkaerőhöz viszonyítva 1990-ben a becslések szerint 9,1%-kal nőtt. 1994-ben az általános népszámlálás eredményei azt mutatták, hogy a munkanélküliségi ráta a valós munkaerőhöz viszonyítva a becslések szerint továbbra is nőtt, méghozzá 9,8%-kal. 1999-ben pedig egy munkaerővel kapcsolatos felmérés eredményei már azt mutatták ki, hogy a munkanélküliségi ráta 13,7%-kal nőtt a teljes munkaerőhöz viszonyítva.

2004-ben az általános népszámlálás eredményei azt mutatták, hogy a munkanélküliségi ráta 16,2%-kal, 2010-ben pedig mintegy 35%-kal nőtt az aktív munkaerőhöz viszonyítva. A 2011-ben kitört forradalom után a munkanélküliségi ráta azonban olyan súlyosan emelkedett, hogy a becslések szerint ebben az évben elérte a 46%-ot, 2012-ben pedig már meghaladta az 50%-ot. A legutóbbi adatok szerint (2013) a munkanélküliségi ráta 60%-ra emelkedett.^[3]

3. ábra: A munkanélküliségi ráta veszélyes emelkedése 2013-ig

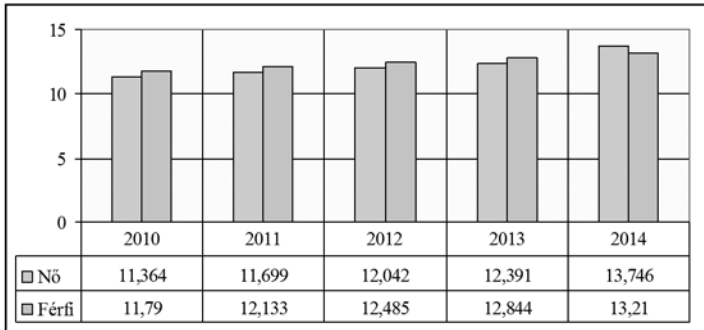

Forrás: Nemzetközi Bank.

Ebben az országban egyre jobban növekedik a munkanélküliség, mivel az országban több a lakosság, mint az ország termelése és gazdasági előre haladása.

[3] WB (World Bank), UNDP (United Nations Development Programme) and Republic of Yemen (2013): *Yemen Poverty Assessment Report*.

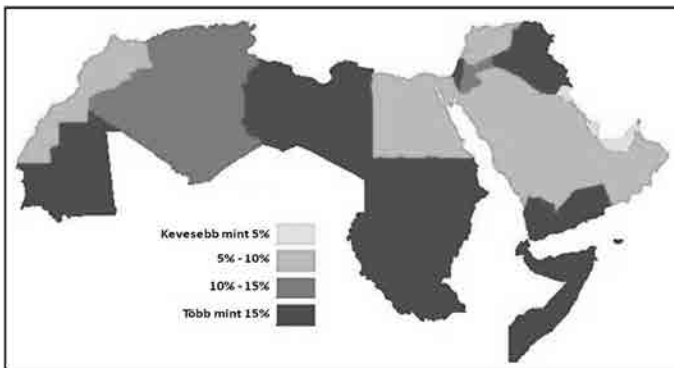
4. ábra: A lakosság növekedése 2010–2014

Forrás: Jemeni Statisztikai Hivatal.

Jemen munkanélküliségi rátája a legveszélyesebb helyzetű az arab országok között. A következő ábrában színek szerint láthatjuk a magas emelkedést:

5. ábra: Munkanélküliségi ráta az arab országokban a 2012. évi eredmények szerint

Forrás: <http://data.worldbank.org/country/yemen-republic>.

A jemeni lakosság jelenleg nyomorog. Ugyan a 2011-es 10 százalékos GDP-csökkenés már enyhült, de a gazdaság így is évek óta minimum 1-2 százalékos recesszióban van. Az infláció évi 10-15 százalékos környékén mozog, a munkanélküliség pedig a lakosság harmadát érinti és nincs kilátás javulásra. A szegénység és nyomor elképesztő kontrasztba állítja Jement a szomszédos Ománnal és Szaúd-Arábiával. Hogy végül Jemen tovább süllyed-e, illetve, hogy a politikai helyzet hova fog továbbállni, az egyelőre nyitott kérdés marad. ^[4]

[4] <http://data.worldbank.org/country/yemen-republic>.

A legtöbb jemeni állampolgár szenved a kemény gazdaság és társadalom által megszabott feltételek miatt kialakult politikai konfliktus következtében, abban az országban, ahol – az ENSZ becslése alapján – a lakosság fele humanitárius segítséget igényel.

Jemen szembesült a munkanélküliség kérdésével és kiterjedt idejével, mely növeli a szegénységi rátát, különösen az elmúlt két évben a 2011-es forradalom után. Szemtanúi lehettünk a legmagasabb munkanélküliségi rátának a Közel-Keleten és Észak-Afrikában, ami nagyon emelkedik a fiatalok körében, ahol jelentősen terjed a szegénység és az alultápláltság. A világbank jelentése szerint a munkanélküliségi ráta elérte a 60%-ot 2012-ben, a szegénységi ráta pedig az 54%-ot.^[5]

A jelentés szerint a szegénység növekedése Jemenben a válság után, 2011-ben annak köszönhető, hogy rossz a gazdaság, gyenge a politikai egység, és a hatalmi harc miatt megnövekedett a menekültek száma a szomszéd országokba. Jemenben 2011-ben az ország a politikai és gazdasági átmenet időszakába lépett, amelynek során a forradalom következményeképpen jelentős fennakadások történtek a termelés és a gazdasági aktivitás, továbbá a foglalkoztatási lehetőségek terén, amely folyamatok oda vezettek, hogy számos cég és vállalat kényszerült arra, hogy létszámleépítésre szánja el magát.

A jemeni gazdaság megtorpant egy lassú növekedési ciklusban, ami oda vezetett, hogy stagnál az egy főre eső jövedelem és kiemelkedően magas munkanélküliség, különösen a fiatalok körében. 1998-ban az egy főre jutó napi átlagkereset kevesebb, mint 1,25 USD volt, és ez az összeg 2010-ig mindössze 0,75 amerikai dollárral emelkedett, ami azt jelenti, hogy a globális gazdasági és geopolitikai tényezők változása ellenére Jemen népességének csaknem fele él jelenleg kevesebb, mint napi két dollárból személyenként.

Dr. Taha Faseel, a Kereskedelmi és Ipari Minisztérium tanácsadója és a Szanaai egyetem közgazdaságtan professzora úgy nyilatkozott, hogy a Jemenben kialakuló helyzet miatt rossz a gazdasági alap, melynek következtében magas a munkanélküliség, magas az inflációs ráta, nagyarányú a szegénység, amely a statisztika szerint elérte 2008-ban a forradalom előtti 45%-ot, de a jelenlegi becslések a 2011-ben kitört válság tükrében azt mutatják, hogy a szegénységi ráta meghaladta a 75%-ot.^[6]

LEHETŐSÉGEK A MUNKANÉLKÜLISÉG CSÖKKENTÉSÉRE (ÁDENI KIKÖTŐ)

Jemen, ha belegondolunk, nem kellene, hogy szegény ország legyen földrajzi elhelyezkedése és természeti adottságai miatt. A jemeni gazdaság nagy hatással lehet a térségre, amely hatás már a történelem folyamán többször is megvalósult, gondol-

[5] http://www.marebpress.net/news_details.php?sid=50172&lng=arabic.

[6] Fejlesztő és Jövőtervező Minisztérium: *Fejlesztő terv 2005-2012*. Szanáa (arab).

junk akár a Sába királyság idejére, amikor is az Arab-félsziget legfontosabb kereskedelmi karavánutjai érintették Jement, majd sok-sok évszázadon keresztül fontos kereskedelmi központ szerepét töltötte be, vagy az angol gyarmatosítás időszakára, amikor Áden az egyik leghíresebb kereskedelmi kikötő lett a 19. században.

Az ország kedvező éghajlati adottságai, továbbá annak stratégiai elhelyezkedése révén – összehasonlítva a térség más országaival – Jemennek nagy gazdasági fejlődésre lenne lehetősége, ha adottak lennének a megfelelő piaci feltételek, továbbá a rendezett és stabil politikai viszonyok. Az utóbbiak alapján ebben a cikkben azt kívánom bizonyítani, hogy ebben az országban komoly gazdasági fellendülésre van kilátás, Áden pedig az ország egyik legfontosabb forrásává válhat a munkanélküliség csökkentésének.

Áden jellemzői:

1. Áden mint szabad kereskedelmi zóna jó helyen fekszik, hogy sikeres szereplő lehessen a világkereskedelemben, mivel egyenlő távolságra van kelettől és nyugattól.
2. Áden város fejlődő stílusa sok külső és belső építészeti kultúrát képvisel.
3. A jemeni nép a saját kultúrája mellett nyitott más kultúrákra.
4. Ádenben mint kereskedelmi kikötőben mindenki megtalálja a helyét.
5. Az ország szegénysége mellett mégis fejlődik a város és igyekszik sikeres lenni mint szabad kereskedelmi zóna a térségben.
6. Nagy versenyben van Dubai mellett, de a földrajzi helyzete több lehetőséget kínál.

Áden fontossága és szerepe a jemeni gazdaság fellendülésére

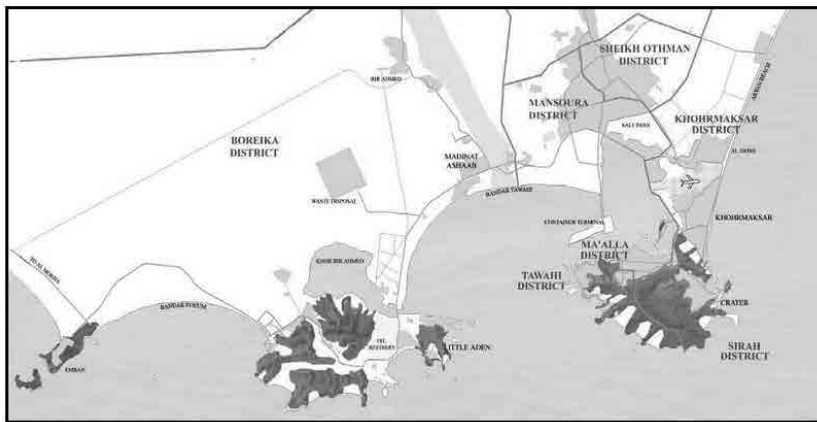
Áden földrajzi fekvéséből adódóan az ókor óta fontos szerepet játszik az Arab-félszigeten mint kereskedelmi kikötő. Az i. e. második évezredben a dél-arabok lakta vidéken, vagyis a valamikori „Arábia Félix” (Boldog Arábia) területén, a mezőgazdaság viszonylagos visszaszorulása következtében felélénkült a kereskedelem a régióban az észak-déli irányvonalon.

Áden a kereskedelmi utak közül, az úgynevezett Tömjén-út legdélebbi tranzitállomása volt, mert itt végződött az út szárazföldi szakasza, és ide futottak be a Kelet- és Délkelet-Ázsiából érkező áruk, amelyeket szárazföldön vittek tovább a karavánok az Arab-félszigeten keresztül Észak-Arábia és Észak-Afrika felé, majd onnan hajóutakon Európába. Áden topográfiáját tekintve egy nem működő vulkánon helyezkedik el, a környező vulkanikus hegyek és dombok által pedig biztonságos hajózási feltételekkel van megáldva, így egy jól védhető öböl mentén fekszik.

Mindezek a tényezők Ádent, mint kikötőt az ókori világ egyik legfontosabb kereskedelmi csomópontjává, és az akkori régiók összekötőjévé tették. A kikötő az Arab-félsziget déli kapujává alakult. A középkorban először a Himjarita királyság fennhatósága alatt, majd a perzsa császárság uralma alatt folytatta korábbi kereskedelmi szerepét. Áden az Asszuáni Királyság fővárosa lett, akik hivatalosan is tengeri kikötővárossá kiáltották ki.

Említésre méltó, hogy Ádent nemcsak tenger öleli körül, de a szárazföld területén, hegyekkel, dombokkal védett. Ez a földrajzi adottsága teszi lehetővé, hogy kiegyensúlyozottnak tekinthető az éghajlata, hőmérsékleti szélsőségek nem jellemzik a város és térsége meteorológiáját. Mindezek, melyek a város, Áden tulajdonságait jellemzik, lehetővé teszik, hogy a természeti feltételek nem akadályok, sőt előnyök arra vonatkozóan, hogy Ádenben nagy kereskedelmi élet legyen, hajók, repülők fogadására, kikötőkből történő szállításra, minden természeti - földrajzi feltétel adott. A következő ábrán látható, hogy Áden, a jemeni kikötőváros földrajzi elhelyezkedése igen optimális, mind az öt kontinens számára könnyen megközelíthető.

7. ábra: Áden lehetőségei az öt kontinenssel való kapcsolatban

Forrás: <http://www.adenfreetzone.com/Index.php>.

Az infrastruktúra állapota

Áden, a kikötőváros területi felosztásában összehangolt építészeti stílust lehetne kiépíteni, de úgy, hogy a meghatározó szerepet a jemeni építészeti stílus – a nemzetközi fejlődésnek megfelelően – alkotná. Áden területi felosztása többféle építkezési lehetőséget nyújt. Építkezéshez, építéshez alkalmas területei vannak:

1. Repülési és hajózási lehetőségre való terület.
2. Lakóházak, terek, szórakozási központok építésére alkalmas területek.
3. A kereskedelemre és turizmusra alkalmas földterületek.
4. Gyárak, ipari létesítményekre alkalmas területek.
5. Biztonsági és védelmi rendszerek működtetésére alkalmas földterületek.
6. Különböző szolgáltató létesítmények építésére alkalmas területek.
7. Egyéb földterületek.

Ádennek már a kezdetektől megvannak ezek az optimális tulajdonságai (földrajzi, kereskedelmi, meteorológiai stb.), melyet a múltban, a történelem során sokkal jobban kihasználtak, mint napjainkban. Áden jövője is lehetne sikeres. A fejlődéshez, fejlesztéshez azonban az elszántságon, elképzeléseken túl anyagi eszközökre is szükség van. A város adottságainak eredményes ki- és felhasználásához elsősorban olyan tőkére van szükség, mellyel a térség infrastruktúra hálózata készíthető el. Ennek megvalósításához elsősorban az ország kormánynak, politikai akaratának és elszántságnak, elhatározásnak kell megszületnie. Áden mint sikeres város kialakulásának sikerét biztosító feltételek:

1. Védelmi és biztonsági felkészültség, rendszer.
2. Gazdasági, politikai, banki és pénzügyi rendszerek.
3. Igazgatási és szolgáltató rendszerek kiépítése.
4. Vízhány, vízproblémák megoldása, felszámolása, megszüntetése.
5. Demográfiai problémák, bevándorlási anomáliák, visszaélések megoldása.
6. Népeségnövekedés, állampolgárság kérdése.
7. Politikai, kereskedelmi és ipari koncepciók, elgondolások, elképzelések tervezése, ezt követően a megvalósítások.
8. Különböző projektek készítése a város nemzetközi elismertségének szorgalmazására.
9. Tájékoztatások információs irodákon, központokon keresztül.
10. Ismertté tétele a gazdasági életben.
11. A jövőt illető koncepciók elkészítése, megtervezése az Ádent érintő valamennyi területre (kereskedelem, nemzet és nemzetközi gazdaság, foglalkoztatottság, infrastruktúra, ipar, szolgáltatás, turizmus, oktatás, népesedés, szociálpolitika, közlekedés, szállítmányozás stb.).

Védelmi és biztonsági felkészültség, rendszer

Áden egyik legszembetűnőbb jellegzetessége, hogy hegysorozattal, hegyláncokkal van körülvéve. Mint természeti védelmi rendszere nemcsak Ádennek, de Jemennek, az országnak is. Elsősorban az ország múltjában, történelme során játszott kiemelkedő védelmi szerepet ez a hegyláncolat. Napjainkban is felhasználható, a szinte megközelíthetlenségéből adódó védelme a hegynek. Ezért a jemeni állam felhasználja a mai napig a hegy adta adottságokat, és itt is kiépített katonai bázisokat. Ezek a katonai biztonságot szolgáló építmények főleg a 2000-es ádeni eseményeket követően, az amerikai hajó felrobbantása miatt kezdődtek meg. Ugyanis ez a cselekmény az országra nézve is hátrányos volt. Csökkentek a beruházások nemcsak Ádenben, de szinte az egész ország területére vonatkozóan. A nemzetközi média az ország bizonytalan, veszélyes helyzetét keltette.

A jemeni kormány próbál eleget tenni annak, hogy a kereskedelem zavartalanul folyjék, ezért kiemelkedően fontosnak tartja a védelem biztosítását. Ez nyilvánul meg az oktatásában is. Az állam a katonai védelem, az oktatás

mellett figyelmét a tudományokra is irányítja. Mindezekre kiemelkedően szükség van, hiszen az ország lakosságának mintegy 40%-a írás-olvasás, illetve technikai tudatlanságban van. A 18 milliós lakosságból álló országra tehát mind a gazdasági, ipari, kereskedelmi, mind az oktatás, foglalkoztatottság, egészségügy területén sürgető teendők várnak. A nemzetközi szempontból fontos, előremutató fejlődések elsősorban a nagy városokban figyelhetők meg. Már Ádenben is történtek előremutató lépések arra vonatkozóan, hogy a város szerepe nemzetközi piacgazdaság tekintetében ismert, biztonságos legyen. Ennek érdekében biztonsági, védelmi létesítményeket hoztak létre, a rendőrségen belül működő, de speciálisan a vámszabad terület biztonságát biztosító úgynevezett vámszabad területet biztosító őrség és rendőrség elnevezéssel. Ez az egység több ágazatból áll: kereskedelmi jogot biztosító ágazat, kereskedelmi tevékenységet felügyelő ágazat, exportálási ellenőrzés, importálási felügyelet, ellenőrzés stb.; a rendőrség ágazatai kiterjednek a védelmi rendszeren felül az igazgatási területekre, a tartózkodási, az emigrálási rendszer fejlesztésére is. A jogszerűség és eredményesség érdekében rendszeresen tanfolyamokat szerveznek, elsősorban a vámszabad területek működésének biztosítása miatt.

Gazdasági, politikai, banki és pénzügyi rendszerek

A kereskedelmi város fejlődéséért és ígéretes jövőjéért a Nemzeti Banknak számos képviselője nyílik Ádenben, mely a jemeni állam birtokába, tulajdonába tartozik. A fejlett és biztonságos banki rendszer gerince a kereskedelemnek és a beruházásnak. Ezek mellett saját tulajdonú és külföldi bankok is működnek, léteznek a térségben. E bankok még nincsenek abban a helyzetben, hogy a nemzetközi bankláncban aktívan szerepeljenek. A Nemzeti Banknak nagyobb a befolyása a térségben, így előtte áll a feladat, hogy a külföldi beruházásoknak megfelelő pénzügyi biztonságot biztosítson. A térségben a vámszabad terület ádeni vezetősége lehetőséget nyújt a külföldi cégeknek, hogy bankokat vagy banki képviselőket hozzanak létre azért, hogy az ádeni beruházás fejlődésnek induljon, fellendítse a kereskedelmi folyamatokat Ádenben és a város által országszerte. Mindezen elképzelésekhez politikai tervek születtek, melyek a következők:

1. Az állami költségvetésben a hiányok csökkentése.
2. Költségvetésben a kiadások csökkentése.
3. Az infláció és a gazdaság szabályozása.
4. Beruházások engedélyezése és támogatása, piaci szükségletek felmérése.

Igazgatási és szolgáltató rendszerek kiépítése

Ha összehasonlítjuk Jement a többi fejlődő országgal, – korunkban a globalizáció folyamán – egyértelművé válnak az ország hiányosságai, melyek elsősorban a szolgáltatás és igazgatás rendszerében fedezhetőek fel.

Ádennek igazodnia kell a fejlett nemzetközi rendszerhez, mely meghatározza a szabad kereskedelmi városokat, hiszen földrajzi elhelyezkedéséből adódóan Áden versenyképes helyen szerepelhetne a többi szabad kereskedelmi város között. De nemcsak Áden mint szabad kereskedelmi város szorul fejlődésre, hanem az egész országnak, Jemen összes térségének a nemzetközi normákhoz kellene felzárkóznia. Elsősorban az igazgatás és szolgáltatás területén. Mindezek mellett kiemelkedően fontos az oktatás, hiszen ez alapozza majd meg a hozzáértést és a foglalkoztatást. Szükséges a szakemberek fejlesztése, képzése az elhelyezkedése szempontjából, a külföldi beruházók és az igazgatás és szolgáltatás igényeinek megfelelően. Ezeknek az igényeknek a kielégítéséhez szükségeltetik oktatóintézmények létesítése és szakemberek, diplomások alkalmazása.

A jemeni kikötőváros, Áden fejlődésében ez idáig kis túlzással az mondható el, hogy legkevesebb részük maguknak a jemenieknek volt. Hiszen 138 évig (1829–1967) a város, Áden brit gyarmat volt. Ezekben az években a kizsákmányolás mellett a britek által történt beruházások a semminél több volt, a munkarőt is külföldről hozták, mert kerülték a helyi lakosság alkalmazását. Alig hogy felszabadult a város a brit gyarmat alól, megkezdődött a kommunizmus időszaka a Szovjetunió képviselőjében. Ezekben az időszakokban sem lehet valós, tartós beruházásokról, fejlesztésekről beszélni a város és általa az ország infrastruktúrájára, igazgatási és szolgáltatási rendszerére vonatkozóan. Jellemző volt ezekre az időkre, hogy amely épületet korábban iskolának építettek a britek, azt a szovjetek államosították és a kommunista párt székhelyeként funkcionált tovább. A szovjetek az országot 1989-ben hagyták el. Áden életében és fejlődésének lehetőségében rendkívül fontos az elektromos áram, a víz, a közlekedés, a környezetvédelem, az igazgatási rendszer, az oktatás és a szakképzés. Ezek gyors fejlődése várható a város vámszabad területének kialakítása, fejlesztése során.^[9]

ÖSSZEFOGLALÁS

Jemenben negyven százalékos a munkanélküliség, a magas élelmiszerárak miatt pedig rengetegen éheznek. A lakosság két százaléka kevesebb, mint két dollárból, átszámítva körülbelül 500 forintból él naponta. Ezért, hogy a munkanélküliség csökkenjen az országban, a kormánynak dolgoznia kell azon, hogy a termelés, a beruházás, a mezőgazdaság, a kereskedelem és az ország infrastruktúrája működjön és fejlődjön. Ennek eredményeként sok lesz a munkalehetőség, amivel a nép tud keresni és normál életet élni, illetve az ország elkerüli, vagy legalább csökkenti a munkanélküliséget okozó problémákat és bűncselekményeket. Ennek érdekében a beruházók, a kereskedők és termelők számára meg kell termelni a megfelelő feltételeket. Sok tényezőre van szükség, ezek közül ebben a dolgozatban négy szükséges tényezőről szoltam:

[9] *Áden kikötő* – történelmi tanulmány (arab nyelv). 2013.

- Az általános infrastruktúra,
- Védelmi és biztonsági felkészültség,
- Gazdasági, politikai, banki és pénzügyi rendszerek,
- Igazgatási és szolgáltató rendszerek kiépítése.

IRODALOM

- *Áden kikötő* - történelmi tanulmány (arab nyelv). 2013- Rijád Szaúd-Arábia - Dáruwifaq.
- Vámosi Tamás (2013): *Munkaerő-piaci ismeretek*.
- Jemeni statisztikai hivatal weboldala. Elérhető: <http://www.yemen-nic.info/ministations/section>
- Fejlesztő és Jövőtervező Minisztérium: *Fejlesztő terv 2005–2012*. Szanáa (arab).
- Fejlesztő és Jövőtervező Minisztérium: *Yemen strategic vision 2025*. Szanáa 2000.
- Taher, Alawi Abdullah (1997): *Áden XX. századi történelme* (arab). Áden.
- El-Laithy, Heba - Khalid, Abu-Ismael (2006): *Poverty, Growth, Employment and Income distribution in Yemen*. United Nations Development Programme.
- WB (World Bank), UNDP (United Nations Development Programme) and Republic of Yemen (2013): *Yemen Poverty Assessment Report*.
- *Vám szabad területek központja. Áden fejlesztése, mint szabad kereskedelmi város* (1993).
- <http://hu.tradingeconomics.com/charts/yemen-unemploymentrate.png?s=yememenunerate&d1=20020101&d2=20141231>
- <http://www.worldbank.org/en/country/yemen/publication/economic-outlook-spring-2016>
- <http://www.adenfreezone.com/Index.php>
- http://www.theodora.com/wfbcurent/yemen/yemen_economy.html

ENGLISH ABSTRACT

The unemployment rate is 40% in Yemen. The foods prices are high and a lot of people are hungry. The population policy of Yemen works to improve social and economic factors. Its main thrust is to improve living and working conditions; health care; education; housing; in addition to providing maternal and child care. Due to its democratic make-up, the government looks to include discussion from the people on the development of future and present population programmes.

The results are increase in the standard in living, elimination of unemployment, and an increase in school attendance. The rural areas exhibit consistently lower unemployment rates than urban areas, despite having higher poverty rates. This dichotomy is essentially due to the greater prevalence of low quality jobs in rural areas and the inability of the rural poor to remain unemployed even if rewards to labour are very low. However, it is interesting to note that rural areas have experienced a larger increase in unemployment than urban areas.

TUDOMÁNYOS KÖZÉLET

Térélmény

KÍSÉRLETI GALÉRIA ÉPÍTÉSZETI ÉS MARKETING SZEMPONTÚ VIZSGÁLATA^[7]

A múzeumok az új katedrálisok,^[8] melyeknek terei rituálékkal és párosszal vannak átítatva. A modern művészet kiszakadt a mindennapok valóságából, és ezt mi sem példázza jobban, mint a nyugati kultúra múzeum eszméjének kiteljesedése.^[9] A múzeumok és galériák virágkora a 19. század eleje volt, amikor nemcsak a művészet és a tudományos munka, de a műkereskedelem is intézményesült formát öltött. A tagadhatatlan vívmányok ellenére ez az az időszak is, amikor létrejött a művek értékét manipuláló galériák egymásra licitáló versengése is. A galériaterek a kultúra és a kereskedelem sajátos piacterévé váltak, melyben a kiállítások látogatói gyakran üres formalizmussal, ügyeskedéssel, talmi szemfényvesztéssel lettek elkápráztatva.

A győri Széchenyi István Egyetem hallgatóiként épp e jelenséget akarunk vizsgálni. Kíváncsiak voltunk, miként mozog egy pszeudo-művészeti térben az átlagember. Miként vélekedik művekről és álművekről, valamint a minőségről. Miként határozza meg ezek értékét. A kísérletben 107 önkéntest kértünk fel, akik számára elérültük, hogy egy meglehetősen értékes képet tekinthetnek meg egy kísérleti kiállításon. A kép Victor Vasarely Zebrák című eredeti műve volt. Kiállítások sajátosan komponált közegében az értékrendek és fogalmak is sajátosan alakultak. Felépítettünk egy kis alapterületű galériatertet, kettéválasztottuk, és szándékosan ügyetlenül rendeztük be. A látogatók a jól ismert, nagy értékű op-art kép mellett több teljesen ismeretlen művet is

[1] Széchenyi István Egyetem, egyetemi docens (designmutterem@gmail.com).

[2] Babarczi Pincészet, Sales manager (mrckndcs@gmail.com).

[3] Egyetemi hallgató (orsi.s.007@gmail.com).

[4] Egyetemi hallgató (tsandor8@gmail.com).

[5] Egyetemi hallgató (vagi.edua@gmail.com).

[6] Egyetemi hallgató, gyakornok, Audi Hungaria Motor Kft. (vizur.gabor@gmail.com).

[7] TÉRÉLMÉNY c. kísérleti kiállítás. Mobilis Interaktív Kiállítási Központ. Győr, 2016.02.10-14.

[8] Farago, J. (2015): *New York-based writer and critic „Why museums are the new churches”*. BBC Culture, 16 July.

[9] Németh Lajos (1970): *A Művészet sorsfordulója*. Gondolat Kiadó, Budapest. 35.

láthattak, megbecsülhették az értéküket. Sőt, az egyik térben papírrepülőket is felfüggesztettünk, hogy megvizsgáljuk, miként tereli el az értékes képekről a figyelmet.

Minden résztvevő szemmozgását szemkamerával rögzítettük. A kiállítás hatásvizsgálatában felszínre került a racionális gondolkodás, érzelmi reakciók és tanult attitűdök minden rétege. A résztvevők 55,1%-a saját bevallása szerint évente legalább egy alkalommal eljár művészeti kiállításra, 9,3% állítólag akár havonta is megtekint egy kiállítást. A művészet iránt 20,6 % aktívan érdeklődik, de csak ketten állították azt, hogy egy értékesebb kiállítás okán akár több száz kilométert is hajlandó utazni.

A legtöbb fogyasztónak bizonytalan értékítélete van, ízlését és a minőség iránti érzékenységét másoktól tanulja. Sok esetben kritikusok, szakemberek, kritikai irányzatok segítik az eligazodásban. A kiállítási terekben is éppen ezt az eligazítást várja, tehát figyeli a képek elrendezését, pozicionálását, megvilágítását. Feltételezi, hogy egy hozzáértő kurátor láthatatlan keze mutatja meg a legfigyelemreméltóbb műalkotásokat.

A KULTÚRAFOGYASZTÓK VISELKEDÉSE

A kultúrának speciális fogyasztói köre van. A megkérdezettek 15%-a (részben vagy egészben) felsőfokú művészeti tanulmányokat is folytatott, 56% százalékuk állította, hogy életében fontos szerepe van a művészetnek, és 10% vásárolt is már. Értékítéletüket a saját ízléspreferenciájukon túl, a mindenkor kritikai irányzatok által elfogadott minőség-megítélés is befolyásolja. A kiállítás résztvevőinek véleménye szerint a kiállított képek megítélése esetében a mű alkotójának a személye a legfontosabb (76,6%), az ára a legkevésbé (28%), a festő életrajza 35%-ban érdekes, a története csak 55,1%-ban. Inkább a mű elemzéséből indultak ki a megkérdezettek: milyen az alkotó színhasználata, mekkora vásznon van, az ecsetkezelés alapos megfigyelése (precízebbnek vélt vonalak, időigényesebb munkafázist sejtetnek, ebből kifolyólag drágább az adott mű).

A kiállítási térben alapvetően nem a megszokott legegyszerűbb – vagy éppen a legösszegebb – útvonal bejárása volt a cél. A célirányos A pontból B pontba való eljutás helyett sokkal inkább a „bolyongás”, a meditatív és a tudatosan kontrollált folyamatok váltakozásának megélése a cél. Ennek ellenére azt vizsgáltuk, hogy a festészet iránt érdeklődők valóban a festményekkel teli termet választják-e, (lehet-e befolyásolni az útvonalválasztásukat az általuk fontosnak mondott festmények irányába). Az eredmények szerint 11,2%-kal többen választották ezt az irányt, ami azért is váratlan, mert a 23 év alatti korosztály is nagyjából ilyen arányban választotta a hagyományosan berendezett termet.

Azok, akik összességében magasabbra becsülték a képek árát, és már vásároltak is képeket, inkább választották az installációt bemutató termet. A nagyobb jövedelműek is oda léptek be először (45,1%), tehát az adatok szerint a látogatók „műértőbb” rétege jellemzően a különlegességekre volt fogékony. Míg mások

inkább tisztelettudóan végigtekintették a termeket. A műalkotás tulajdonképeni értéke az élmény, amelyet létrehoz a nézőben. És ez ekképpen számszerűsíthetővé vált.

A kiállított tárgyak célja nem a műelemzés volt. Művészeti alkotásokat azért választottunk, mert arra számítottunk, hogy a tárgyak kulturális tartalma intenzívebb odafigyelésre készíti a látogatókat. A kiállítási tereket nem csak építészeti vonatkozásukban értékeltük, hanem úgyis, mint marketingpszichológiai vizsgálati terület, és mint a fogyasztói viselkedés helyszínei. A művészeti alkotások modernkori szerepe átalakult, több vonatkozásban is hasonlóságot mutat a kereskedelem és a piac modern folyamataival, és mivel a művészeti alkotások megítélése nem funkcionális alapon történik, ezért feltételeztük, hogy a galériatérben hasonló viselkedési mechanizmusok alakulhatnak ki, mint egy kereskedelmi térben.

A KÉP ÁRA VAGY AZ ALKOTÓ NEVE FONTOSABB?

Az ár minden termék esetében nagy jelentőséggel bír a fogyasztói piacon, ez alapján ítélnék meg több terméket is. Egy magasabb ár az emberek szemében egy magasabb presztízst is képvisel, nem elfelejtendő, hogy a minőséghez is erősen köthető. Viszont ez egy kiállítás során is meghatározó lehet, ott ahol nem a vásárlás az elsődleges cél? Vagy épp ez az az információ, aminek itt nem veszik hasznát a nézelődők?

Kutatásunkban öt olyan kiegészítő információra kérdeztünk rá, amelyek befolyásolhatják egy kép értékét, illetve annak megítélését: 1. a kép ára, 2. a kép festője, 3. a kép címe, 4. a kép története, 5. a festő biográfiája. Arra kértük a válaszadókat, helyezték őket sorrendbe aszerint, hogy számukra melyik az, ami a legfontosabb és melyek azok, amik kevésbé. A kérdőíveket kiértékelve meglepő eredményt kaptunk: miszerint a kép ára közel sem annyira fontos egy kiállítás során, mint ahogy azt mi gondoltuk, ugyanis a válaszadók 48,6% tartotta teljesen közömbösnek, hogy a kép ára fel van-e tüntetve vagy nem. A diagramon ez az arány még szembetűnőbb, és az is könnyedén megállapítható, hogy azon emberek száma, akiknek az ár kiemelkedő presztízzsel bír, elenyésző. Ugyanakkor, ha megnézzük ezen megoszlásokat a név fontosságának esetében, egy merően másik képet kapunk. Jól látható hogy a név esetében egy fordított tendencia figyelhető meg, azaz itt már inkább fontosnak mondható a név, ha nem is feltétlen elsődleges szempont, de mindenképp kiemelkedő figyelmet érdemel a nézelődők tekintetében. A 107 fős mintavétel eredményei egyértelműen bizonyították, hogy az ár messzemenőleg nem fontos egy kiállítás során, tehát ez az információ nem tud emelni egy kép eszmei értékén, ellenben a festőművész nevével, ami kiemelkedően fontosnak bizonyult. Ez az eredmény meglepő volt számunkra és tökéletesen megcáfolta a kutatás elején megfogalmazott hipotézisünket. Ezt az eredményt a szemkamerás kutatás is alátámasztotta, ahol több felvételen jól látható, hogy az emberek jelentős része keresi a szemével a festő

nevét a képen, illetve a címet. Ezeket direkt nem tüntettük fel, hiszen így nem befolyásoltuk a válaszadókat, és pontosabb eredményeket kaptunk.

A kérdőívek további kielemezésével könnyedén fel tudtuk állítani azt a sorrendet, amely hűen tükrözi, hogy melyek azok az általunk felsorolt ionformációk, amelyek egy kép megítélésében erőteljes szerepet játszanak. Ahhoz, hogy ezt a sorrendet fel tudjuk állítani, az 5 fontossági sorrendből (elsődleges, nagyon fontos, fontos, kevésbé fontos, nem fontos) kettőt csináltunk: fontos (elsődleges, nagyon fontos, fontos) és nem fontos (kevesbé fontos, nem fontos). Ezen két csoport felbontásából most csak azokat a válaszokat vettük figyelembe, amelyek a fontosság valamely változata mellett döntöttek az egyes lehetőségeknél, és így megkaptuk a 107 fős minta alapján a végső sorrendet.

Ez az eredmény még meglepőbb volt, mint amit vártunk, hiszen az első helyen a festmény története végzett. E szerint egy kiállítás során ennek a plusz információnak van a legnagyobb befolyásoló ereje, ami hozzáadhat egy kép értékéhez és a legkevésbé fontos információ a festmény ára.

A kutatási eredményeket összegezve azt az eredményt kaptuk, hogy a kép története, címe és a festő neve lehetnek azok az információk, amelyekkel egy kiállítás során egy adott kép eszmei értékét növelni lehet. Az eredmény meglepő volt számunkra, hiszen a fogyasztói árérzékenységből fakadóan mi úgy gondoltuk, hogy egy festmény ára az, ami fontos információval látja el a kiállítás látogatóit, de a kutatás ennek az ellentétét bizonyította be. Ezt az eredményt a szemkamerás kutatás is bebizonyította, hiszen a legtöbb felvételen látszik, hogy a vizsgált alanyok többsége kereste a képeken a festő nevét, és ha megtalálta, akkor több időt is töltött annak szemrevételezésével a műalkotás előtt is.

Ennek a kutatási kérdésnek az eredménye roppant hasznos lehet a galériák számára, ahol általában a kép címén és a festő nevén kívül nincs más feltüntetve egy képnél. Kutatásunk ugyanakkor arra világított erre ebben a szakaszában, hogy egy két érdekesebb információ magáról a képről vagy annak előéletéről sokkal nagyobb érdeklődést tud kiváltani a kiállítás látogatóinak a körében, ami adott esetben emeli a kép eszmei értékét és a kép felidézhetőségét is a későbbiekben.

A MŰVÉSZETI ÉRDEKLŐDÉS ÉS A VÁSÁRLÁSI HAJLANDÓSÁG VIZSGÁLATA

Többen érdeklődnek a művészet iránt, mint ahányan ténylegesen vásárolnak is. A vizsgált alanyok nagyobb hányadát érdekeli a festőművészet és fontosnak tartják az életükben azt. A kérdőív ötödik kérdés első részében az 'Érdekel a festőművészet' állításnál azt az eredményt lehet megállapítani, hogy a vizsgált alanyok többségét érdekli a festőművészet, melyet egy egytől ötig terjedő Likert-skálán kellett pontozniuk a megkérdezetteknek. Az 'Inkább egyet értek' aránya 3,54 volt, ami az átlagok alapján erős 4-esnek tekinthető (1. ábra). Az ötödik kutatási kérdés második felében az ehhez kapcsolódó 2. ábrán jól látható, hogy 56%-uk, azaz több mint a vizsgált alanyok fele úgy tartja, hogy a művészet fontos hangsúlyt kap az életükben. A kutatási kérdés első két tagmondata tehát

beigazolódott, viszont a hatodik kérdés már nem egyenesen arányos az ötödik kérdésben szereplő állításokkal, tehát festményt a többségük még nem vásárolt. Ez a 107 megkérdezett alany 90,0%-ra teljesült. A válasz ebben a részben a miért kérdésre a vizsgálati alanyok laikus-kulturális attitűddel rendelkezők megoszlásában keresendő. A 107 fős mintájú csoport 90%-a laikusnak, azaz hozzá nem értőnek tekinthető. Ezen kívül vizsgáltuk a kutatási kérdéshez kapcsolódóan, hogy a vizsgált alanyok folytattak-e felsőfokú tanulmányokat. A kérdőívben megkérdezettek 80%-a adta válaszul a kérdésre, hogy nem folytattak felsőoktatási tanulmányokat.

Összességében elmondható, hogy a 107 fős minta megvizsgálásakor egyértelműen azt az eredményt kaptuk, hogy a megkérdezetteket érdekli a festőművészet és fontosnak tartják az életükben a művészeteket. Az ehhez tartozó kérdéskörben ellenben eltérő eredményeket kaptunk a további kérdéseknél. A vizsgált alanyok 90%-a nem vásárolt semmilyen jellegű műalkotást és felsőoktatási tanulmányok végzésénél is mindössze 16 fő ikszelte be az igen rubrikát.

VISELKEDÉS ÉS TÉRÉRZÉKELÉS A KÍSÉRLETI KIÁLLÍTÓTÉRBE

Kutatásunk során a kiállítási teret mint irracionális közeget vizsgáltuk, de a benne észlelt mechanizmusokat és a reakciókat folyamatosan összevetettük az üzletek fogyasztói tereiben is fellelhető vásárlói magatartásokkal. Tehát a figyelemelterelés, manipulálás, kizökkentés és a kényszerített útvonal módosítás eszközeit próbáltuk ki. A kiállítás mint műfaj elbírta olyan abszurd, meghökkentő megoldásokat is, mint pl. a Vasarely-kép körül befüggesztett papírrepülő.

Megvizsgáltuk a felépített tér észlelési rétegeit, a tér „olvasását”, és mindezt összehasonlítottuk a valós térirányokkal. Arra az eredményre jutottunk, hogy a terek olvasási iránya éppen ellenkező a hagyományos kétdimenziós olvasási irányokkal, azaz egy ismeretlen térbe lépve először lentről felfelé és jobbról balra pásztázott a látogatók tekintete.

Egy korábbi kísérletünkben, melyben a kísérleti alanyok között az építészek eltérő látásmódját is vizsgáltuk, már kimutattuk ezt a jelenséget. Az építészek vonatkozásában pedig megállapítottuk, hogy a „vizuálisan képzett szem” kevesebb irányvonallal méri fel a látványt, és koncentráltabban észleli az iránypontokat. Széltében – jobb oldalról bal felé, közel vízszintesen – haladva felméri a terek határolóelemeit, majd keresztirányban lentről felfelé függőleges irányban is pásztáz, miközben a térben észlelt fénypontok elhelyezkedését egymáshoz viszonyítja.

Az ember bilaterálisan szimmetrikus felépítése meghatározza a térérzékelés tagolását: fent és lent, elől és hátul, jobb- és baloldal. Kulturálisan kialakult ennek egy értékítéletet kifejező, pszichológiai-szimbolikus, jelentésbeli vonatkozása is pl. jobb = „jobb”, fent = „magasabb rendű”, elől = „előrébb való”.

Az útvonal kialakításánál figyeltük, hogy többen is hajlamosak a helyiség határvonalait keresni és a terem közepét elkerülni. Vonzza őket a nagyobb,

szokatlan, az „új”, ezekért szívesen megváltoztatták a menetirányt. A figyelem-felkeltést nem csak a szemmagasságba helyezett árukkal érhetjük el, hanem a feltűnő színekkel, érdekesen strukturált egyedi darabokkal is, nem feltétlenül sorba függesztve.

A nézelődésnek három fázisa volt: gyors kezdet (döntéshozatallal indul: melyik irányba induljak, ösztönös befolyás erős); lassúbb középső szakasz: alapos feltérképezés; gyors befejezés (lassítható egy-egy érdekes élményt hozó alkotással/térbeli szituációval). Az alanyok viselkedéséből megállapíthatjuk, hogy a gondolkodáson belül is vannak aktív és passzív zónák, menetirány, vertikális természetes testmozgás és a jobb kezű irányultság miatt. A passzív zóna csökkenthető a termékek szorosabb egymás mellé helyezésével, vertikálisan egymás alá helyezésével.

A vizsgálat során a kísérleti teret igyekeztünk manipulálni jelekkel, figyelem-elterelő papírintallációkkal, megvilágítással, hogy lássuk, milyen mértékben sikerül megváltoztatni a térolvasás irányát. Arra jutottunk, hogy ezek a meglehetősen erős ingerek is csak az arra fogékonyakra fejtenek ki hatást. Meghatározó a személy kulturális előképzettsége, társadalmi helyzete, és reakciójuk sem független a tanult és szerzett ismereteiktől.

IRODALOM

- Farago, J. (2015): *New York-based writer and critic „Why museums are the new churches”*. BBC Culture, 16 July.
- Németh Lajos (1970): *A Művészet sorsfordulója*. Gondolat Kiadó, Budapest. 35.

ENGLISH ABSTRACT

The team of authors examines - with the help of an experiment -, how does the ordinary man moves in the pseudo-artistic space. How does he form opinions on pieces of art, pseudoarts, the quality, and how do they value them. The moral is: in exhibition galleries the layman is waiting for the guidance of the professional.